

Еривако

Науковий щоквартальник
№3 (15) (липень-вересень)
Том 2

Київ-Миколаїв
2016

УДК 94+327+930

Засновник видання:

Науково-дослідний центр «Лукомор'є» Інституту археології НАН України

Зареєстровано як друкований засіб масової інформації (Реєстраційне свідоцтво: КВ № 13415-2299Р)

Журнал внесено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21 грудня 2015 року)

Головний редактор: *Олександр Тригуб*

Заступники головного редактора: *Ігор Кривошея, Віктор Погромський*

Відповідальний секретар: *Кирило Горбенко*

Редакційна колегія: Буйських А.В., д.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Гаврилюк Н.А., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Гречка Д.С., к.і.н., ст. наук. співр. (Київ, Україна)
Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт (Познань, Польща)
Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Кривошея Ір.І., д.і.н., професор (Умань, Україна)
Кринко Є.Ф., д.і.н., професор (Ростов-на-Дону, Російська Федерація)
Михайлуца М.І., д.і.н., професор (Одеса, Україна)
Панковський В.Б., к.і.н., наук. співр. (Київ, Україна)
Симоненко О.В., д.і.н., професор (Київ, Україна)
Смирнов І.О., к.і.н., доцент (Миколаїв, Україна)
Тихонов А.К., д.і.н., професор (Володимир, Російська Федерація)
Тробські Мацей, доктор габілітований, професор (Ченстохова, Польща)
Шитюк М.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)
Шкляж Й.М., д.і.н., професор (Миколаїв, Україна)

Рецензенти:

Господаренко О.В., кандидат історичних наук, доцент (МНУ імені В. Сухомлинського)
Ігнатуша О.М., доктор історичних наук, професор (Запорізький національний університет)
Тодоров І.Я., доктор історичних наук, професор (Ужгородський національний університет)

Адреса редакції:

54003, м. Миколаїв, площа Адміралтейська 1, Інститут історії, політології та права МНУ імені В. Сухомлинського, Науково-дослідний центр «Лукомор'є», **E-mail:** alextrigub@ukr.net

Дивіться наші статті на сторінках:

Офіційна сторінка в Інтернеті: <http://www.eminak.mksat.net>

Журнал індексується у системі **РІНЦ** (договір № 580-09/2015 від 11 вересня 2015 р.) та розміщено у бібліотеці **e-LIBRARY.RU**: http://elibrary.ru/title_about.asp?id=55638

Наукометрична база **Open Academic Journals Index**: <http://oaji.net/journal-detail.html?number=294>

Статті й анотації присутні у міжнародній бібліотечній базі **EBSCO Information Services** (EBSCO, США)

Емінак: науковий щоквартальник. – 2016. – № 3 (15) (липень-вересень). – Т. 2. – 127 с.

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою НДЦ «Лукомор'є» (протокол № 10 від 31.10.2016 р.)

Статті подаються в авторській редакції. Автори несуть відповідальність за достовірність фактів, імен і за граматичні та стилістичні помилки.

ISSN 1998-4634

© Автори статей, 2016

© Науково-дослідний центр «Лукомор'є», 2016

* **Емінак** (грец.) – за однією з версій, ім'я скіфського царя, що здійснював владу над Ольвією.

ЗМІСТ

Історія України

Шеретюк Руслана «...Що Уряд хоче, те й буде: є батіг – де він свисне, там релігія бризне» (репресивно-силові методи реалізації етноконфесійної політики Російської імперії щодо Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні у 30-і рр. XIX ст.)	5
Герасимов Тимофій Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.)	14
Михайловський Тимур Взаємодія міжнародних філантропічних організацій з радянськими органами влади (1921-1925 рр.)	18
Папуга Ярослав Проведення українською еміграцією Дня жалоби і протесту 29 жовтня 1933 р.	27
Захарченко Олексій Прорив оточених у Миколаївському «котлі» військ Південного фронту у серпні 1941 року	33
Петренко Ірина Навчально-методична та педагогічна діяльність історика Віри Жук (1928-2008)	42
Дацків Ігор, Кравець Юлія Головні напрями формування інформаційного розвитку українського суспільства на початку XXI ст.	48

Всесвітня історія та міжнародні відносини

Попенко Ярослав Румунія на шляху до Бухарестського миру 1918 року	53
Грубінко Андрій Участь Великої Британії у Східноєвропейській політиці Європейського Союзу (1990-2016 рр.)	60
Колісниченко Анатолій Інформаційні війни: історія та засоби	65
Буглай Наталя Інституційне забезпечення зовнішньої політики Польщі	70
Дацків Ігор, Пусь Надія Актуальні питання щодо інтеграції України в європейське співтовариство	75

Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Конта Ростислав Методологія та методи етнологічних досліджень у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892-1940): історіографія	80
Гудзь Віктор Роман Сербин як представник тоталітарної школи історіографії Голодомору	86
Ухач Василь Третій Великий Збір ОУН(б) 1943 року: курс на ревізію базових ідеологічних і програмових постулатів (сучасна історіографія)	92

Музеєзнавство та пам'яткознавство

Кушпетюк Олена Старожитності музеїв Волинської губернії на виставках місцевого та загальноросійського рівня	98
---	----

Історія науки і техніки

Стрелко Олег Герман Єгорович Паукер (1822-1889): життя та діяльність	103
Левченко Інна З'їзди природодослідників і лікарів, як ефективний засіб просвітницької та популяризаторської роботи у другій половині XIX – початку XX ст.	109
Дефорж Ганна Альбер Годрі як філософ палеонтології (до 190-річчя від дня народження)	113
Горбуров Евгений, Горбуров Кирилл Николай Николаевич Пантусов (1849-1909) (Микола Миколайович Пантусов (1849-1909))	118

CONTENT

History of Ukraine

Sheretyuk Ruslana	
«...What the government wants, that will be: there is a whip – where it whistles, there a religion splashes» (repressive and power methods of realization the ethnic and confessional policy of the Russian Empire concerning the Greek-Uniate Church in Right-Bank Ukraine in the 30-ies of XIX century)	5
Gerasymov Tymofiy	
Evasion from military service in the Right-Bank Ukraine in the years of the First World War (August 1914 – February 1917)	14
Mikhaylovskiy Timur	
Interaction international philanthropic organizations with Soviet authorities (1921-1925)	18
Papuha Yaroslav	
The Protest and Mourning Day Organized by the Ukrainian Emigration in October 29, 1933	27
Zakharchenko Oleksiy	
Surrounded by breakthroughs in Mykolaiv «pocket» the troops of the Southern Front in August 1941	33
Petrenko Iryna	
Educational, methodical and pedagogical activity of the historian Vira Zhuk (1928-2008)	42
Datskiv Igor, Kravets Yulia	
Main directions forming of Ukrainian information society in early XXI century	48

World History and International Relations

Popenko Yaroslav	
Romania on the way to the Peace of Bucharest of 1918	53
Hrubinko Andrii	
Britain's Participation in the Eastern European Policy of the European Union (1990-2016)	60
Kolisnichenko Anatoliy	
Information Wars – the history and methods	65
Buglay Natalia	
The institutional providing of foreign policy of Poland	70
Datskiv Igor, Pus' Nadiya	
Current issues on integration of Ukraine in the European community	75

Historiography, Source Study and Special Historical Disciplines

Konta Rostyslav	
The methodology and methods of ethnological studies in Shevchenko Scientific Society in Lviv (1892-1940): historiography	80
Gudz Victor	
Roman Serbyn as a represent of the totalitarian school of the Holodomors historiografy	86
Uhach Vasyl'	
Third Grand Assembly of UUN(b) 1943: Course on revision of the basic ideological and programmatic tenets (modern historiography)	92

Museology and Monument studies

Kushpetiuk Olena	
This article examines the contribution of museums in Volyn region	98

History of Science and Technology

Strelko Oleh	
Herman Yehorovych Pauker (1822-1889): life and activity	103
Levchenko Inna	
Congresses of naturalists and physicians, as an effective means of educational and promotional work in the second half of XIX – early XX century	109
Deforz Hanna	
Alber Gaudry as a philosopher of paleontology (to anniversary of 190 years from his birth)	113
Gorburov Evgen, Gorburov Kiril	
Mykola Pantusov (1849-1909) (in Russian)	118

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (470) «19» : 27

«...ЩО УРЯД ХОЧЕ, ТЕ Й БУДЕ: Є БАТИГ – ДЕ ВІН СВИСНЕ, ТАМ РЕЛІГІЯ БРИЗНЕ» (РЕПРЕСИВНО-СИЛОВІ МЕТОДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У 30-і рр. ХІХ ст.)

Руслана Шеретюк

Рівненський державний гуманітарний університет
Україна, 33028, м. Рівне, вул. С. Бандери, 12
e-mail: sheretyuk.r@gmail.com

У дореволюційній і радянській історіографії побутувало твердження про масове добровільне, продиктоване вільним визначенням, приєднання мільйонів греко-уніатів Правобережжя та Білорусі до Російської Православної Церкви (РПЦ) 1839 р. Цей усталений погляд, з огляду на виявлені й інтерпретовані автором дослідження документи та матеріали, потребує уточнення та коригування.

Окремі аспекти процесу «возз'єднання» греко-уніатів Правобережжя з РПЦ 1839 р. студіювали дореволюційні історики, зокрема Г. Щавельський. Вагомий внесок у цей вектор дослідження зробили сучасні вітчизняні вчені, зокрема С. Жилюк і Н. Стоколос, а також науковці Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. Питання засобів і методів реалізації заходів з інкорпорації Греко-Уніатської Церкви до складу РПЦ досліджувала авторка цієї статті. Зокрема, нами наголошувалося на тому, що замовчування владою звершеного 12 лютого 1839 р. у Полоцьку «возз'єднання» Греко-Уніатської Церкви з РПЦ, а також напівтаємний характер усієї самодержавно-синодальної кампанії «повернення» греко-уніатів до «прабатьківської віри», тобто російського православ'я, є одним із свідчень того, що вона здійснювалася за допомогою переважно адміністративно-силових методів [1].

Метою даного дослідження є аналіз репресивно-силових методів реалізації етноконфесійної політики російського самодержавства щодо Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні у 30-ті рр. ХІХ ст.

Апогеєм шовіністичної політики імперато-

ра Миколи I (1825-1855 рр.) у релігійно-церковній сфері Правобережної України стало скасування Греко-Уніатської Церкви (1839 р.), існування якої заважало царському уряду завершити остаточне злиття цих теренів з Російською імперією. Його необхідними умовами поставали: ліквідація усякого натяку на самостійність і незалежність Церкви, уніфікація церковного життя, остаточна інкорпорація Церкви у державний апарат, радикальна русифікація краю. Царський уряд і підпорядкований йому Синод виявили повну солідарність у твердих намірах суттєво послабити вплив Апостольської Столиці на духовне життя населення, мінімізувати польські впливи на Правобережжі, а отже – потенційну підтримку духовенством, підлеглим Риму, польського національно-визвольного руху. При цьому важливо наголосити на тому, що взятий урядом та ієрархією Російської Православної Церкви курс на скасування унії виправдовувався гаслом рятування нібито зіпсованого польсько-католицьким впливом «російського» народу України від остаточної денаціоналізації. При цьому за мету ставилася етноконфесійна й етнокультурна інтеграція України у складі Російської імперії [2].

Особливе місце серед заходів із підготовки до скасування Греко-Уніатської Церкви стало поступове вилучення та, зрештою, остаточне усунення з церковного вжитку її богослужбової літератури. Це було зумовлено тим, що саме вона, на переконання православної ієрархії, була головним носієм «латинських перекручень» в уніатстві.

Різкий поворот до використання богослуж-

бових книг виключно московського друку у культово-обрядовій практиці Греко-Уніатської Церкви прослідковується з 1834 р. Ухвала щодо цього відбулася на Соборі уніатського духовенства Білоруської та Литовської епархій 7 лютого 1834 р. Під час його роботи обговорювалися питання «відновлення богослужіння за обрядами та постановами Східної церкви». Саме тоді було вирішено ввести у культову практику Греко-Уніатської Церкви службники московського видання 1831 р., зокрема «придбати для всіх церков обох парафій потрібну кількість службників і ...молебних співів, надрукованих у Москві, і надати їх усім духовним для використання». Зазначимо, що православний Синод підтримав ініціативу греко-уніатської ієрархії, призначивши «відпустити безкоштовно» з московської синодальної друкарні по 1500 службників і книг молебних співів [3]. Цей крок проурядових уніатських сил на Правобережжі започатковував, за словом дореволюційного історика І. Чистовича, «низку цілеспрямованих і рішучих засобів до очищення унії від домішок латинства та до відновлення древньої єдності з православною Східною церквою» [4].

Значимість цієї постанови для справи скасування унії на українських і білоруських землях Російської імперії була такою, що в одному з дореволюційних видань вона була названа «громом», що пролунав «над усією уніатською церквою», «початком кінця унії», а також мечем, який мав розрубати кайдани, що «штучно зв'язували уніатську церкву з Римом» [5].

Це було пов'язане з тим, що службники московського друку містили у собі виклад не лише необхідних елементів суто східної обрядовості, але й православні догмати. Дореволюційний дослідник Г. Щавельський з цього приводу писав, що для греко-уніатського духовенства визнати їх – означало «погодитися зі всім з Православною Церквою», а також «відмовитися від Риму й унії», оскільки у нових службниках були виключені місця, де поминався Папа Римський і слова Символу віри «і від Сина» [6]. Саме тому частина греко-уніатських священиків зі значною пересторогою ставилася до московської богослужбової літератури, розцінюючи її прийняття як фактичне їх приєднання до православ'я.

Щоб з'ясувати, як насправді відбувався процес запровадження московських службників у культову практику греко-уніатських парафій, а також реакцію на нього пересічного греко-уніатського кліру, звернемося до авторитетного, а почасти і безцінного за фактоло-

гічним матеріалом видання, створеного за безпосередньої участі та сприяння очільника Литовської греко-уніатської епархії Й. Семашка, – «Записки Иосифа, митрополита Литовского». Скрупульозно зібрана цим ієрархом інформація, зокрема постанови, приписи та розпорядження Литовської духовної консисторії, а також офіційні та приватні листи єпископа Семашка до духовних і цивільних керівників Російської імперії, що безпосередньо торкалися цього питання, дозволяє вповні відтворити реалії самодержавно-синодальної кампанії з «відновлення Грекосхідного богослужіння» у греко-уніатських парафіях Правобережжя.

Зокрема, у лютому 1835 р. благочинний Каменецького деканату (Брестський повіт) П. Круковський рапортував до Литовської духовної консисторії, що під час роздання московських службників 5 підлеглих йому священиків – І. Кунахович, М. Імшеник, М. Кульчицький, Ф. Мілінський і М. Вержбицький – «не прийняли цих книг» [7]. З огляду на це, очільник Литовської греко-уніатської епархії єпископ Й. Семашко видав розпорядження, за яким означені священики негайно викликалися у Жировиці «для навчання їх правильному богослужінню», після чого вони мали скласти іспит перед єпархіальними екзаменаторами. У випадку його успішного складання клірики мали повернутися на свої парафії. Однак, як зазначалося у цьому документі, якщо вони виявлять недостатній рівень знань, «духовному сану притаманних», то їм буде заборонене «будь-яке богослужіння» з наступним призначенням їх причетниками [8].

З розпорядження єпископа Й. Семашка Литовській греко-уніатській консисторії від 17 квітня 1835 р. дізнаємося про аналогічний випадок відмови від московських службників греко-уніатських ієреїв Новогрудського деканату. Так, тамтешній благочинний І. Гомолицький доніс Й. Семашку, що під час роздачі по підвідомчих йому парафіях церковних книг з Москви «у прийнятті відмовили» 6 греко-уніатських кліриків: М. Віторський, Г. Савич, І. Марциновський, Ф. Горбацевич, В. Горбацевич та Ю. Горбацевич [9]. Як впливало з наступного розпорядження єпископа Й. Семашка, означених священиків «без будь-якого зволікання» консисторські чиновники мали викликати у Жировиці та затребувати від них підписки про те, що вони будуть здійснювати богослужіння за московськими службниками. Інакше, як йшлося у цьому документі, «якщо... з їхнього боку виявиться затятість,

то заборонити їм будь-яке священнодійство, звільнити з місць, котрі вони займають, і судити як злочинців державних і церковних постанов» [10].

Крім 5-ти греко-уніатських священників Новогрудського повіту та 6-ти ієреїв Брестського повіту, котрі відмовилися перед благочинними та у консисторії від прийняття служебників московського друку і служіння за ними, чиновники Литовської єпархії виявили ще 3-х кліриків із Пружанського, Кобринського та Білостокського повітів. Їм усім, як вказано у приписі керівництва Литовської єпархії, «аж до повного каяття і виправлення у напрямі думок і характеру», було заборонене «будь-яке священнодійство»; їх було звільнено з парафій і призначено служити причетниками «у віддалених від нинішнього їх місцеперебування греко-уніатських церквах» Слонізького, Кобринського, Волковиського, Новогрудського та Мінського повітів, а 3-х із них вислано до Любарського монастиря Новоград-Волинського повіту Волинської губернії [11]. Як дізнаємося з листа єпископа Й. Семашка до Віленського військового губернатора князя Долгорукова від 11 липня 1835 р., владика особливо наполягав на тому, «щоб висилка означених священників на призначені їм місця причетників відбулася невідкладно, щоб їм не було дозволено більше 3-х днів для влаштування господарських справ за колишнім їх місцем проживання, щоб не було їм дозволено ні найменше відлучатися від новопризначеного їм місцеперебування», а також «щоб за поведінкою їх на новому місці проживання запроваджений був нагляд з боку цивільного урядовця» [12].

Зазначимо, що непокірних греко-уніатських священників, котрі відмовлялися користуватися московськими служебниками, духовна влада Литовської єпархії не лише звільняла з парафій, переводила на посади дяків або причетників, але й, в окремих випадках, висилала за межі єпархії. Так, з листа єпископа Й. Семашка до міністра внутрішніх справ Д. Блудова від 22 червня 1835 р. дізнаємося про його намір використати «більш дієві засоби приборкання та виправлення» щодо греко-уніатського священника Новогрудського повіту А. Плавського, котрий виявив «неспокійний, зухвалий і хибний ще напрям думок і характер», а також він «при обмежених своїх знаннях насмілювався засуджувати постанову, ухвалену митрополитом, всіма Грекоуніатськими єпископами та іншими членами колегії, ганьбити книги, що цілою Грекосхідною, а головне Грекоросійською панівною Церквою використовуються» [13]. З

огляду на таку провину цього клірика, єпископ Й. Семашко розпорядився заборонити А. Плавському «будь-яке священнодійство» та призначити дячком «у будь-якій церкві» Могилевської губернії. Це мало послужити, як вважав Литовський єпископ, на виправлення Плавського, «оскільки він побачить, що Греко-східне богослужіння, яке для нього здається новим, збереглося здавна або вже давно відновилося по Грекоуніатських церквах цієї губернії» [14]. Про бажання керівництва Литовської єпархії, аби «виправлення» цього парафіяльного священника розпочалося якнайшвидше, свідчить таємна записка єпископа Семашка Віленському військовому губернаторові князю М. Долгорукову від 8 липня 1835 р., де він просив цивільного чиновника про те, що «було б корисно, якби поліція ставилася до Плавського з самого вже початку як до дяка, а не як до ієрея, і не дозволяла йому у дорозі використовувати священницьке вбрання» [15].

Ще одним засобом «приборкання», а згодом і покарання непокірних греко-уніатських священників, котрі не погоджувалися користуватися у богослужбовій практиці церковні книги, видані у Москві, стало розпорядження Й. Семашка «Про виключення з казенного утримання по семінарії та училищах дітей неблагонамірених священників» від 5 серпня 1835 р. У ньому архієрей висловлював думку про те, що він вважає несправедливим, «щоб Греко-уніатські священники, неблагонамірені і до власної Церкви неприязні, користувалися милостями від високомонарших щедрот», а тому наказував «з початком майбутнього навчального року відмовити у казенному утриманні у семінарії й інших духовних училищах усім дітям тих священників, котрі виявили непослух у прийнятті служебників Московського друку та звільнені вже у зв'язку з цим, або ж будуть у майбутньому звільнені з посад, що ними обіймаються» [16].

Відтак, наведені вище факти дають підстави для твердження, що опір введенню московських служебників у богослужбову практику у середовищі греко-уніатського духовенства мав досить численні вияви. Долався він жорсткими, по суті, силовими засобами, до яких у першу чергу слід віднести звільнення «затятих» греко-уніатських ієреїв із посад парафіяльних священнослужителів, пониження їх до статусу церковних причетників, позбавлення їхніх дітей казенного утримання у духовних освітніх закладах, а також висилка, часто із сім'ями, не лише у віддалені повіти, але й за їхні межі.

На початку 1838 р. сталася подія, що мала

істотний вплив на долю Греко-Уніатської Церкви: у лютому помер останній греко-уніатський митрополит Йосафат Булгак. З його смертю «пробила остання година унії», оскільки він, хоча і не протривав відкрито розпорядженням Греко-уніатської колегії, спрямованим на зближення унії з православ'ям, однак реагував на них досить мляво, не бажаючи, щоб приєднання греко-уніатів до Російської Православної Церкви відбулося за його участі. «На щастя для діячів возз'єднання», як писалося з цього приводу у дореволюційному виданні, незабаром помер «і другий небезпечний противник возз'єднання» – вікарій митрополита Булгака, єпископ Пінський Йосафат Жарський. По собі він залишив записку, в якій оголошував себе непричетним «до всіх дій по греко-уніатській церкві» [17]. Відтак, з «усуненням в уніатській ієрархії двох великих перепон справі возз'єднання» [18], для ревних виконавців самодержавного плану скасування Греко-Уніатської Церкви настав сприятливий час замістити високі посади відданими «справі православ'я» ієрархами. Ними стали єпископ Оршанський Василій Лужинський, котрий після смерті митрополита Булгака очолив Білоруську єпархію [19], вікарій Литовської єпархії Антоній Зубко та керівник Литовської єпархії Й. Семашко, котрий 2 березня 1838 р. був призначений головою Греко-уніатської колегії у Петербурзі [20].

Це дозволило їм динамізувати заходи, спрямовані на подолання відчуження між Греко-Уніатською та Російською Православною Церквами, що здійснювалося, зокрема, за допомогою виявлення й усунення тих «неблагонадійних» священників, котрі не підтримували урядових намірів «возз'єднання» їхньої Церкви з Російською Православною, а також репресивно-депортаційні акції щодо них.

20 травня 1838 р. Й. Семашко надіслав єпископові Брестському Антонію розпорядження, де, заявляючи про своє бажання «чим швидше замістити греко-уніатські парафії Литовської єпархії благонадійними священниками та звільнити негідних», вимагав «витребувати» від благочинних відповідних посвідчень «благонадійності» парафіяльного греко-уніатського кліру [21]. Тих священнослужителів, про яких благочинні не нададуть «належного засвідчення», цей ієрарх рекомендував викликати у Жировиці «для випробування за допомогою єпархіальних екзаменаторів у знанні богослужіння і притаманних нашій Церкві постанов». Зауважимо, що складання цього іспиту було своєрідним лакмусовим папірцем на

з'ясування «благонадійності» греко-уніатського духовенства. Відтак той, хто його складав, отримував дозвіл повернутися на свою парафію; інших же у цьому приписі було наказано «переміщати» на «нижчі місця» або переводити на посади причетників [22].

Під час тотальних перевірок греко-уніатського духовенства на «благонадійність» чиновниками духовних відомств була виявлена значна кількість тих осіб, хто не вповні виявив свою покірність і ревність у виконанні відповідних приписів керівництва. Так, із секретного листа єпископа Семашка оберпрокуророві Синоду від 21 серпня 1838 р. випливало, що священник Трабської церкви Ф. Кулаковський «залишається затятим у латинстві, і його необхідно звільнити з парафії, щоб не залишати для Римлян агента між Грекоуніатським духовенством Ошмянського благочинія, благонадійним уже майже без винятку» [23]. Як свідчать матеріали Литовської духовної консисторії, таких випадків траплялося чимало. Зокрема, на підставі виявленої чиновниками «неблагонадійності», був звільнений з парафії та призначений причетником священник Черської церкви І. Філяновський [24]. Така ж доля спіткала ієреїв Більського благочинія Висіперського та Говорського: не виявивши «ніякого виправлення» під час проведення консисторським чиновництвом відповідної «роз'яснювальної» роботи, вони обоє були позбавлені священницького сану та переведені у віддалені парафії на посади дяків [25]. Після передання імператорові Миколі I прохання про звільнення їх від видання підписок, як вимагало єпархіальне керівництво, об'єктом репресій став 21 священник Білостокської області [26]. Непокірність розпорядженням очільників духовних відомств обернулася для греко-уніатських кліриків І. Хруцького та А. Довгяло їхнім зміщенням на посади причетників [27]. Так само були покарані «за непослух» і священники Ф. Манцевич, І. Лоский, М. Лоский, Г. Стратанович і Г. Голинець [28].

Крім того, з метою усунення «неблагонадійного» чорного та білого греко-уніатського духовенства, очільником Греко-уніатської духовної колегії була відпрацьована схема їх «переміщення» у більш віддалені монастирі. Так, чиновникам Литовської греко-уніатської консисторії стало відомо, що «ієромонах Битенського монастиря Віктор Босяцький відвик від усякого богослужіння і навіть не вмє служити правильно за обрядом нашої Церкви» [29]. Вважаючи, що «для великої кількості народу,

який збирається в Жировицях і Битені, повинно бути спокусою, що ієромонах у таких літах, як Босяцький, не знає власного богослужіння», керівництво Литовської єпархії вирішило перемістити його у «відокремлений» Тороканський монастир до того часу, «поки він навчиться правильному богослужінню» [30]. Як впливало з розпорядження єпископа Литовського від 20 серпня 1838 р., греко-уніатські священники А. Паньковський і Ф. Говорський теж «виявилися неблагонадійними і неприхильними до власної нашої Грекосхідної Церкви», оскільки під час виконання приписів керівництва показали свою «зарозумілість». Саме тому Й. Семашко наказав звільнити їх обох з парафій і «помістити» у Тороканський монастир «для настанов у обов'язках священного сану», а також «для утвердження в покірності і християнському смиренні» [31]. Священники Ф. Чабановський і Г. Єльяшевич, виявивши непокірність і норовливість щодо виконання розпоряджень свого керівництва, згідно з приписом єпископа Литовського Й. Семашка, були «негайно і за допомогою поліції» доправлені у Любарський монастир, а їхні парафії передані більш «благонадійним» клірикам [32].

Щоб «упокорення» затятого греко-уніатського духовенства було результативнішим, а також з метою «ліквідації» особливо впертих, духовною адміністрацією використовувалася і така крайня міра, як висилка «неблагонадійних духовних» у православні монастирі великоросійських губерній. Такий спосіб покарання, до речі, запропонований імператором Миколою I, здійснювався, як було сказано у документі, «винятково для користі єпархії» [33]. Одними із перших, кого влада знайшла необхідним усунути з середовища греко-уніатського чернецтва Литовської єпархії, використовуючи наданий імператором «дозвіл» про переведення у великоросійські монастирі, стали ієромонахи В. Босяцький, «прихильний до Римського віросповідання», А. Данилевич, котрий «виявляє подібний дух, але поєднаний більше із зовнішньою непокірністю» та І. Андрушкевич, «чистий фанатик», котрий, на переконання єпархіального керівництва, «своім ентузіазмом справляє на багатьох різке враження» [34].

Згідно з інформацією, що надійшла до Литовської греко-уніатської консисторії, настоятель Клещелевської церкви протоієрей Сосновський «збурює деяких недосвідчених священників до непокори місцевому благочинному та розпорядженням єпархіального керівництва» [35]. Ігнорування ним припису духовних

очільників з'явитися у Жировиці, а також те, що «він перед Клещелевськими парафіянами заперечував у церкві вчення Грекоросійської Церкви» та «переконавав тих же парафіян не ходити в церкву до священника, призначеного на його місце», викликали в єпархіальній духовній владі рішучий намір усунути його якнайдалі від «ненадійних» греко-уніатських кліриків і парафіян. Вважаючи, що такі вчинки Сосновського «можуть викликати сум'яття між Грекоуніатським народом і заохочувати до упертості інших ненадійних духовних», єпископ Литовський Й. Семашко розпорядився про його висилку «у великоросійські губернії» [36].

Значного резонансу набув «рух проти возз'єднання» у Білоруській єпархії. Його керівниками були колишній асесор греко-уніатської консисторії священник І. Ігнатович і колишній інспектор семінарії священник А. Томковид. Як стало відомо греко-уніатському духовному керівництву, «вони збиралися у поміщика Беліковича, ... а також у поміщика Селяви, і тут, за участі багатьох поміщиків, обговорювали план підтримки унії» [37]. 14 вересня 1838 р. у селі Церковня Дризенського повіту відбулося велике зібрання уніатських священників Вітебської, Мінської та Могилевської губерній, під час якого вони «служили молебень, брали участь у хресній ході біля церкви, співали духовні пісні польською мовою та напучували багаточисленний натовп селян молитися за католицьким обрядом, щоб Бог дав успіх у їхньому намірі». Наслідком цього зібрання стало подання імператорові Миколі I від імені 111 священників Білоруської уніатської єпархії прохання про звільнення уніатів від влади теперішніх духовних керівників, про призначення їм особливого греко-уніатського архієрея, про облаштування типографії для друкування уніатських богослужбових книг, а також про відкриття духовних училищ, що мали б «дух, противний православ'ю» [38].

Результатом наступних «рішучих заходів» цивільної та духовної адміністрацій стало те, що більша частина греко-уніатських священників, котрі підписали цю заяву, незабаром «розкаялися» [39]; деякі були на певний час переведені у монастирі або зміщені на посади причетників. Лише 8 кліриків «залишилися опірними і мали зухвалість заявити, що здійснене щодо них рішення суперечить існуючим законам і що у цій справі вони не послухають і Государя Імператора» [40]. Зрештою, з огляду на виявлений ними «непослух», усі вони були депортовані до «великоросійських губерній».

У цьому контексті доречно привести зміст приватного листа, написаного молодим чоловіком Іваном до свого товариша Г. Околовича, студента Санкт-Петербурзької медико-хірургічної академії, перехопленого поліцією та доправленого шефу жандармів графу Бенкендорфу навесні 1839 р.: «Я пишу тобі з Вітебської губернії. Поїзду цю я організував з тією метою, щоб навести лад у паперах про моє дворянське походження, і дякуючи обставинам, справа пішла добре, тільки багато коштує, бо я використав на це 50 рублів сріблом і ще не бачу кінця.

Твій благодійний (підкреслено у документі. – *РШ.*) батько дав підписку і спокійний на рахунок збереження свого місця; в числі тих, хто дали (підписки. – *РШ.*) знаходяться ще твої знайомі Петро, Юхим, Фортунат Хроми, Околовичі, Мегержинські, Воловицькі і Мацкевич з Богданова. Один лише з тієї округи Нарбут упертий приєднався до числа подібних собі священиків (підкреслено у документі. – *РШ.*), котрі насмілилися подати зухвале прохання Государю Імператору. За це вони розстрижені в дячки, паламарі і дзвонарі та заслані в далекі країни; діти ж їхні і дружини залишені на Боже піклування, а воно, як тобі відомо, робило і ще буде робити чудеса. Хто займе місця цих панів, досі ще невідомо. Їх нараховують біля ста осіб. Не вхожу в подробиці цієї справи; що Уряд хоче, те й буде: є батіг – де він свисне, там і релігія бризне» [41].

Відтак, вияви опору греко-уніатського духовенства розпорядженням місцевого єпархіального керівництва щодо «відновлення в Греко-Уніатській Церкві властивих їй постанов і богослужіння», що мали місце напередодні її офіційного «возз'єднання» з Російською Православною Церквою 1839 р., змушували цивільну та духовну влади цього регіону використовувати не лише запобіжні та стримуючі заходи, але й вдаватися до більш жорстких і дієвих. До них, зокрема, слід віднести депортацію «найбільш неблагонадійних» греко-уніатських священиків до великоросійських чернечих осередків. Про цей «особливий засіб» дізнаємося з секретного листа керівника Литовської єпархії єпископа Йосифа Семашка до вікарного єпископа Антонія Зубка від 7 листопада 1838 р., де владику повідомляв свого підлеглого про те, що «обер-прокурор Святішого Синоду граф Протасов оголосив мені Височайше Його Імператорської Величності повеління стосовно переміщення у випадку потреби священиків із однієї єпархії в іншу для заміщення найдостойнішими особами благочин-

ницьких і настоятельських посад» [42]. Водночас, як зазначалося у цьому листі, вище керівництво імперії визнало за необхідне «відправити деяких священиків або монахів у Православні монастирі великоросійських губерній, для найближчого опанування Грекосхідних обрядів, або ж для видалення через це з єпархії неблагонадійних духовних осіб» [43].

«Місцем призначення» для неблагонадійного греко-уніатського духовенства, котре духовна влада за його «упертість і непокірливість» позбавляла священицьких посад і відправляла у великоросійські губернії, стала, зокрема, «тимчасова обитель» у Курську. Вона, як дізнаємося з офіційного листування між очільником Литовської єпархії та вищим духовним керівництвом імперії, була заснована згідно з «височайшим повелінням» російського імператора Миколи I від 13 березня 1839 р. для «деякого числа Уніатських священиків і монахів, перебування яких між Уніатами за нинішніх обставин могло б бути шкідливим» [44]. Як йшлося у листі архієпископа Й. Семашка до настоятеля Курського монастиря архімандрита В. Ленартовича від 7 травня 1839 р., для цієї чернечої обителі останній мав винайняти приватний будинок, «у якому могло б розміститися до 20 монахів і священиків» [45]. Мотивуючи у цьому посланні досить мізерне фінансове утримання її насельників, Й. Семашко зауважував, що з часом воно стане ще меншим, як тільки «випаде можливість обмежити меншою кількістю так, щоб ті, котрі проживають у Курській обителі, не приносячи ніякої користі ні церкві, ні державі, відповідно до цього і менше були тягарем для суспільних прибутків» [46]. Зауважимо, що явно недостатнє матеріальне забезпечення насельників Курського монастиря часто призводило до нарікань з цього приводу її настоятеля, висловлюваних у письмових зверненнях до високопосадовців краю. Так, в одному з них до Курського губернатора він писав: «Нині нас спіткав формальний голод, і не маємо ні найменших засобів на підтримку себе». «Щоб не померли з голоду, – відповідав губернатор, – видаю з власних моїх грошей 100 рублів» [47]. Оскільки ці скарги періодично повторювалися, то інколи потребуючих «виручав» православний єпископ Ліудор, у підпорядкуванні якого перебувала Курська обитель. Зокрема, у квітні 1841 р. він видав їй 300 рублів зі своїх власних коштів, «щоб відвернути терпиму у цій обителі потребу в продовольстві» [48].

Водночас Й. Семашко приписував настоятелеві Курської обителі Ленартовичу «нагля-

дати з усією суворістю за поведінкою та моральністю підлеглого... товариства, тим більше, що воно складається взагалі з духовних, помічених вже керівництвом з гіршого боку» [49]. Більше того, про «особливий нагляд» за населениками Курського монастиря Й. Семашко клопотав перед місцевим губернатором М. Муравйовим, застерігаючи, щоб «не дозволяли їм мати зайві зовнішні зносини, особливо листування з місцями колишнього їх проживання» [50].

Зрештою, через 3 роки, у секретному листі архієпископа Й. Семашка до обер-прокурора Синоду графа К. Протасова від 21 липня 1842 р. він висловив свої міркування з приводу того, що «Якщо Курська тимчасова обитель влаштована, як і є в дійсності, для того лише, щоб відсторонити колишніх Грекоуніатських духовних, шкідливих справі возз'єднання своїми розмовами або непокірним характером, то обитель ця виконала вже своє призначення» [51]. На його думку, її теперішнє існування «не лише не має ніякої мети, але навіть шкідливе». Як впливало з його пояснень з цього приводу, багато ченців, котрі перебували у Курському монастирі, «залишили б поза сумнівом свою затятість, якби полишені були самі по собі; однак, перебуваючи в одному будинку у кількості 20 осіб, вони підкорюються духу товариства, що скеровується кількома особами, і зв'язані словом, даним взаємно одному». Саме тому, як зазначав керівник Литовської єпархії, «у теперішньому їхньому становищі ніякі вмовляння і настанови не можуть бути дієвими». Водночас певну стурбованість цього ієрарха викликала й обставина, що населенники Курської обители продовжували називати себе уніатами, а тому «лише в одному пункті в Росії поминається ще ім'я папи у богослужінні російською мовою, що, через важливість міста Курська, викликає досить невігідні розмови, які кидають деяку тінь на саму справу возз'єднання, так благополучно здійснену» [52]. Відтак, «височайше» затвердженням 25 серпня 1842 р. розпорядженням Синоду Курська обитель була скасована. Приводом до її закриття стала «твердість в унії ув'язнених у цій обители та шкідливий вплив, який вони здійснювали своєю впертістю на в'язнів в інших монастирях» [53].

Таким чином, у 30-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні та Білорусі розгортається самодержавно-синодальна кампанія скасування Греко-Уніатської Церкви, що характеризувалася, зокрема, використанням репресивно-силових методів її реалізації. Це було пов'язане

з опором частини греко-уніатського духовенства розпорядженням місцевого єпархіального керівництва, спрямованим на «дрейфування» їхньої Церкви у бік російського православ'я. Саме він змушував урядовців використовувати не лише запобіжні та стримуючі заходи, зокрема, проведення перевірок греко-уніатського кліру на «благонадійність» і вимога письмових підписів від нього про бажання «приєднатися до православ'я», але й вдаватися до більш радикальних: вилучення із середовища кліру всіх «неблагонадійних», переміщення особливо «небезпечних» у внутрішні губернії Росії, зокрема у спеціально заснований для цього монастир у Курську. На вирішальному етапі підготовки до «возз'єднання» Греко-Уніатської Церкви з Російською Православною вони стали тими засобами та методами, за допомогою яких ця акція, власне, і відбулася. Саме такою виявилася технологія «возз'єднання» уніатів з православ'ям за синодально-православним зразком.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Щавельский Г., прот. Последнее воссоединение с православной церковью униатов Белорусской епархии (1833-1839 гг.) / Г. Щавельский. – СПб.: Типография «Сельского вестника», 1910. – 380+84 с.; Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.) / С.І. Жилюк. – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.; Стоколос Н.Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): монографія / Н.Г. Стоколос. – Рівне: РІС КСУ – ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.; Шеретюк Р.М. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.): монографія / Р.М. Шеретюк. – Рівне: Волинські обереги, 2012. – 432 с.
2. Стоколос Н.Г. Вказ. праця. – С. 30.
3. Стоколос Н.Г. Викорінення уніатської духовно-культурної спадщини на Правобережній Україні в XIX ст.: причини, методи та наслідки / Н.Г. Стоколос, Р.М. Шеретюк // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. І: Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем. – Івано-Франківськ – К., 2008. – С. 317.
4. Чистович И. Пятидесятилетие (1839-1889) воссоединения с Православною церковью западно-русских униатов: Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I / И. Чистович. – СПб.: Синодальная Типография, 1889. – С. 23-24.
5. Щавельский Г., прот. Указ. соч. – С. 121.
6. Там само. – С. 191.
7. Литовской Грекоуніатской консистории, от 28 февраля 1835 г. за № 143, о вызове в Жировицы священников Каменецкого деканата Кунаховича, Имшеника, Кульчицкого, Милинского и Вержбицкого, не принявших Московских служебников, – для обучения и испытания // Записки Иосифа, митрополита Литовского (далі – Записки...): В 3 т. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – Т. 3. – С. 145.
8. Там само.
9. Литовской Грекоуніатской консистории, от 17 апреля 1835 г. за № 244, о вызове в Жировицы для объяснения шести священников Новогрудского деканата, отказавшихся от принятия Московского служебника // Записки... – Т. 3. – С. 153.
10. Там само. – С. 154.
11. Виленскому военному губернатору князю Долгорукову, от 11 июля 1835 г. за № 419, о доставлении полицейской помощи в высылке священников, не принявших Московского служебника, к причетническим местам // Записки... – Т. 3. – С. 177.
12. Там само. – С. 177-178.
13. Министру внутренних дел Д.Н. Блудову, от 22 июня 1835 г. за № 380, с ходатайством об удалении в Могилевскую

губернию священника Адама Плавского, возбуждающего между духовенством противодействие начальству // Записки... – Т. 3. – С. 166-167.

14. Там само. – С. 167.

15. Виленскому военному губернатору князю Долгорукову (секретно), от 8 июля 1835 г. за № 406, о сделанном распоряжении на счет высылки священника Адама Плавского в Могилевскую губернию и о совершении таковой высылки посредством полиции // Записки... – Т. 3. – С. 173.

16. Викарному епископу Антонию Зубко, от 5 августа 1835 г. за № 488, об исключении из казенного содержания по семинарии и училищам детей неблагонамеренных священников // Записки... – Т. 3. – С. 196.

17. Киприанович Г.Я. Высокопреосвященный Иосиф Семашко, митрополит Литовский и Виленский. Очерк его жизни и деятельности по воссоединению западнорусских униатов с православною церковью в 1839 г. С портретом м. Иосифа / Г.Я. Киприанович. – Вильна: Типография И. Блюмовича, 1894. – С. 49-50.

18. Записки, собственноручно писанные Иосифом, архиепископом Литовским. Часть первая. Писана в октябре 1850 года // Записки... – Т. 1. – С. 113.

19. Национальный исторический архив Беларуси (далі – НИАБ), ф.3245, оп.2, д.533, л.2.

20. НИАБ, ф.3245, оп.2, д.535, л.1.

21. Преосвященному Антонию, епископу Брестскому, от 20 мая 1838 г. за № 241, об истребовании от благочинных удостоверения о благонадежности священников, и о вызове неблагонадежных из них в Жировицы // Записки... – Т. 3. – С. 368.

22. Там само.

23. Г. обер-прокурору Святейшего Синода графу Протасову, от 21 августа 1838 г. за № 478 (секретно), с мнением по поданной к нему просьбе неблагонадежного священника Трабской церкви Кулаковского // Записки... – Т. 3. – С. 390-391.

24. Литовской Грекоуниатской консистории, от 25 августа 1838 г. за № 487, о вызове в Жировицы священника Черской церкви Филянковского для удостоверения о его благонадежности // Записки... – Т. 3. – С. 391-392.

25. Литовской Грекоуниатской консистории, от 24 октября 1838 г. за № 623, о низведении в дьячки священников Высекерского и Говорского, оказавшихся неблагонадежными // Записки... – Т. 3. – С. 397-398.

26. Литовской Грекоуниатской консистории (секретно), от 6 ноября 1838 г. за № 645, о священниках Белостокской области, приносивших всеподданнейшую просьбу об освобождении их от выдачи требуемых епархиальным начальством подписок // Записки... – Т. 3. – С. 400-402.

27. Белорусской Грекоуниатской консистории, от 4 февраля 1839 г. за № 92, о высылке в Литовскую епархию к дьячковским местам неблагонадежных священников Хруцкого и Довгялы // Записки... – Т. 3. – С. 419-420.

28. Белорусской Грекоуниатской консистории, от 6 февраля 1839 г. за № 95, о высылке в Жировицы неблагонадежных священников Манцевича, Иоанна Лоского, Михаила Лоского, Стратановича и Гольнца, для определения их к причетническим местам // Записки... – Т. 3. – С. 420.

29. Литовской Грекоуниатской консистории, от 29 июля 1838 г. за № 402, о перемещении неблагонадежного иеромонаха Виктора Босяцкого из Бытенского в Тороканский монастырь // Записки... – Т. 3. – С. 387.

30. Там само.

31. Литовской Грекоуниатской консистории, от 20 августа 1838 г. за № 475, о помещении в Тороканский монастырь не-

гонажденных священников Паньковского и Говорского // Записки... – Т. 3. – С. 389-390. Зауважимо, що це розпорядження Семашка викликало протест місцевих селян, які зрештою не допустили його виконання. Лише втручання цивільної влади, зокрема поліції, припинило їхнє «буйство». Див. докл. про це: Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф.109, оп.178, д.212.

32. Белорусской Грекоуниатской консистории, от 3 февраля 1839 г. за № 85, о высылке упорных священников Чабановского и Ельяшевича в Любарский монастырь // Записки... – Т. 3. – С. 418.

33. Викарному епископу Антонию Зубко (секретно), от 7 ноября 1838 г. за № 647, о Высочайшем разрешении на высылку неблагонадежных духовных в великороссийские монастыри // Записки... – Т. 3. – С. 402.

34. Г. обер-прокурору Святейшего Синода графу Протасову, от 6 января 1839 г. за № 21, с ходатайством о высылке в великороссийские монастыри иеромонахов Босяцкого, Данилевича и Андрушкевича // Записки... – Т. 3. – С. 413.

35. Литовской Грекоуниатской консистории, от 25 августа 1838 г. за № 486, о вызове в Жировицы протоиерея Клещелевской церкви Сосновского для удостоверения о его благонадежности // Записки... – Т. 3. – С. 391.

36. Г. обер-прокурору Святейшего синода графу Протасову, от 27 октября 1838 г. за № 624, о неблагонадежных священниках Белостокской области, упорствующих по внушению Августовского Римского епископа и протоиерея Сосновского // Записки... – Т. 3. – С. 399.

37. Киприанович Г.Я. Указ. соч. – С. 52.

38. Там само. – С. 52-53.

39. ГАРФ, ф.109, оп.179, д.96, л.1-2.

40. Чистович И. Указ. соч. – С. 50.

41. ГАРФ, ф.109, оп.179, д.96, л.4-4об.

42. Викарному епископу Антонию Зубко (секретно), от 7 ноября 1838 г. за № 647, о Высочайшем разрешении на высылку неблагонадежных духовных в великороссийские монастыри // Записки... – Т. 3. – С. 402.

43. Там само.

44. Список с отношения к графу Протасову от 15 марта 1839 года за № 197, об открытии в г. Курске временной Униатской обители // Записки... – Т. 2. – С. 128-129; Т. 3. – С. 424.

45. Настоятелю Курской обители архимандриту Венедикту Ленартовичу, от 7 мая 1839 г. за № 391, с определением правил, по которым он должен управлять Курскою временною обителью // Записки... – Т. 3. – С. 437.

46. Там само.

47. Щавельский Г. Указ. соч. – С. 372-373.

48. Там само. – С. 373.

49. Настоятелю Курской обители архимандриту Венедикту Ленартовичу, от 7 мая 1839 г. за № 391, с определением правил, по которым он должен управлять Курскою временною обителью // Записки... – Т. 3. – С. 438.

50. Г. военному городу Курска и гражданскому губернатору Муравьеву, от 7 мая 1839 г. за № 392, с просьбою о наблюдении за управлением временной Курской обители // Записки... – Т. 3. – С. 439.

51. Г. обер-прокурору Святейшего Синода графу Протасову (секретно), от 21 июля 1842 г. за № 859, с мнением о закрытии Курской временной обители и размещении проживающего в ней духовенства // Записки... – Т. 3. – С. 665.

52. Там само.

53. Щавельский Г. Указ. соч. – С. 374.

Шеретюк Руслана «...Що Уряд хоче, те й буде: є батіг – де він свисне, там релігія бризне» (репресивно-силові методи реалізації етноконфесійної політики Російської імперії щодо Греко-Уніатської Церкви на Правобережній Україні у 30-і рр. XIX ст.)

Стаття присвячена аналізу репресивно-силових методів російського самодержавства періоду правління імператора Миколи I стосовно усунення «неблагонадійного» греко-уніатського духовенства Правобережної України, котре не підтримувало урядових ініціатив скасування його Церкви.

Ключові слова: Російська імперія, Правобережна Україна, Греко-Уніатська Церква, етноконфесійна політика, «неблагонадійне» духовенство, депортація

Шеретюк Руслана «...Что Правительство хочет, то и будет: есть кнут – где он свистнет, там религия брызнет» (репресивно-силовые методы реализации этноконфессиональной политики Российской империи от-

носительно Греко-Униатской Церкви на Правобережной Украине в 30-х гг. XIX в.)

Статья посвящена анализу репрессивно-силовых методов российского самодержавия в период правления императора Николая I по устранению «неблагонадежного» греко-униатского духовенства Правобережной Украины, которое не поддерживало правительственных инициатив отмены его Церкви.

Ключевые слова: Российская империя, Правобережная Украина, Греко-Униатская Церковь, этноконфессиональная политика, «неблагонадежное» духовенство, депортация

Sheretyuk Ruslana «...What the government wants, that will be: there is a whip – where it whistles, there a religion splashes» (repressive and power methods of realization the ethnic and confessional policy of the Russian Empire concerning the Greek-Uniate Church in Right-Bank Ukraine in the 30-ies of XIX century)

The article is devoted to the analysis of repressive and forcible methods of Russian autocracy during the rule of Emperor Nicholas I, as to the elimination of «unreliable» the Greek-Uniate clergy of Right-Bank Ukraine, which did not support government initiatives of abolition his Church.

In 30-ies of XIX century in Right-Bank Ukraine and Belarus unfolded the autocratic Synodal campaign of abolition the Greek-Uniate Church, which was characterized by particularly, using the repressive and forcible methods of implementation of it. It was connected with the resistance of part of the Greek-Uniate clergy order of the local diocesan leadership, directed at «drift» of their church toward the Russian Orthodoxy. He made the government officials use of not only preventive and deterrent measures, including conducting inspections of the Greek-Uniate clergy on the «reliability» and the requirement of written signatures from him about desire «to join the Orthodoxy», but resort to more radical: removal from the environment of the clergy «unreliable» people, moving especially «dangerous» in the inner of provinces, in particular in the specially founded monastery in Kursk. At a decisive stage of preparation for the «reunification» of the Greek-Uniate Church with the Russian Orthodox they have become the ways and methods by which this action is, in fact, occurred. It was such a technology of «reunification» the Uniate with Orthodox Church according to the Orthodox Synodal sample.

Keywords: Russian Empire, Right-Bank Ukraine, Greek-Uniate Church, ethnoconfessional politics, «unreliable» clergy, deportation

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 18.10.2016 р.

УДК 94 (477) «1914/1917»

УХИЛЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (СЕРПЕНЬ 1914 – ЛЮТИЙ 1917 рр.)

Тимофій Герасимов

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
Україна, 21000, м. Вінниця, вул. Острозького, 32
e-mail: timger84@gmail.com

Ухилення від військової служби – умисні дії, спрямовані на звільнення від встановленого порядку призову, проходження або виконання обов'язків військової або альтернативної служби шляхом симуляції хвороби чи іншими способами. У світовій практиці до цього терміну відносять як поодинокі, так і масові випадки, у зв'язку з їхніми соціальними, політичними, культурними та моральними переконаннями. Історія свідчить, що кількість ухилантів стрімко збільшується не стільки через природний страх перед смертю, скільки внаслідок відсутності бачення у широких масах сенсу продовження війни.

У радянській історичній літературі окреслена нами проблема розглядалася дуже фрагментарно, з позиції висвітлення антивоєнних настроїв у середовищі робітничого класу та діяльності більшовицьких організацій [1; 9; 10]. У сучасній українській історіографії випадки ухилення від служби згадуються у контексті соціальної історії, зокрема у публікаціях О. Вільшанської [4] та О. Кирієнка [8].

Мета статті полягає у висвітленні основних способів ухилення призовників від військової служби на теренах Правобережної України у період Першої світової війни. Джерельну базу дослідження складають неопубліковані документи з Центрального державного історичного архіву (м. Київ) і регіональна періодика 1914-1917 рр.

Небажання втратити життя та здоров'я «за Віру, Царя та Вітчизну», чи-то з інших причин, створило у Правобережних містах цілий прошарок злісних ухилантів від мобілізації. Він почав формуватися вже у перші дні війни, не дивлячись на пануючий тоді патріотичний настрій та усталену громадську думку, де уникнення призову, м'яко кажучи, не віталосся. Зрозуміло, що на початку воєнної доби такі особи становили жалюгідну меншість. Оскільки ухилитися від військової служби можна було різними способами, які ми нижче розглянемо, зазвичай передбачалося залучення другої сторони, з чією допомогою з'являлася можли-

вість забезпечити себе як від правоохоронних органів, так і від громадського осуду. Задля досягнення цього у хід пускалися давно перевірені способи – зв'язки та гроші. Ті ж, хто не мали ні першого, ні другого, змушені були вдаватися до банального переховування, постійно перебуваючи у небезпеці викриття та кримінального переслідування, та повсякчас здригаючись від найменшого шарудіння.

Найдієвішим способом уникнути відправлення на фронт був підкуп членів військових Присутствій, на які держава покладала відповідальність за проведення мобілізації. Такі факти мали місце вже влітку 1914 р. Один з них трапився 8 серпня у Бердичеві під час призову ратників ополчення I-го розряду. Під час процедури жеребкування на деякі згорнуті білети, розміщені у закритому барабані-колесі, були накладені гумові кільця, що давало можливість окремим, заздалегідь попередженим особам, виймати саме їх, звільняючись таким чином від зарахування на військову службу [21].

Проте набагато частіше фіксувалися випадки фальсифікацій стану здоров'я призовників. Завдяки тому, наприклад, того ж дня у Києві під час призову 159 осіб визнали здоровими лише 7 [14]. У жовтні того року у Вінниці подекували, що за отримання статусу непридатного до служби треба заплатити 400 руб. [17]. Протягом війни чимало розмов точилося довкола корупційної діяльності секретаря Присутствія в Умані. Завдяки своїй посаді у 1914-1916 рр. він начебто встиг заробити десятки тисяч рублів і збудувати два кам'яні будинки [16].

Безкоштовно ж уникнути призову шляхом симуляції хвороб було надто неефективно. Лікарі про симулянтські хитрощі добре знали, й у разі чого досить успішно використовували різні психологічні прийоми. Відтак успіх симуляції потребував від новобранців непересічної акторської майстерності [7].

Відсутність потрібних зв'язків у призовних пунктах і прискіпливість медичних комісій

штовхало ухилянтів до менш приємної, але досить ефективної процедури, – членушкодження – навмисного завдання собі чи зі сторонньою допомогою якоїсь фізичної недуги, несумісної з несенням військової служби. Цікаво, що до війни у Російській імперії існували «національні» види членушкодження: в євреїв і поляків – травми барабанної перетинки, у грузинів – грижі, у росіян – «поруби» пальців. Проте бурхливе літо 1914 р. призвело до його «інтернаціоналізації». Зазначені особи проявляли велику винахідливість, навіть хитромудрість у пред'явленні «штучних» хвороб, що вимагало серйозної медичної експертизи для їх розпізнавання. Вони також заручалися допомогою досвідчених, обізнаних у членушкодженні «фахівців», котрі відслідковували найменші зміни у «рятивному» для своїх клієнтів «Переліку хвороб». Це, наприклад, стосувалося появи ст. 54, згідно якої медичні комісії визнавали непридатними тих осіб, в яких в одній щелепі були відсутні більше 10 зубів або більше 14 – у двох [3]. Унаслідок того у травні-червні 1915 р. у Військовому Присутстві у Старокостянтиніві почали з'являтися новобранці з вирваними зубами. У заподіянні навмисної шкоди здоров'ю призовникам (за їхньої згоди) поліція підозрювала місцевого мешканця П. Гілермана, котрий, окрім того, спеціалізувався і на інших видах членушкодження. Серед останніх, зокрема, було псування органів слуху [5], що також потребувало певної лікарської кваліфікації. Так, ще у листопаді 1914 р. житомирським правоохоронцем вдалося вийти на слід Е. Розенберга – мешканця Черняхова, що зупинився у місцевому готелі. Оглянута кімната була вся просякнута медикаментами. Хоча постоялець до приходу пристава встиг утекти, у сусідньому номері вдалося виявити його земляка-новобранця І. Трофименка. Саме йому Розенберг уже почав робити «операцію» з пошкодження слуху за встановлену плату у розмірі 100 руб. [22]. У Кам'янці-Подільському, наприклад, у 1916 р. за аналогічну суму можна було «відкосити» від служби завдяки штучно зробленій грижі. У місті тим займалася ціла група «спеціалістів», організована міщанином Н. Ніссенгольцом [20].

Втім, Є. Чикаленко згадував, що до війська могли забрати і явно хворих людей. Про це він дізнався від знайомих лікарів. За їхніми словами, іноді військові чиновники під час призову керувалися принципом: «нехай хворий краще помре у бою, ніж у ліжку». У той же час Євген Харлампійович відзначав наявність у Києві

великої кількості молодих і здорових чоловіків, які були представниками заможних верств. Вони уникали військової служби завдяки потраплянню на роботу до земських і міських провізійних організацій, за що їх тоді у народі зневажливо називали «земгусарами» [6].

Судячи з архівних даних, зазначений спосіб ухилення від мобілізації найбільшої популярності набув у 1916 р. У лютому правоохоронці дізналися про існування на кам'янецькій фабриці Крамера групи працівників, котрі влаштувалися на підприємство на «особливих» умовах. Один з них за уникнення призову таким способом заплатив 1000 руб. Щоправда, його посадовий оклад також був чималим – 125 руб. на місяць. Інші 6-7 осіб, не маючи таких коштів, працювали з фіктивною зарплатою [19]. У травні на адресу Київського губернського жандармського управління надійшов донос на начальника Київського поштово-телеграфного округу А. Стеткевича, згідно якого він нібито влаштовував на посади молодших чиновників і нижніх службовців осіб, які відверто не бажали йти на військову службу. Було названо і конкретний приклад – перехід на поштову службу помічника управляючого друкарні Пастухова – ратника ополчення 2-го розряду, що саме тоді мав бути призваним [15]. У липні подільським стражам порядку повідомили про те, як до ново-ушицької пожежної команди зараховували ухилянтів. Вони там фактично не працювали, а лише числилися [18].

У тому ж 1916 р. газети знайомили міське населення з виявленими фактами фальсифікації документів, що, зокрема, свідчило як про зростаючу кількість неохочих отримати статус «захисника Вітчизни», так і про існування цілої армії корумпованих чиновників і професійних підробників, готових до виконання відповідних замовлень будь-якої складності. Сприяння в ухиленні від призову стало дуже прибутковим бізнесом. У вересні працівники київського розшукового відділу викрили місцеву шахрайську організацію, що за певну грошову винагороду видавала ухилянтам і дезертирам підробні та навіть справжні документи. На чолі неї стояв З. Барингольц. Організація мала складну структуру та діяла дуже обережно. До неї входили помічники очільника, які діставали документи із потрібних закладів, агенти із пошуку клієнтів і контрагенти для відстеження дій розшукової поліції [2]. За документи платили від 300 до 1000 руб. [12].

Послугами «розвідки» також часто користувалися професійні приховувачі ухилянтів і

дезертирів. В останні місяці досліджуваного періоду тими «розвідниками» кишів Житомир. Вони мали попереджати свою клієнтуру про плани влади щодо організації облав з метою арештів дезертирів. Тільки у замиському помешканні Шварцелата тоді переховувалися понад 25 утікачів [13].

Проте яким би людним не здавався тогочасним городянам Житомир, не кажучи вже про такі великі за регіональним мірками міста, як Бердичів, Умань, Вінниця чи Кам'янець-Подільський, ухиянти та дезертири (особливо ті, хто переховувався самостійно) на відносний спокій могли розраховувати лише у Києві. За неофіційними даними, на третьому році війни кількість його населення складала до мільйона осіб, а, отже, теоретично у ньому, принаймні, на деякий час, зовсім неважко було «загубитися». Серед того багатотисячного потоку був житомирський А. Візельман. Під час мобілізації він утік до Києва, де влаштувався на роботу у магазині з продажу шпалер. Однак тамтешнє життя ухиянта аж ніяк не виглядало безтурботним. Це видно з його листа до батьків, написаному навесні 1916 р.: «У Києві недобре, ловлять на вулицях, шукають рябих (тих, що переховуються – Т.Г.). Мене на вулиці зупинив сищик і хотів забрати, але я відкупився за великі гроші. Можете собі уявити, як мені було на серці. ...Коли були розклеєні оголошення на рахунок синіх білетів, мені зробилося недобре. Коли мені мій господар сказав: «Ароне, треба явитися», то я відповів, що мене не викликають. Можете собі уявити, що коли мене зустрічає людина з гудзиком на шапці, мені робиться холодно. Добре ще, що я живу у такій квартирі, де немає облав». Однак наявність прихистка у безпечному місці ухиянту не допомогла – саме цей лист був перехоплений військовою цензурою. У травні його арештували [19].

Восени 1916 р., коли патріотичний запал вже майже цілком охолов, і більшість населення відверто не бажала продовжувати війну та йти до війська, влада вдалася до «закручування гайок». 28 жовтня Головнокомандувач армії південно-західного фронту віддав наказ про посилення покарання за неявку й ухилення від військової повинності, як для призовників, так і для їхніх спільників. Так, наприклад, якщо до вступу в силу Наказу, за «обманні дії» запрото-

рювали до в'язниці на 3-4 місяці, то після – від 1 до 6 років [11].

Отже, впродовж Першої світової війни спостерігалось постійне зростання кількості випадків уникнення військової служби. Якщо ще влітку 1914 р., коли у суспільній свідомості відправлення на фронт вважалося справою честі, спроби ухилення мали епізодичний характер, то вже у 1916 р. вони стали масовими. Це пояснювалося як падінням престижу служби в армії внаслідок втрати у суспільстві популярності ідеї ведення війни до переможного кінця, так і загостренням системної кризи у Російській імперії, що неухильно наближала її до краху.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Акімов Ф. Організаційно-політична робота більшовиків України в армії в роки Першої світової війни (1914 – березень 1917) / Ф. Акімов // УІЖ. – 1977. – № 1. – С. 43-51.
2. Арест шайки, содействовавшей дезертирам // Юго-Западный край. – 1916. – 22 сентября. – С. 4.
3. Асташов А.Б. Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны / А.Б. Асташов // Новый исторический вестник. – 2012. – № 34. – С. 6-18.
4. Вільшанська О. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56-70.
5. Державний архів Київської області, ф.2031, оп.2, спр.367, арк.186.
6. Євген Чикаленко. Щоденник (1907-1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – С. 342.
7. Киевские негативы // Южная копейка. – 1916. – 2 августа. – С. 2.
8. Кириєнко О.Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених / О.Ю. Кириєнко // Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: ТОВ «Видавництво "КЛЮ"», 2013. – С. 467-481.
9. Комаренко О. Ставлення пролетаріату України до Першої світової війни / О. Комаренко // УІЖ. – 1989. – № 8. – С. 68-75.
10. Сидорчук М.Т. Більшовики України в період Першої світової війни і Лютневої революції (1914 – лютий 1917) / М.Т. Сидорчук. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1966. – 269 с.
11. Усиления наказания за неявку и уклонение от воинской повинности // Юго-Западный край. – 1916. – 11 ноября. – С. 2.
12. Фабрикация подложных документов // Южная копейка. – 1916. – 15 сентября. – С. 3.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф.1599, оп.1, спр.278, арк.26-зв.
14. ЦДІАК, ф.274, оп.1, спр.3311, арк.21.
15. ЦДІАК, ф.274, оп.2, спр.190, арк.94.
16. ЦДІАК, ф.274, оп.4, спр.624, арк.50, 55-зв.
17. ЦДІАК, ф.301, оп.2, спр.282, арк.49.
18. ЦДІАК, ф.301, оп.2, спр.434, арк.209.
19. ЦДІАК, ф.301, оп.4, спр.625, арк.2-зв., 107, 111, 117-зв.
20. ЦДІАК, ф.419, оп.1, спр.6954, арк.3-зв., 11.
21. ЦДІАК, ф.442, оп.713, спр. 37, арк.95, 98.
22. Членовредительство // Жизнь Волыни. – 1914. – 31 октября. – С. 3.

Герасимов Тимофій Ухилення від військової служби на Правобережній Україні у роки Першої світової війни (серпень 1914 – лютий 1917 рр.)

У статті автором висвітлено проблему ухилення військовозобов'язаного населення Правобережної України від проходження військової служби у російській армії у період Першої світової війни. Розглянуто основні способи уникнен-

ня від призову: підкуп членів медичних комісій, фальсифікація стану здоров'я, симулювання хвороб, членушкодження, влаштування на фіктивну роботу, переховування.

Ключові слова: ухилення від військової служби, мобілізація, Перша світова війна, армія, Правобережна Україна

Герасимов Тимофей Уклонение от военной службы на Правобережной Украине в годы Первой мировой войны (август 1914 – февраль 1917 гг.)

В статье автором освещена проблема уклонения военнообязанного населения Правобережной Украины от прохождения военной службы в российской армии в период Первой мировой войны. Рассмотрены основные способы избежания призыва: подкуп членов медицинских комиссий, фальсификация состояния здоровья, симуляция болезней, членовредительство, устройство на фиктивную работу, скрывание.

Ключевые слова: уклонение от военной службы, мобилизация, армия, Первая мировая война, Правобережная Украина

Gerasymov Tymofiy Evasion from military service in the Right-Bank Ukraine in the years of the First World War (August 1914 – February 1917)

On the base of unpublished archives documents and periodical materials press the author elucidated the problem of evasion from military service in the Russian army by men liable for call-up during the First World War. It's cleared up that during 1914-1917 the main ways of call-up were: bribery of medical commission members, falsification of health state, simulation of illnesses, arrangement to fictitious work, concealment. It is clear that at the beginning of war time the attempts of evasion from mobilization had episodic nature. It was explained by strong patriotic movement and temporary raising of service prestige in the army. The mass cases of the evasion were noticed even in 1916, when the society, inspired of great military propaganda, lost interest to the war conducting towards a triumphal end. The appearance of numerous publications in the newspaper of the Right-Bank Ukraine about the disclosure of those, who evaded, in order to censure them publicly, had no desired results.

The contribution of evasion from military service turned to a very profitable business. The unwillingness of many men called up for military service to go to the war caused the appearance of whole underground organizations in the towns in the investigated region capable to give any service for a money consider ration, certificate of doing military service. All this, by the way, proved the rot of the tsar's bureaucratic machinery, without which corruption of the mentioned organizations couldn't be so effective and impudent. They were the most effective in Kyiv. In this large overpopulated city (according to some calculation, up to one million persons lived in it during the war) a many thousand army of those, who evaded concealed.

Keywords: evasion from military service, mobilization, army, First World War, Right-Bank Ukraine

Рецензенти:

Кринко Є.Ф., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.10.2016 р.

УДК 94 (47+477) «1921/1925»

ВЗАЄМОДІЯ МІЖНАРОДНИХ ФІЛАНТРОПІЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З РАДЯНСЬКИМИ ОРГАНАМИ ВЛАДИ (1921-1925 рр.)

Тимур Михайловський

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: timur@mikhaylovskiy.com

Суха весна 1921 р. та невдачі із соціалістичними експериментами на селі вже у лютому підказали більшовицькому урядові про можливі труднощі у сільському господарстві. Це привело до створення першого урядового органу до завдань якого входила організація допомоги постраждалим селянським господарствам.

17 лютого 1921 р. ВЦВК РСФРР, не оголошуючи офіційно про катастрофічне становище на селі, створює першу надзвичайну організацію – *Комісію допомоги сільському населенню, яке постраждало від неврожаю 1920 р.* Особливо важкою була визнана ситуація у Рязанській, Калузькій, Орловській, Тульській і Царіцинській губерніях [1]. Діяльність даної Комісії поширилася лише на ці території. Недорід і тяжке становище інших регіонів Центральної та Південної Росії до уваги не бралися. Кілька місяців центральний уряд не поширював інформацію про голод у країні і до липня 1921 р. Москва вперто відмовлялася офіційно визнати факт масового голоду.

Натомість у середині 1921 р. природний катаклізм охопив ослаблене селянське господарство найбагатших зернових районів РСФРР та УСРР. Усе це змушувало більш організовано діяти у боротьбі з лихом, що спонукало до створення нових органів, яким ставилися різноманітні завдання серед яких було й отримання дружньої допомоги від робітників західних країн.

Постановою ВЦВК від 18 липня 1921 р. лютнева Комісія була реорганізована у *Всеросійську Центральну Комісію допомоги голодуючим* – ЦК Допгол (Помгол), якій було «надано права вищої Комісії щодо об'єднання й узгодження діяльності Комісаріатів і всіх радянських установ щодо боротьби з голодом, як у центрі, так і на місцях» [2], головою якої 21 липня призначається М.І. Калінін.

В її завдання входила організація та **координація діяльності всіх державних і громадських установ та організацій із закордонними організаціями** у галузі боротьби з

голодом, яка охопила території радянських республік. ЦК Допгол встановлювала потреби голодуючих районів, визначала основні заходи різних відомств, установ та організацій допомоги голодуючим, вишукувала кошти, контролювала та координувала хід роботи з надання допомоги голодуючим.

Для підтримки безпосереднього зв'язку з міжнародними організаціями в ЦК Допгол було створено Закордонний відділ, який вів листування з представниками закордонних організацій, збирав та упорядковував статистичну інформацію (відомості про кількість і розподіл прибулих вантажів, медичної та фінансової допомоги тощо), підтримував зв'язок з тих самих питань з центральними та місцевими установами й організаціями; робив огляди бюлетенів зарубіжної преси про голод у радянських республіках і т.д.

Загалом Закордонний відділ ЦК Допгол ВЦВК діяв у наступних напрямках:

- а) координація та направлення помголівської діяльності Повпредів РСФРР за кордоном;
- б) об'єднання та направлення діяльності наркоматів і центральних установ республіки з питань, пов'язаних із закордонною допомогою;
- в) участь у закордонних конференціях із закликом про допомогу голодуючим;
- г) контроль за роботою Міжвідомчої комісії при ЦК Допгол ВЦВК для зв'язку із закордонними робітничими організаціями у галузі виробничої допомоги Росії;
- д) координація та направлення діяльності Повноважного Представництва уряду РСФРР при усіх закордонних організаціях допомоги;
- е) інформаційна політика та агітація щодо закордонної допомоги [3].

29 червня 1921 р. при ВУЦВК постановою Президії також було засновано *Комісію допомоги населенню, що постраждало від неврожаю*, яка 29 липня 1921 р. рішенням Політбюро ЦК КП(б)У була реорганізована у *Центральну комісію допомоги голодуючим при ВУЦВК* на чолі з Г.І. Петровським. 18 серпня 1921 р.

Політбюро ЦК КП(б)У затвердило рішення про організацію Всеукраїнської та губернських комітетів допомоги голодуючим при виконках рад [4].

Паралельно почали створюватися губернські комітети. Так, наприклад, 27 липня 1921 р. було організовано *Миколаївський губернський комітет допомоги голодуючим* на чолі з А. Сафроновим [5]. Ймовіріше за все у цей же час було створено й Одеський губкомдопгол. До складу губернських комісій входили представники губвиконкому, губпродкому, губвідділу праці, губземуправління, губздороввідділу, губсобесу, губпрофради, губкому, губвоенкомісії, губполітпросвіти, губвно й уповноваженого ВУЦВК з поліпшення побуту дітей. Для постійної роботи призначалася президія у складі 4-х членів із представників губвиконкому, губкому, губпрофради [6].

Згідно з постановою ВУЦВК від 13 вересня 1921 р. в УСРР також організовували волосні та сільські комітети: перші – за участі делегатів волосного виконкому, комітету та парткому КП(б)У, другі – від сількому, сільвиконкому й одного представника від сільського сходу [7].

Після звернення М. Горького 13 липня 1921 р. до народів Європи й Америки із закликом наданням допомоги голодуючим Росії. У відповідь відгукнулися Герберт Гувер, який запропонував допомогу від АРА, та Фрїтгоф Нансен, який узяв на себе організацію допомоги від країн Європи та був обраний верховним комісаром Міжнародного комітету допомоги Росії (МКДР).

Протягом другої половини серпня 1921 р. відбулися попередні перемовини та були підписані договори про умови надання допомоги й обов'язки сторін: з АРА – 20 серпня у Ризі та з Ф. Нансеном – 27 серпня 1921 р. у Москві (див. додатки А та Б).

Підписання зазначених договорів привело до значного розширення роботи по відносинам із зарубіжними організаціями допомоги, що спонукало вищу владу «у зв'язку з розвитком діяльності Американської адміністрації допомоги «АРА» на території РСФРР й у цілях узгодженості дій радянських органів, що стикаються з АРА» 3 жовтня 1921 р. виокремити роботу з АРА в окремий орган при урядові – *Повноважне представництво уряду РСФРР при Американській адміністрації допомоги* та призначити на його чолі досвідченого чекіста Олександра Володимировича Ейдука, а його попередника Іоганна Юрійовича Пальмера, який до цього курував практичний зв'язок Допголу з міжнародними організаціями, призна-

чили заступником [8].

7 грудня 1921 р. даний орган було перетворено у *Повноважне представництво уряду РСФРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим*, із збереженням керівництва. Працювало у взаємодії із Закордонним відділом ЦК Допгол, займалося переговорами з закордонними організаціями, підготовкою до підписання договорів та угод з ними, координацією діяльності закордонних організацій і контролем за цією діяльністю, реалізацією допомоги закордонних організацій, вирішенням конфліктів між закордонними організаціями та радянськими установами й організаціями на місцях [9].

Оскільки УСРР, на думку російського уряду, не претендувала на великі обсяги іноземної допомоги, то усі міжнародні зв'язки здійснювалися через московський центр і ЦК Допгол ВУЦВК.

Натомість у кінці 1921 р. АРА, Місія Нансена та Джойнт зацікавилися ситуацією на українських землях і вирішили організувати допомогу й у південноукраїнських губерніях. У листопаді 1921 р. до Харкова прибули посланці АРА Френк Альфред Голдер і Лінкольн Хатчинсон (за радянською пресою – Гудчинсон), які мали намір відвідати регіони найбільш вражені голодом – Одеську та Запорізьку губернії. Вже 9 грудня 1921 р. з Москви до Одеси приїхала місія АРА на чолі з Джоном Г. Хайнесом [10].

Контактування представників АРА з радянськими органами влади й управління в Одесі відбувалося винятково через створений постановою ВУЦВК від 28 квітня 1921 р. «Про уповноважених НКЗС на території УСРР, у містах – Києві й Одесі» апарат *Уповноваженого НКЗС УСРР в Одесі* М. Южного, який тримав тісний зв'язок з Одеською ГубНК (див. детальніше статтю О.П. Тригуба [11]). Так, коли Дж. Хайнес прибув до Одеси та з'явився до Голови губвиконкому, той відправив його відразу до Уповноваженого НКЗС. У своїй таємній доповідній записці від 27 грудня 1921 р. М. Южний зазначав, що діяльність представників АРА відбувається під неусипним контролем з боку працівників та агентів Управління Уповноваженого НКЗС [12].

Починаючи з 31 грудня 1921 р. (укладання договору УСРР з Місією Нансена) допомогти голодуючій Україні виявили бажання десятки європейських та американських благодійних організацій. У зв'язку з цим 15 лютого 1922 р. приймається рішення ВУЦВК «Про роботу іноземних організацій допомоги голодуючим», за яким загальний нагляд за виконанням дого-

ворів уряду республіки з іноземними організаціями було покладено на ЦК допомоги голодуючим при ВУЦВК. Для допомоги цим організаціям і здійснення їх зв'язку з державними та громадськими організаціями УСРР ухвалено створити *Уповноважене Представництво УСРР для іноземних організацій допомоги голодуючим України*. Уповноваженим представником було призначено начальника Економічного управління ВУНК Костянтина Михайловича Артамонова, а його заступником – колишнього командира інтернаціональної бригади РСЧА Київщини Юліана Семеновича Башковича, які приступили до виконання своїх зобов'язань 22 лютого 1922 р. [13].

Одночасно (15 лютого) у Москві ВЦВК приймає постанову про перейменування апарату Повпреда у *Повноважене представництво урядів РРФСР і УРСР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим*, що було пов'язано, на нашу думку, з тим, щоб не втрачати контроль над діяльністю міжнародних організацій і на українських територіях, які відзначалися значними обсягами. До того ж Повпред у Москві отримував право підписувати договори з МО і від імені УСРР. Користуючись цим рішенням, Повноважений представник уряду РСФРР при закордонних організаціях О.В. Ейдук направив до Одеси свого представника Студенікіна, який приступив до роботи на початку березня 1922 р. без узгодження з українським керівництвом [14].

Протягом 15 лютого – 20 березня 1922 р. було організовано апарат Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим. У структурі центрального апарату було створено канцелярію, розрахунково-господарчий відділ і комендатуру. Наказом № 3 від 20 березня 1922 р. було призначено Уповноважених у південних губерніях: Запорізькій – Павло Ілліч Табаков (з 15 березня) і Миколаївській – Олександр Львович Капустянський [15].

Отже на кінець березня 1922 р. на Півдні України діяло три Уповноважених: по Миколаївській, Запорізькій і Одеській губерніях [16]. Про попередній досвід роботи цих осіб на сьогодні відомо небагато. Єдиним, про минуле якого згадується у переглянутих документах, є О. Капустянський, якого Ю. Башкович характеризує наступним чином: «Вміння ставити взаємини, солідний авторитет, організаційні здібності й орієнтація в обстановці – ось відмінні риси роботи тов. Капустянського. До роботи у Представництві тов. Капустянський обіймав наступні відповідальні посади: Начальник

планового постачання Определкомюзапфронта (можливо – Одеського представництва Комітету південно-західного фронту. – *Т.М.*), особливо уповноваженого Управління особливих відділів південного та південно-західного фронтів і Цупчрезкома (Центральне Управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами за посадою. – *Т.М.*), Завідувача Секретно-оперативним відділом і врид (тимчасово виконуючий обов'язки. – *Т.М.*) Голови Київської губчека, Члена Надзвичайної Комісії з експорту зовнішторгу і т.д.» [17]. Тобто це була людина, яка мала значний досвід роботи у підрозділах ВУНК, що ще раз підтверджує тезу про те, що як уповноважені НКЗС, так і уповноважені по роботі із закордонними організаціями були здебільшого були вихідцями з органів ВНК-ВУНК, або ж кадровими військовими, які діяли у тісному контакті з органами НК-ДПУ.

Згідно загальної інструкції для районних (місцевих) уповноважених, підготовлених Повпредом Ю. Башковичем, на них поклалися наступні обов'язки:

1. Прийом представників закордонних організацій з їх продовольством та іншими вантажами на місцях роботи, з облаштування складів і розподільчих баз, пошук житлових помешкань представникам міжнародних організацій, а також приміщень для контор;

2. Обладнання районних і повітових баз постачання, кухонь і харчувальних пунктів, встановлення порядку їх обслуговування місцевими «радянськими та громадськими силами» у повній узгодженості з представниками міжнародних організацій;

3. Облік усіх потреб голодуючого населення району та пошуки найкращих способів допомоги тими засобами, які представлялися іноземними організаціями допомоги;

4. Залучення місцевого населення до всебічного сприяння та полегшення роботи закордонних представників;

5. Використання усього технічного й організаційного апарату усіх органів радянської влади та громадських організацій для усебічного полегшення, покращення та розвитку діяльності закордонної допомоги голодуючим у ввіреному районі;

6. Оберегання усіх прав і переваг представників закордонних організацій допомоги голодуючим і співробітників, що слідували із зобов'язань прийнятих по договорам Уряду УСРР з цими організаціями;

7. Посередництво з метою прискорення та усебічного сприяння роботі закордонної до-

помоги голодуючим між ними й усіма органами радянської влади, громадськими організаціями та приватними громадянами у всіх їх взаємовідносинах;

8. Узгодження усіх інструкцій і розпоряджень, що торкаються розпорядку та ведення роботи в установах і пунктах закордонної допомоги голодуючим з принципами роботи цих організацій, які покладені в основу та відповідають духу договірних угод радянського уряду з цими організаціями;

9. Регулярне, точне та вичерпне освідомлення головного управління Повпреда УСРР про хід робіт кожної закордонної організації, про всі дефекти та перепони, які зустрічалися у процесі роботи та усіх непорозуміннях і тертях, що могли зустрітись у процесі роботи;

10. «Особливим обов'язком» Уповноважених було оберігання та нагляд за радянською охороною усіх вантажів закордонних організацій допомоги голодуючих як на залізничних, так і водних і гужових дорогах свого району та всемірний пошук засобів надання допомоги представникам закордонних організацій для швидшого та раціонального використання прибулих предметів допомоги;

11. Уповноважені на місцях «завжди й у всьому повинні пам'ятати та мати на увазі, що вони, являючись уповноваженими Повпреда УСРР на місцях, зобов'язані самою найсуворішою відповідальністю за кожний свій крок у роботі, за максимальне полегшення роботи представникам закордонних організацій і за продуктивність усієї роботи цих представників, оскільки вона залежить від організаційного сприяння їм і надання технічних засобів до їх послуг»;

12. Уповноважені несли відповідальність перед урядом УСРР за успішність роботи закордонних організацій допомоги голодуючим на місцях і за прийняття усіх заходів законного сприяння цим організаціям;

13. Уповноважений повинен був надавати детальну щомісячну звітність про використання фінансових і матеріальних засобів, наданих у розпорядження [18].

Отже ми бачимо, що місцевий уповноважений ніс усю відповідальність як за комунікативну частину (середня ланка між представником міжнародних організацій та будь-якої радянською організацією), так і за організаційну (облаштування продбаз, кухонь, їдалень тощо).

Не дивлячись на створення окремого інституту Уповноважених по роботі з іноземними організаціями, Уповноважені НКЗС УСРР в

Одесі продовжували утримувати зв'язок з іноземними організаціями, про що свідчать доповідні записки до НКЗС по роботі з іноземними організаціями Уповноваженого НКЗС в Одесі Миколи Любченка (відомий український прозаїк і журналіст, працював Уповноваженим близько лютого-липня 1922 р.) й активне листування з АРА протягом серпня-вересня 1922 р. Уповноваженого С. Козюри, обґрунтовуючи це тим, що «жодна з установ, організацій чи осіб не повинна безпосередньо звертатися до іноземних представництв, установ чи іноземців з питань, що входять до компетенції НКЗС, окрім Уповноваженого НКЗС в Одесі» [19].

Протягом другої половини 1922 р. відбувалися постійні зміни як у структурі апарату, так і в особистостях Уповноважених по роботі із закордонними організаціями. З червня 1922 р. обов'язки Уповноваженого представника по УСРР став виконувати Ю. Башкович, якого офіційно було затверджено на засіданні ВУЦВК 16 серпня того ж року [20].

Щодо Одеси, то місцеві Уповноважені відзначилися плінністю кадрів, яка була пов'язана з казнокрадством і корупційними скандалами. Вже 15 травня 1922 р. Начальник Особливого відділу ДПУ у Миколаєві Тимофеев телеграфував Уповпреду К. Артамонову: «Рекомендую відкликати Вашого представника [в] Одесі Студенікіна, який не користується авторитетом [і] повагою американців. Студенікін не поставив належним чином роботу, не проводить Ваших спеціальних завдань у всьому, невідповідність Студенікіна впливає на роботу [у] Миколаєві, де доводиться завойовувати становище, бо місцева АРА підпорядкована Одеській. Просив би [в] інтересах справи поміняти місцями Студенікіна і Капустянського. Останній взяв потрібний тон, здатний підпорядкувати районну роботу АРА усім вказівкам уряду» [21]. Окрім того зі сторони Студенікіна було допущено велику недостачу.

Додаткового напруження до відносин АРА з Уповноваженим в Одесі став американсько-радянський інцидент, пов'язаний з арештом американських представників АРА в Одесі. Згідно договору між АРА та РСФРР та АРА й УСРР (які практично ідентичні) у § 1 радянська влада гарантували «повну свободу та захист» американському персоналу АРА [22], то відповідно жоден американець не міг бути заарештований органами влади. Натомість Студенікіним у червні 1922 р. були на короткий час заарештовані американці Кенан (Kernan) і Браун (Brown). До цього й у подальшому між

Дж. Хайнесом, окружним керівником АРА, та Студенікіним постійно виникали конфлікти, взаємні звинувачення тощо, про які вони повідомляли центральну владу з вимогами звільнення один одного. Як повідомляє американський дослідник Б.М. Патенауд «Студенікін використовував будь-яку нагоду для скарг щодо АРА... просячи негайного відкликання Хайнеса» [23].

Останньою крапкою до звільнення Студенікіна стало те, що «одеський інцидент» вийшов на вищий рівень, коли при обговоренні подальших американсько-радянських відносин посланець Президента У. Гардінга губернатор Дж. Гудріч розповів про нього Л. Каменеву (дружина якого, Ольга Каменєва, очолювала зарубіжний відділ Допголу). Л. Каменєв пообіцяв, що це було останнім інцидентом, поскаржившись на непорозуміння між центром і периферією [24]. Відповідно доля Студенікіна, як уповпреда, була вирішена.

У серпні 1922 р. Студенікіна змінює Ян Янович Валлескалн, але йому довелося недовго працювати й у жовтні його було відкликано до Москви. Необхідно відзначити, що усі призначення на посаду Уповноваженого в Одесі відбувалися з Москви, безпосередньо Уповпредом РСФРР, не радячись з українським керівництвом. Так, 16 жовтня 1922 р. Ю. Башкович направив Заступнику Уповпреда РСФРР К.І. Ландеру подання, де рекомендував після об'єднання Миколаївської й Одеської губерній (15 жовтня) в єдину Одеську призначити Уповноваженим в Одесі О. Капустянського, який «з усіх Уповноважених в Україні є найбільш відповідним своєму призначенню і під час роботи у Миколаївській губернії показав значні спеціальні здібності. Постановка і характер роботи Уповпредства у ввіреному йому районі не залишає бажати нічого кращого» [25]. Не дивлячись на таку позитивну характеристику, 28 жовтня 1922 р. К. Ландер призначив до Одеси Іустина Антоновича Валюкаса, як «вельми відповідального і випробуваного товариша, який працює зі мною з початку діяльності Представництва» [26]. Як і попередні Уповпреди в Одесі, з портових операцій І. Валюкас підпорядковувався безпосередньо Москві, а щодо харчування Одеської губернії, то узгоджував свої дії з Харковом.

Інколи накази Москви йшли у розріз з подіями, що відбувалися в Україні. Наприклад 2 вересня 1922 р. Уповпред в Одесі отримав припис Управління Повпреда уряду РСФРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим Булле про реорганізацію апарату

Повпреда та звільнення усіх співробітників по Одеському району із залишенням 2-3 осіб [27], але при цьому реорганізація українського апарату Допгол відбулася лише у другій половині жовтня – початку листопада 1922 р.

У серпні 1922 р. вище керівництво у Москві вирішило, що голод поборено і необхідно переходити до боротьби з наслідками голоду, де головним завданням вбачалося відновлення сільського господарства. Для керівництва даною роботою Постановою президії ВЦВК від 7 вересня 1922 р. було створено взамін Помголу Центральну комісію при ВЦВК по боротьбі з наслідками голоду (Наслідгол) [28]. Головою залишено М.І. Калініна, заступниками призначено Ол-дра Мик. Винокурова та П.Г. Смидовича, закордонним відділом, що керував допомогою роботою міжнародних організацій, продовжила керувати О. Каменєва. Комісія розпочала свою діяльність з 15 жовтня 1922 р. До її завдань входили координація та керівництво діяльністю радянських центральних і місцевих установ та організацій, а також закордонних організацій по ліквідації наслідків голоду; сприяння відновленню та розвитку сільського господарства та сільськогосподарської промисловості у районах, постраждалих від голоду, надання допомоги малозабезпеченим категоріям населення цих районів [29].

18 жовтня 1922 р. ВУЦВК «у згоді з постановою ВЦВК про ліквідацію ЦКДГ та її місцевих органів від 7-го вересня 1922 року» прийняв постанову «Про Ц.К.Д.Г.» згідно якої Центральна Комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК та її місцеві органи розпускалися з 1 листопада 1922 р. Замість Допголу створювалася Комісія з ліквідації наслідків голоду (Наслідгол) у складі трьох осіб: Г.І. Петровського, А.В. Іванова та Г.А. Баткіса [30].

Завданнями Наслідголу визначалися наступні:

1. Сприяння відновленню зруйнованого сільського господарства та промисловості й допомога постраждалим робітникам;
2. Сприяння відновленню сільського господарства здійснювалося переважно у постраждалих від голоду районах;
3. Допомога інвалідам війни, праці та голоду і безпритульним дітям здійснювалася, у першу чергу, у постраждалих від голоду районах, потім у благополучних;
4. Закордонна допомога, у першу чергу, надавалася постраждалим від голоду районам, у другу – благополучним, залишаючись центра-

лізованою;

5. У благополучних районах Наслідгол повинен був збирати пожертви, відрахувань тощо для боротьби з наслідками голоду, утримання установ Наслідгол (дитячих, біженців тощо), допомогу місцевим інвалідам і безпритульним дітям, сприяючи відновленню зруйнованого господарства на місцях за дозволом ЦК Наслідгол [31].

При цьому Комісії Наслідгол у постраждалих від голоду районах утворювалися у вигляді міжвідомчих органів, а у благополучних – у вигляді відповідальних трійок при губвиконкомах [32].

Зміни торкалися й апарату Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги голодуючим. 21 жовтня 1922 р. Ю. Башкович отримав від К. Ландера телеграму: «Ваші Уповноважені [у] губерніях, окрім Одеси, скасовуються. Взамін їх відповідні Наслідголи висувають одного члена Президії Наслідголу у справах іноземних організацій, який отримує від Вас директиви[, а про] роботу звітує перед Вами» [33]. У відповідь на цю телеграму Ю. Башкович направив клопотання про залишення хоча б ще одного Уповноваженого з обмеженим штатом (секретар і машиністка), який би обслуговував три губернії: Запорізьку, Катеринославську і Донецьку [34]. Ймовірно, що Москва погодилася з українським Повпредом, оскільки в архівній справі зустрічаються звітні документи від Уповноваженого представника з допомоги по Катеринославській губернії Скворцова за першу половину 1923 р. [35].

При Уповноважених на місцях (офіційна назва – Уповноважений РСФРР й УСРР по Одеському району) створювали повітові довіренні. До обов'язків останніх відносилося:

а) посередництво у відносинах усіх закордонних організацій на місцях з населенням, органами влади й усіма радянськими установами, проводячи свою роботу у тісному контакті з Наслідголом;

б) своєчасна доставка продуктів на місця харчування й їх правильне розподілення;

в) отримання від місцевих контор закордонних установ відомостей, пов'язаних з допомогою;

г) двічі на місяць (1 і 15 числа) направляти до Уповноваженого звіти по роботі закордонних організацій (по кожній окремо) із вказівкою кількості і роду вантажів, кількість їдалень, харчових пунктів, інтернатів тощо, кількість дітей і дорослих, що отримують допомогу й іншу інформацію [36].

На 1 січня 1923 р. до усіх повітів Одеської губернії було призначено 9 довірених Уповпреда, які займали різні посади у місцевих органах виконавчої влади й отже працювали фактично за сумісництвом. Голови повітових виконкомів: Одеський повіт – Ольгін, Тираспольський – Стрижак, Балтський – Гвоздецький (у червні вже фігурує Логвінов), Первомайський – Пашковський, Вознесенський – Михайлов; голови повітових Наслідголів: Єлисаветградський – Н. Мілюков, Миколаївський – А. Сафронов (у лютому 1923 р. його змінив Д. Шкреба), Херсонський – П.М. Карпенко і заступник голови Дніпровського повітового Наслідголу (Олешки) – Лінков [37].

Не дивлячись на реорганізації, проблеми у роботі апарату Уповноваженого по Одеському району залишилися. З цього приводу новопризначений І. Валюкас у доповіді К. Ландеру від 22 грудня 1922 р. зазначав, що «мої особисті бесіди з т. Валлескалном і безпосереднє ознайомлення з постановкою справи Уповпредства в Одесі, мене переконали, що хвороба цього апарату, початок якої було покладено т. Студенікіним, далеко ще не зжита, і що буде потрібен, ймовірно, досить тривалий час, коли всю цю вакханалію вдасться спрямувати у певне русло і приборкати закордонні апетити, що розігралися на сприятливому ґрунті – Студенікінському безладі» [38].

Про безлад у роботі Уповпреда в Одесі свідчить і доповідь інспектора-інструктора Колівіна для І. Валюкаса, де він, зокрема, зазначає: «Під час моїх розмов з працівниками повітів мені скрізь ставили одне і те ж питання, на яке я не знаходив, проте, прямої відповіді – після прочитання інструкцій мені говорили: «Де ж Ви були раніше зі своїми вказівками?» ...видно було, що люди працювали у п'їтьмах, не маючи навіть принципових вказівок з Одеси. Про Уповпреда не знали...» [39]. Отже рівень роботи Уповноваженого у масштабах губернії протягом 1922 року бажав кращого і здебільшого був досить незначним, обмежуючись Одесою й околицями.

У зв'язку з таким станом справ у березні 1923 р. почалася ревізія роботи І. Валюкаса, яка тривала до травня. У результаті перевірки були знайдені значні недостачі і фінансові махінації, що спонукало Уповноваженого 13 квітня передати справи по роботі із закордонними організаціями у ведення його заступника Л.К. Белевича. Даний скандал отримав у діловому листуванні чиновників умовну назву «Справа Валюкаса» і збентежив усе керівництво. Чутки про серйозні зловживання дійшли

до московського керівництва, яке надіслало запит Ю. Башковичу про події навколо особи Уповноваженого. У телеграмі від 24 квітня 1923 р. український Повпред відповів, що у «чесності Валюкаса не сумніваюся, вважаю злочинність [зі] сторони співробітників» [40].

Не дивлячись на такі завіряння розгляд справи затягувався й 11 червня 1923 р. К. Ландер направив чергову телеграму Ю. Башковичу: «Прийміть заходи через Петровського закінчити [у] терміновому порядку попереднє слідство [по] справі Валюкаса [в] Одесі для перепровадження всього матеріалу [у] Харків [на] розсуд прокурора УСРР. Моя думка[:] справа [в] Одесі розбиратися не повинна. [Про] вжите повідомте» [41]. І. Валюкаса було відкликано до Харкова і подальша доля його невідома.

20 червня 1923 р. Президія ВЦВК «беручи до уваги урожай хлібів у цьому році у голодуючих районах, а також майбутнє, у зв'язку з цим врожаєм, поліпшення продовольчого та господарського становища названих районів» прийняла рішення з 1 серпня 1923 року ліквідувати ЦК Наслідгол та її місцеві комітети. Майно та справи комітету були передані за належністю в Особливу секцію по відновленню сільського господарства, Комітету сприяння сільському господарству при ВЦВК, а також у Всеросійський Комітет допомоги інвалідам війни, хворим, пораненим; демобілізованим червоноармійцям і сім'ям осіб, які загинули на війні при ВЦВК та у Дитячу комісію при ВЦВК [42]. Аналогічне рішення 1 серпня 1923 р. прийняв і ВУЦВК [43].

Також було прийнято рішення ліквідувати з 1 серпня 1923 р. і *Повноважне представництво при всіх закордонних організаціях допомоги*, передавши його функції, а також майно закордонних організацій особливій секції при Всеросійському Комітеті сприяння сільському господарству [44]. Згідно з постановою секретаріату ЦК Наслідгол від 30 червня 1923 р. Представництво було оголошено розпущеним, про що і був виданий наказ Повноважного представника від 2 липня 1923 р. [45].

5 липня 1923 р. до Харкова прибула телеграма з розпорядженням ліквідувати до 15 липня й увесь апарат Уповноваженого представництва УСРР при всіх закордонних організаціях допомоги із згортанням роботи на місцях [46]. Фактично ж робота Уповноважених продовжувалася до 1 серпня, у зв'язку з необхідністю передачі справ їх правонаступникам [47].

Робота з філантропічними організаціями

продовжилася і надалі, оскільки не дивлячись на певне подолання наслідків голоду та розрухи у республіках СРСР, низка організацій виявила бажання продовжити розбудову господарства у радянських республіках – Джойнт, Вереліф, Місія Ф. Нансена, Міжнародний союз допомоги дітям та інші.

З метою координації їх роботи, тобто «для об'єднання та направлення всіх видів іноземної допомоги радянським республікам і керівництва діяльністю закордонних радянських організацій допомоги» постановою Президії ЦВК СРСР 7 вересня 1923 р. було утворено *Комісію закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР*.

До Комісії увійшли представники Президії ЦВК СРСР, секції по відновленню сільського господарства при Комітеті сприяння сільському господарству при ВЦВК, диткомісії ВЦВК, постійної Комісії з сільськогосподарської та промислової імміграції при РПО СРСР (Рада праці й оборони СРСР), представники ВЦРПС (Всесоюзна центральна рада професійних спілок), наркоматів РСФФР: зовнішньої торгівлі, охорони здоров'я та землеробства. Очолювала Комісію Ольга Давидівна Каменєва.

17 квітня 1924 р. на засіданні Секретаріату ЦВК СРСР було затверджено Положення про Комісію закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР, на яку поклалися такі функції: легалізація закордонних організацій допомоги шляхом їх реєстрації, визначення умов їх роботи у СРСР, об'єднання та напрямок діяльності за кордоном всіх радянських організацій допомоги та координація цієї діяльності [48].

Для регулювання і керівництва діяльністю міжнародних організацій в УСРР при ВУЦВК на засіданні 9 жовтня 1923 р. було створено *Тимчасову Комісію закордонної допомоги* на чолі з членом Президії ВУЦВК Лобановим у складі представників: Особлива секція з відновлення сільського господарства при ВУЦВК – Тильман, ЦК Допомоги дітям – Сирота, Український Червоний хрест – Златковський [49].

Цілі та завдання Комісії досить чітко визначені у листі голови Комісії закордонної допомоги при Президії ЦВК СРСР О. Каменєвої до О. Тильмана: «Центральна Комісія [Закордонної допомоги], керуючись директивами, даними відповідними вищими інстанціями, укладає загальні договори із закордонними благодійними організаціями, встановлює основні принципи їх роботи, намічає райони для тієї чи іншої організації, погодившись з вищевказаними принциповими директивами, встановлює загальну суму витрат цих

закордонних організацій, домовляється про види допомоги та з відповідними Центральними наркоматами. Цей загальний договір пересилається ВУЦВК (оскільки та чи інша організація збирається працювати, частково або повністю, на Україні), а Тимчасова Комісія [ВУЦВК] виробляє конкретно план і райони, керуючись своїми місцевими особливостями і потребами, – і цей план направляється нам для остаточного закріплення твердої програми роботи» [50].

Не дивлячись на досить ефективну роботу міжнародних організацій в УСРР протягом другої половини 1923 – 1924 роках: допомога студентству (Європейська студентська допомога), розбудова єврейських колоній (Джойнт і Агро-Джойнт), підтримка інтернатів і закладів (Вереліф і МСПД), побудова експериментальної аграрної колонії (Місія Ф. Нансена) – московським керівництвом було прийнято курс на повну ліквідацію до 1 січня 1925 р., по можливості, усієї закордонної допомоги в СРСР і союзних республіках [51].

5 грудня 1924 р. постановою Президії ЦВК СРСР Комісія закордонної допомоги була ліквідована. У постанові було відзначено, що зв'язок із закордонними організаціями повинен вестися через відповідні державні органи: Наркомат закордонних справ, наркомати освіти союзних республік та інші установи [52].

У другій половині 1920-х років в УСРР фактично діяв лише Агро-Джойнт, що привело у 1925 році до згорання роботи тимчасової Комісії закордонної допомоги при ВУЦВК. Відповідно усі відносини з Агро-Джойнтом велися через різні структури при виконавчих органах влади (наркомати, окружкоми, комісії з питань національних меншин тощо).

Підводячи підсумок можна зазначити, що для координації й організації допомоги голодуючим і нужденним більшовиками створювалися радянські органи влади, які постійно змінювалися та реорганізовувалися, що пов'язано було із ситуаційними змінами. При цьому створення координуючих органів при уряді УСРР було наслідком створення подібних структур у Москві. Так у 1921 р. для загальної координації допомоги голодуючим було створено ЦК Допгол, який створив розгалужену інституційну мережу по всій країні до нижчого рівня сільських рад. У 1922 р. даний орган було перетворено у ЦК Наслідгол, що на думку більшості дослідників повинно було підкреслити перед західним світом завершення голоду та виправдати хлібний експорт, який було відновлено у 1922 р.

Не дивлячись на те, що Допгол-Наслідгол здійснював загальне керівництво та координацію взаємодій і взаємозв'язків з міжнародними організаціями, для контролю над іноземною допомогою було створено окремий орган – Повноважне представництво при закордонних організаціях, що через мережу своїх уповноважених здійснював не лише координуючу та зв'язкову роль, а й виконував обов'язки спостерігача над іноземними організаціями, підтримуючи тісний зв'язок з органами ВЧК-ГПУ. Саме цим і пояснюється, що практично всі уповноважені були відряджені на цю посаду з органів держбезпеки чи були військовими.

Позаяк у 1923 р. держава не відмовилася від співпраці з низкою міжнародних організацій, то це спричинило появу нового органу координації роботи з ними – Комісії закордонної допомоги, яка мала своє відгалуження і в Україні. У кінці 1924 р. зміцнення економіки підштовхнуло радянський уряд майже повністю відмовитися від закордонної допомоги, що і привели до згорання усіх особливих органів підтримки зв'язку з іноземними організаціями та координації їх роботи. Усі важелі переходили до виконавчих органів влади.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Постановление ВЦИК «Об образовании Комиссии по оказанию помощи сельскому населению, пострадавшему от неурожая». 17.02.1921 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – С. 143.
2. Декрет ВЦИК «О Центральной Комиссии помощи голодающим при Всероссийском Центральном Исполнительном Комитете». 18.07.1921 // Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. – М.: Управление делами Совнаркома СССР, 1944. – С. 617-618.
3. Итоги борьбы с голодом в 1921-22 гг. – М.: Издание Ц.К. Помгол ВЦИК, 1922. – С. 65-69.
4. Мовчан О.М. Комісії та комітети допомоги голодуючим в УСРР / Ольга Миколаївна Мовчан, Олександр Петрович Ресент // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 4: Ка-Ком. – К.: Наукова думка, 2007. – С. 471-473.
5. Миколаївщина в голодних 1921-1923 рр. – Миколаїв: Вид-во Шамрай, 2008. – С. 13.
6. Там само.
7. Мовчан О.М. Комісії... – С. 472.
8. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.Р-453, оп.1, спр.1, арк. 1.
9. Путеводитель. – Т. 2: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1996. – С. 417.
10. Центральний держархів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.4сч, оп.1с, спр.784, арк. 1; Михайловський Т.О. Діяльність Американської Адміністрації Допомоги (АРА) на Одещині (1922-1923 рр.) / Т.О. Михайловський // Південна Україна в міжнародних відносинах: історія та сучасність. Збірник матеріалів IV регіональної студентської науково-практичної конференції (21-22 квітня 2011 р.) / За ред. О.П. Тригуба. – Миколаїв, 2011. – С. 10.
11. Тригуб О.П. Інститут Уповноважених НКЗС в Одесі у 1920-х рр. / Олександр Петрович Тригуб // «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри». Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 26-27 квітня 2013 р.). – Одеса, «ВМВ», 2013. – С. 343-

- 348.
12. Там само. – С. 345.
 13. Там само. – С. 346.
 14. Там само.
 15. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.29, арк.3; спр.1, арк.37.
 16. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.4, арк.321.
 17. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.8.
 18. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.2, арк.127.
 19. Тригуб О.П. Вказ. пр. – С. 346.
 20. ЦДАВО України, ф.258, оп.1, спр.4, арк.465.
 21. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.5, арк.95.
 22. Соглашение правительства РСФСР и Американской администрации помощи (АРА) о помощи голодающим, 20 августа 1921 г. // Россия и США: экономические отношения. 1917-1933. Сборник документов. – М.: Наука, 1997. – С. 34.
 23. Patenaude В.М. The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921 / Bertrand M. Patenaude. – Stanford: Stanford University Press, 2002. – P. 395-396.
 24. Там само. – P. 396.
 25. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.8.
 26. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.60, арк.23; ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.5, арк.10.
 27. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.5, арк.6.
 28. Постановление ВЦИК «О Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода», 7 сентября 1922 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1922. – № 58. – ст. 731; Последгол // Большая советская энциклопедия. В 30-ти томах. – Т. 20: Плата-проб. – М.: Издательство «Советская энциклопедия», 1975. – С. 410.
 29. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.2, арк.170.
 30. Постанова ВУЦВК від 18.10.1922 р. «Про Ц.К.Д.Г.» // Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр. – Харків: Літо-друкарня «Книгоспілки», 1922. – Ч. 2. – С. 778-779.
 31. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.2, арк.172.
 32. Там само, арк.172.
 33. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.60, арк.17.
 34. Там само, спр.61, арк.18.
 35. Там само, арк.204зв.
 36. ДАОО, ф.Р-453, оп.1, спр.6, арк.51-51зв.
 37. Там само, спр.53, арк.25.
 38. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.18.
 39. Там само, спр.126, арк.9зв.
 40. Там само, спр.61, арк.182.
 41. Там само, спр.59, арк.45.
 42. Декрет ВЦИК «О ликвидации Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода и ее местных органов», 20 июня 1923 г. // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР. – 1923. – № 62. – ст. 585.
 43. Мовчан О.Н. Участие трудящихся Украинской ССР в общенародной борьбе с голодом и его последствиями (1921-1923 гг.): дис... к.и.н.: 07.00.02 – история СССР / Ольга Николаевна Мовчан. – К.: 1984. – С. 171.
 44. Декрет ВЦИК «О ликвидации Центральной Комиссии по борьбе с последствиями голода и ее местных органов», 20 июня 1923 г.
 45. Путеводитель. – Т. 2: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории РСФСР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1996. – С. 417.
 46. ЦДАВО України, ф.261, оп.1, спр.61, арк.227, 267-268.
 47. Там само, спр.59, арк.72.
 48. Путеводитель. – Т. 3: Фонды Государственного архива Российской Федерации по истории СССР. – М.: Ред.-изд. отдел федерал. архивов, 1997. – С. 12.
 49. ЦДАВО України, ф.284, оп.1, спр.2, арк.6.
 50. Там само, арк.54-55.
 51. ЦДАВО, ф.284, оп.1, спр.9, арк.69.
 52. Путеводитель. – Т. 3... – С. 12.

Михайловський Тимур *Взаємодія міжнародних філантропічних організацій з радянськими органами влади (1921-1925 рр.)*

Стаття висвітлює формування координаційних органів радянської влади, які створювалися для боротьби з голодом 1921-1923 рр., подолання розрухи та відновлення народного господарства. Особлива увага звертається на організацію роботи міжнародних організацій та формування структур які контролювали та курували роботу іноземних організацій допомоги.

Ключові слова: голод 1921-1923 рр., міжнародна допомога, іноземні рятувальники, радянські органи влади, міжнародні зв'язки

Михайловский Тимур *Взаимодействие международных филантропических организаций с советскими органами власти (1921-1925 гг.)*

Статья освещает формирование координационных органов советской власти, которые создавались для борьбы с голодом 1921-1923 гг., преодоления разрухи и восстановления народного хозяйства. Особое внимание обращается на организацию работы международных организаций и формирования структур которые контролировали и курировали работу иностранных организаций помощи.

Ключевые слова: голод 1921-1923 гг., международная помощь, иностранные спасатели, советские органы власти, международные связи

Mikhailovskiy Timur *Interaction international philanthropic organizations with Soviet authorities (1921-1925)*

The article are discovering the formation of the coordination's structures of the Soviet regime, which were created to struggle with famine of 1921-1923, overcoming the destruction and recovery of the economy. Particular attention is drawn to the organization of the work of international organizations and the formation of structures that controlled and supervised the work of international relief organizations.

For controlling over the foreign relief has been created a separate body – Plenipotentiary representation at international organizations, which through their authorized carried out the not only a coordinating and linking role, and acted as an observer for the organizations maintaining close the linking with bodies of the Cheka-GPU. This explains that nearly all authorized have been directed to this office of the security organs or were military.

Keywords: famine of 1921-1923, International relief, foreign rescuers, government authorities, international relations

Рецензенти:

Погромський В.О., к.і.н.

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.10.2016 р.

УДК 314.743+94 (477) «1932/1933»

**ПРОВЕДЕННЯ УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ
ДНЯ ЖАЛОБИ І ПРОТЕСТУ 29 ЖОВТНЯ 1933 р.****Ярослав Папуга**

Рудниківський навчально-виховний комплекс
Україна, 81642, с. Рудники, Миколаївський район, Львівська обл.,
вул. Шкільна, 1
e-mail: papuha@meta.ua

Українська еміграція у міжвоєнний період була розпорошена по багатьох країнах світу. Попри строкатість і неоднорідність діаспори, спільні для всієї нації проблеми, сприяли її згуртуванню. До подій, які об'єднали переважну більшість представників еміграції, належить Голодомор 1932-1933 років. Українці, котрі проживали за межами СРСР, разом виступили проти Москви, що своїми діями спричинила смерть від голоду мільйонів співвітчизників в УСРР. Пік заходів, організованих на підтримку голодуючих, припав на осінь 1933 р., коли відбулося найбільше антирадянських виступів.

У різних країнах, де проживали українці, було оголошено відмінні дні для проведення скорботних акцій. Скажімо, у США Днем національної жалоби визначено 18 листопада 1933 р., а у Канаді – 24 листопада [1]. На європейському континенті також було встановлено різні дати для проголошення солідарності з потерпілими в УСРР. Все ж максимальна кількість виступів припала на 29 жовтня 1933 р., коли у кількох країнах одночасно відбулися масові заходи антирадянського спрямування.

Ідея організувати День жалоби і протесту 29 жовтня зародилася у тій частині Західної України, яка у міжвоєнний час перебувала у складі Польщі. Галичани та волиняни влітку-восени 1933 р. досить активно відгукнулися на трагічні події за Збручем. Було створено кілька спеціальних комітетів для здійснення заходів допомоги й акції протесту. Найбільш представницьким був Український громадський комітет рятунку України (УГКРУ), до якого, за різними підрахунками, входило від 35 до 44 західноукраїнських та еміграційних організацій. Ця установа розгорнула дуже кипучу діяльність як у межах тогочасної Польщі, так і на міжнародній арені. У другій половині 1933 р. УГКРУ мав осередки у 41 повіті Галичини та Волині. Львівський комітет налагодив співпрацю з еміграційними організаціями,

окремі з яких визнали керівну роль УГКРУ в акції протесту. Зокрема, спеціальна установа у Празі на чолі з Ольгердом Бочковським, Українське бюро у Лондоні та Женеві, «Комітет допомоги голодуючим Великої України й Кубані» у Бельгії, «Український громадський комітет рятунку України в Берліні» погодилися з тим, що саме вказана львівська інституція має очолювати антиголодові заходи [2].

Для надання виступам масового характеру та привернення уваги до Голодомору міжнародної громадськості УГКРУ запропонував, щоб всі українці поза СРСР провели протестаційні виступи в один день. Львівський комітет у вересні 1933 р. після консультації з керівництвом Греко-католицької церкви (ГКЦ) вирішив, що найкраще призначити масові заходи на підтримку постраждалих у неділю 29 жовтня. На засіданні виконавчого органу УГКРУ 20 вересня було остаточно узгоджено дату й ухвалено рішення звернутися до всіх українців виступити у цей день [3]. Звернення до співвітчизників, які проживали у Польщі, про проведення Дня жалоби і протесту з'явилося невдовзі у львівській пресі. У відповідь на цей заклик на етнічних українських територіях у межах Другої Речі Посполитої 29 жовтня було проведено понад 200 заходів протесту [4].

Звернення до українських еміграційних організацій із відозвою провести День жалоби і протесту було підготовлено 7 жовтня 1933 р. Про реакцію діаспори на цю пропозицію в історичній літературі згадувалося лише мимохіть. Можна відзначити працю Михайла Марунчака, який, досліджуючи відгуки української еміграції на Голодомор, згадав і про проведення заходів 29 жовтня 1933 р. Він використав деякі матеріали тогочасної преси з різних європейських країн, де проживали українці [5]. Марунчак не мав можливості застосувати документи УГКРУ, які знаходилися у Національній бібліотеці у Варшаві й архівні матеріали і тому природно, що висвітлення

ним теми є неповним. Окремі аспекти питання описано у монографії автора цієї статті [6]. У даній публікації проблему розкрито повніше з використанням як інформації преси міжвоєнного періоду, так і архівних матеріалів і документів львівського комітету, який був ініціатором проведення Дня жалоби і протесту.

У зверненні УГКРУ від 7 жовтня говорилося про заплановані заходи серед українців Польщі. Повідомлялося, що у всіх церквах відбудуться богослужіння, під час яких священники мали виголосити проповіді на підтримку голодуючих, а пізніше було заплановано провести масові акції. Львівський комітет висловив побажання, щоб співвітчизники, які проживали у Румунії та Чехословаччині, а також представники еміграції у країнах Європи та Північної Америки долучилися до заходів протесту. УГКРУ звернувся до 15 українських діаспорних організацій із закликом відзначити у країнах свого перебування День жалоби і протесту, відповідно до умов в яких вони знаходилися [7].

У міжвоєнний час українські етнічні території поза СРСР опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. При проведенні у цих країнах Дня жалоби і протесту у статті увага зосереджена на висвітленні діяльності еміграційних організацій. Зокрема, на території Другої Речі Посполитої після поразки визвольних змагань опинилися чимало діячів УНР, окремі з яких продовжували займатися активною політичною роботою. У середині вересня вони заснували «Комітет Допомоги Голодній Україні у Варшаві» під керівництвом Лева Чикаленка. Саме до цієї установи звернувся УГКРУ у листі від 7 жовтня.

На проведення Дня жалоби і протесту на території Польщі вплинули події, які відбулися перед цим. Член ОУН Микола Лемик 21 жовтня 1933 р. вбив працівника радянського консульства у Львові. У відповідь влада Другої Речі Посполитої заборонила здійснення масових заходів протесту проти Голодомору та не заперечувала лише проти релігійної частини Дня жалоби і протесту. Тому у Варшаві 29 жовтня відбулося тільки окреме богослужіння. За повідомленням львівської преси у той день у храмі Греко-католицької церкви на вул. Медовій зібралося багато вихідців з Наддніпрянської України. Наприкінці богослужіння о. Пушкарський виголосив проповідь на підтримку голодуючих і зачитав звернення керівництва ГКЦ, спеціально підготовленого до Дня жалоби і протесту [8]. Зате у

Каліші колишні вояки армії УНР взяли участь не тільки у богослужінні, але й провели масовий захід. Присутні схвалили резолюцію та здійснили збір коштів для постраждалих [9].

Українська еміграція у Чехословаччині активно долучилася до акції протесту. У Празі ще 19 липня 1933 р. було створено «Комітет допомоги голодуючим на Україні» під керівництвом Бочковського. Саме до установи з такою назвою звернувся УГКРУ у листі від 7 жовтня. Пізніше у пресі стосовно празької спеціальної організації вживався термін «Комітет Рятунку України», хоч інколи використовувалося і попереднє найменування. Під різними назвами українська еміграційна установа у Чехословаччині проявила активність, зокрема, і під час здійснення Дня жалоби і протесту. У листі від 26 жовтня спеціальний празький комітет повідомив, що найближчої неділі заплановано провести загальноукраїнські заходи, якщо влада не заборонить їх. Станом на день написання листа українці Чехословаччини поінформували, що державні органи дозволять виступи проти Голодомору [10].

Протестаційні заходи у Празі розпочалися з богослужіння у храмі ГКЦ, під час якого о. Гопко виголосив відповідну проповідь і зачитав звернення керівництва Церкви. Після цього відбулося віче у залі Слов'янського острова, на якому були присутніми близько 300 осіб. Перед входом до приміщення здійснювався збір коштів на підтримку голодуючих, а також роздавалися публікації чеською мовою. Захід відбувся за участю представників місцевої влади, які таким чином фактично піддержали цей протестаційний виступ [11].

Перед присутніми виголосив промову Бочковський, який наголосив на необхідності виступити на захист голодуючих, оскільки вони самостійно не зможуть себе оборонити. Голова празького комітету висловив думку, яку розвинув у своїх публікаціях того періоду, про провину Заходу перед Україною. На його переконання, гуманістичні гасла, на які весь час наголошують у демократичних країнах, зобов'язують піддержати постраждалих українців з СРСР, а насправді ніякої реальної допомоги вони не отримали. Бочковський подякував тим європейським політикам, котрі висловилися на підтримку голодуючих. Це насамперед стосувалося президента Ради Ліги Націй Йогана Мовінкеля, генерального секретаря Конгресу національних меншин Евальда Амменде, віденського кардинала Теодора Інніцера. Серед представників Чехословач-

чини керівник українського комітету у Празі висловив вдячність депутату парламенту Франтішці Плагініч, а також місцевому товариству Червоного Хреста, яке долучилося до рятувальної акції.

Причини голоду розкрив у наступному виступі А. Галька, який наголосив: більшовицький режим є продовжувачем шовіністичної політики попередньої російської влади. Доповідач висловив впевненість, що український народ витримає цю трагедію та завершив виступ проголошенням хвилини мовчання за загиблими. Потім учасники віча прийняли спеціально підготовлену резолюцію. У цьому документі вказано, що смерть українців з УСРР та Кубані є винятковим випадком в історії. Резолюція проголосувала: голод є покаранням з боку Москви за волелюбні наміри українців. Автори ухвали звернулися до світової громадськості із закликом порятувати голодуючих.

У той самий день з ініціативи празької філії української громади у Чехословаччині у столиці країни відбулися збори за підтримки Союзу українських еміграційних організацій у ЧСР, Центрального союзу українського студентства, Союзу підкарпатських студентів та української академічної громади. Учасники заходу заслухали доповіді, серед яких були й виступи литовських студентів, і прийняли відповідну резолюцію. Вони зібрали 219 крон на допомогу голодуючим [12].

До акції протесту долучилися емігранти у Ржевницях, де знаходилася у той період українська гімназія. Там відбулися протестаційні збори на підтримку голодуючих, перед учасниками яких виступив, серед інших і знаний український вчений Сергій Шелухин. Учителі гімназії передали одноденний заробіток на допомогу постраждалим, учні також матеріально приєдналися до рятувальної акції [13]. Викладачі та слухачі Української господарської академії у Подєбрадах 29 жовтня організували збори, учасники яких зібрали кошти на порятунок голодуючих і підтримали діяльність спеціального празького комітету [14].

Окрім того, за даними управи української громади у Чехословаччині, масові заходи на території цієї країни відбулися у Брно, Оломоуці, Тренчині, Мімоні, Лазне Белгороді, Ліберцях. Щоправда існують різні дані, щодо дати проведення цих виступів. Скажімо Марунчак виділив збори українських робітників у Ліберцях, під час яких було ухвалено резолюцію антирадянського спрямування на підтримку постраждалих в УСРР. У тексті прийня-

того документу, який знаходився у матеріалах управи української громади у ЧСР, вказано, що захід відбувся 19 листопада 1933 р. [15]. Зате зі змісту резолюції, ухвалені у Брно, зрозуміло, що там масовий виступ пройшов саме 29 жовтня. У цьому місті ще 15 вересня 1933 р. було створено спеціальний протестаційний комітет, який відгукнувся на заклики провести День жалоби і протесту в один день. В ухваленому на зборах документі висловлено протест проти економічного гноблення Москвою України та винищення радянських керівництвом українського народу. На допомогу постраждалим присутні на вічі люди зібрали 450 крон [16].

Громадсько-допомоговий комітет української еміграції у Румунії у відповідь на заклики УГКРУ від 7 жовтня проголосив про запланований у Бухаресті захід до Дня жалоби і протесту. Вказана організація поширювала свою роботу серед діаспорних осередків у цій країні та повідомила, що її відділи проведуть у місцях свого розміщення антирадянські виступи [17]. У звіті про проведення заходів протесту повідомлено про збори 29 жовтня у Бухаресті представників українських товариств, які створили спеціальний «Український комітет допомоги голодуючим в Україні», що зосередив роботу у двох напрямках: збір коштів для голодуючих та інформування про ситуацію в УСРР [18].

Гданськ у міжвоєнний період був «вільним містом» під керівництвом Ліги Націй. У ньому проживали та навчалися українці, які також долучилися до здійснення Дня жалоби і протесту. Вони відгукнулися на ініціативу «Українського громадського комітету рятунку України в Берліні», який очолював о. Петро Вергун. Останній приїхав у той день до Гданська і відправив богослужіння у місті, на якому були представники Союзу українських студентів «Основа». На релігійній частині заходу 29 жовтня були присутні і місцеві німці, тому Вергун виступив німецькою мовою. Після богослужіння місцеві українці зібралися на віче у залі «Національного клубу», під час якого було розкрито ситуацію в УСРР, прийнято відповідну резолюцію й організовано збір коштів на підтримку голодуючих. Зібрані 81 гульден організатори акції передали до товариства Червоного Хреста. Місцеві державні установи й окремі жителі направили до ініціаторів заходів листи з висловленням співчуття [19].

«Комітет допомоги голодуючим Великої України й Кубані» у Брюсселі було засновано

15 серпня 1933 р. на нараді представників українських діаспорних організацій Бельгії під керівництвом діяча Головної еміграційної ради Ю. Яковліва. У День жалоби і протесту ця установа провела збори у приміщенні товариства «Незалежна Україні». Після виступу головуючого присутні прийняли рішення підтримати діяльність бельгійського комітету, для чого зібрали кошти як на його діяльність, так і на допомогу голодуючим в УСРР і радянським втікачам до Румунії. Спеціально до цієї події було підготовлено окремий комунікат [20]. 29 жовтня пройшло богослужіння та віче у Льєжі, учасники яких ухвалили резолюцію антирадянського змісту [21].

Окремо від вказаного комітету у Бельгії діяло «Європейське об'єднання українських організацій на чужині» під керівництвом відомого діяча націоналістичного руху Дмитра Андрієвського, яке проводило активну роботу як серед української еміграції, так і на міжнародній арені. Хоч ці дві організації у Бельгії діяли нарізно, однак, за твердженням Марунчака, при здійсненні Дня жалоби і протесту у країні свого перебування вони співпрацювали. Він виділив також проведення «Європейським об'єднанням українських організацій на чужині» протестаційного віча у Люксембурзі [22]. Окрім того жителі міста Еші з Люксембурга провели рятункові заходи, зібрали 190 бельгійських франків на допомогу голодуючим. Ця діяльність сприяла зацікавленню місцевої преси українським питанням [23].

На заклик УГКРУ відгукнулися Головна еміграційна рада, яка знаходилася у Франції та мала філії як у цій країні, так і в інших державах Європи. Ця установа звернулася до своїх відділів і прихильників у Франції, Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Югославії, Туреччині, Бельгії, Люксембурзі з пропозицією здійснити День жалоби і протесту 29 жовтня [24].

У Парижі представники місцевої української громади зібралися у приміщенні бібліотеки імені С. Петлюри. Збори розпочав голова громади М. Шумицький, який зазначив: захід відбувається на заклик УГКРУ й аналогічні акції українська еміграція у цей день проводить по всьому світі. На його думку, трагедія в УСРР об'єднала всю діаспору, свідченням чого є спільні дії на міжнародній арені, зокрема, перед Лігою Націй. Пізніше доповідь виголосив голова уряду УНР в еміграції В'ячеслав Прокопович, котрий також наголосив на узгоджених протестах українців держав Європи, Америки, Азії. Він висловив подяку Мовінкелю за позицію при розгляді питання голоду в

УСРР Лігою Націй й запевнив, що українці ніколи не забудуть цього знаного норвезького політика. Прокопович вказав на важливість привернення уваги до продовольчої катастрофи світової громадськості. Іларіон Косенко у своєму виступі наголосив на спільних діях еміграційних організацій, а міністр закордонних справ УНР у вигнанні Олександр Шульгин заявив, що українці досягнули максимально можливого результату на міжнародній арені у питанні голоду в УСРР. На завершення зборів було зачитано пастирський лист настоятеля української парафії у Франції о. І. Бриндзана, ухвалено резолюцію та зібрано 222 франки на порятунок голодуючих [25].

У відповідь на звернення Головної еміграційної ради українські емігранти у Франції організували День жалоби і протесту у Понде-Шерюї, Турнак-Фуа, Греноблі, Труа, Оден-ле-Тіші, Ліоні. У першому з вказаних міст місцеві українці спільно з колишніми воїнами армії УНР під керівництвом Різнікова провели збори за участю вихідців з Дону. На заході було зачитано письмові повідомлення з територій охоплених голодом, відозву УГКРУ, пастирський лист о. І. Бриндзана. Присутні вшанували пам'ять померлих хвилиною мовчання та здійснили збір коштів на допомогу постраждалим. У Турнак-Фуа місцеві українці провели збори, відмовилися від їжі у День жалоби і протесту та передали одноденний заробіток на рятункову акцію. У Греноблі, зважаючи на значну кількість учасників заходу, збори відбулися в одному з великих зал міста. Місцева французька газета висвітила здійснення Дня жалоби і протесту українцями, вказавши на його важливість.

У Труа на заході був присутній о. І. Бриндзан. Він відправив богослужіння та панахиду за померлими, після чого було проведено збір коштів. В Оден-ле-Тіші на акцію зібралися місцеві українці, а також співвітчизники з Вільрю та Еші (Люксембург). Присутні зачитали листи з УСРР, вислухали доповіді про голод, ухвалили резолюцію та зібрали 195 франків для потерпілих. Вони вирішили створити спеціальний комітет, почесним головою якого обрали о. І. Бриндзана [26]. У Ліоні колишні воїни армії УНР провели збори та прийняли резолюцію з протестом проти голоду [27].

Окрім того українці Франції, котрі проживали у Кнютанжі, 29 жовтня влаштували віче, на якому заслухали інформацію про голод у радянській Україні, ухвалили резолюцію протестаційного змісту проти політики Москви й

організували збір коштів для потерпілих [28]. У той день у французькому місті Корбей також пройшли протестаційні збори [29].

В Італії у церкві св. Василя відбулася панахида. На заході були присутні італійці, шведи, литовці, наявність яких забезпечила висвітлення події у місцевій пресі [30].

Український клуб у Женеві під керівництвом Євгена Бачинського приєднався до проведення Дня жалоби і протесту. Ввечері 29 жовтня 16 осіб зібралося у будинку голови організації й обговорили ситуацію в УСРР. Присутні ухвалили протестаційну резолюцію, розробили заходи на допомогу голодуючим, які доручили до виконання Українському клубу у Женеві як організації, що досить відома у Швейцарії [31]. Українці в Австрії провели 29 жовтня заходи протесту проти Голодомору. Однак через неузгодженість між представниками різних еміграційних середовищ вони не подали достатньо інформації про здійснення Дня жалоби і протесту [32].

Товариство «Просвіти» у Загребі взяло на себе організацію акції протесту та рятунокві заходи в Югославії. Загребська установа звернулася до українців, що проживали у цій країні із закликом провести 29 жовтня як день національної жалоби, здійснити відповідні богослужіння та зібрати кошти для голодуючих. За повідомленням товариства «Просвіти», виступи відбулися у кількох місцевостях проживання українців, які зібрали на користь постраждалих з УСРР 1173 динари [33].

Паризький «Тризуб» відзначив проведення в Югославії Дня жалоби і протесту у Великому Бечкерекі. У цьому місті після панахиди за померлими від голоду відбулися збори, де було заслухано повідомлення про ситуацію в УСРР й ухвалено резолюцію антирадянського змісту. Присутні зібрали на порятунок голодуючих 256 динарів [34].

Спеціальний «Українсько-болгарський центральний комітет по збору пожертв голодуючим в Україні» було створено у листопаді 1933 р. До цього проведенням рятунокві акції займалася управа союзу українських організацій у Болгарії, яка й відгукнулася на заклик УГКРУ від 7 жовтня. Ця установа заздалегідь розіслала повідомлення про здійснення Дня жалоби і протесту, сприяла, щоб звістка про рятунокві заходи потрапила на сторінки центральної та місцевої болгарської преси. Завдяки вдалій інформаційній діяльності події в УСРР та реакція українців на них отримали помітний розголос у Болгарії [35].

Згідно з повідомленням управи союзу

українських організацій у цій країні, заходи протесту відбулися у кількох містах, зокрема, у Софії, Пловдиві, Видині, Русе, Варні, Слівені, Бургасі. Марунчак звернув увагу на масове віче у столиці, участь в якому взяла тутешня козацька станиця, а головним доповідачем був болгарський письменник Стилиян Чілінгіров. Таким чином місцеві жителі приєдналися до рятунокві акції, організованої українськими емігрантами [36]. Львівська та діаспорна преса також відзначила участь болгар у протестаційному вічі, вказавши на відправлення богослужіння двома тутешніми священниками у церкві Кирила і Мефодія. Учасники заходу у Софії висловили подяку болгарському народу та владі за допомогу українцям. В ухваленій резолюції також з вдячністю згадано Мовінкеля й Інніцера. Після проведення заходів присутні зібрали близько 900 левів на допомогу голодуючим. Зауважено проведення заходів протесту 29 жовтня у Пловдиві, куди спеціально із Софії виїхав для оголошення доповіді громадський діяч Михайло Паращук. Під час виступу в українській громаді у Пловдиві були присутні вихідці з Північного Кавказу [37].

Прикладом здійснення Дня жалоби і протесту було також проведення антирадянської акції Українським культурно-просвітнім товариством «Тарас Шевченко» у Варні. Там 29 жовтня у приміщенні товариства зібралося більше 100 осіб, тому всі бажаючі не змогли потрапити до залу. Голова організації М. Крижанівський поінформував присутніх про ситуацію в УСРР. Опісля учасники зборів зібрали 350 левів, які було відправлено до управи союзу українських організацій у Болгарії. Присутні на цьому заході прийняли резолюцію із засудженням політики Москви та звернулися до Ліги Націй і міжнародного товариства Червоного Хреста з проханням направити делегацію в УСРР, щоб допомогти голодуючим і не допустити вивіз продуктів з Радянського Союзу. Водночас у документі висловлювалася вдячність Мовінкелю за підтримку голодуючих на засіданні Ради Ліги Націй. Загалом українці у Болгарії зібрали понад 1700 левів, більшість з яких була відправлена для діяльності Головної еміграційної ради у Парижі, оскільки визнавали керівну роль цієї установи [38].

Отже, у дванадцяти європейських країнах українська еміграція провела 29 жовтня День жалоби і протесту (до цього числа включено Гданськ як окреме державне утворення). З них у восьми випадках організації з діаспори

відгукнулися на безпосереднє звернення до них УГКРУ від 7 жовтня 1933 р. З інформації з Відня та Риму не зрозуміло, хто був ініціатором проведення Дня жалоби і протесту. У Гданську та Люксембурзі учасники антирадянських заходів відреагували на звернення еміграційних осередків з інших країн. Таким чином більшість виступів на підтримку голодуючих українська діаспора здійснила саме 29 жовтня 1933 р., продемонструвавши єдність під враженням від відомостей про Голодомор.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Ковальчук О.О. Голодомор 1932-1933 рр. в УСРР і українська діаспора Північної Америки / О.О. Ковальчук, Т.В. Марусик. – Чернівці: Наші книги, 2010. – С. 86-87.
2. Папуга Я.Б. Західна Україна і Голодомор 1932-1933 років: Морально-політична і матеріальна допомога постраждалим / Я.Б. Папуга. – Львів: Астролябія, 2008. – С. 37, 42, 43, 134.
3. Biblioteka Narodowa w Warszawie (BNW) – N 68694. – Cz. I. – К. 369-373.
4. Папуга Я.Б. Вказ. пр. – С. 139.
5. Марунчак М. Нація у боротьбі за своє існування: 1932-1933 в Україні і діаспорі. – Вінніпег: Накладом Української Вільної АН в Канаді, 1985. – 144 с.
6. Папуга Я.Б. Вказ. пр. – С. 139-141.
7. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1301-1302.
8. Діло. – 1933. – 4 листопада.
9. Тризуб. – 1933. – Ч. 46. – С. 13.
10. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1675.
11. Діло. – 1933. – 8 листопада.
12. Український тиждень. – 1933. – 31 жовтня, 6 листопада.
13. Український тиждень. – 1933. – 31 жовтня.
14. Діло. – 1933. – 8 листопада.
15. Марунчак М. Вказ. пр. – С. 54; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф.269, оп.1, спр.274, арк. 41, 57.
16. ЦДАГО, ф.269, оп.1, спр.274, арк. 58.
17. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1779.
18. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1781.
19. Діло. – 1933. – 22 листопада.
20. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1223, 1231.
21. Марунчак М. Вказ. пр. – С. 55-56; ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.6204, арк.13.
22. Марунчак М. Вказ. пр. – С. 55-56.
23. Тризуб. – 1933. – Ч. 44. – С. 14.
24. Тризуб. – 1933. – Ч. 38. – С. 14.
25. Тризуб. – 1933. – Ч. 40. – С. 6-12.
26. Тризуб. – 1933. – Ч. 45. – С. 21-23.
27. Тризуб. – 1933. – Ч. 47. – С. 30.
28. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1575-1576.
29. ЦДАГО, ф.1, оп.20, спр.6204, арк.13.
30. ЦДАГО, ф.269, оп.1, спр.300, арк.15.
31. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1419.
32. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1130.
33. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1171, 1173, 1175.
34. Тризуб. – 1933. – Ч. 44. – С. 12.
35. Тризуб. – 1933. – Ч. 42. – С. 15.
36. Марунчак М. Вказ. пр. – С. 5-57; BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1809.
37. Діло. – 1933. – 15 листопада; Тризуб. – 1933. – Ч. 44. – С. 14.
38. BNW. – N 68694. – Cz. II. – К. 1805, 1806, 1807, 1808, 1813.

Папуга Ярослав *Проведення українською еміграцією Дня жалоби і протесту 29 жовтня 1933 р.*

Досліджено здійснення українською еміграцією в країнах Європи Дня жалоби і протесту, як реакції на Голодомор в Україні. Узагальнено всі доступні джерела про організацію діаспорою 29 жовтня 1933 р. антирадянських виступів на підтримку потерпілих.

Ключові слова: акція протесту, День жалоби і протесту, комітет, Голодомор, еміграція

Папуга Ярослав *Проведение украинской эмиграцией Дня скорби и протеста 29 октября 1933 г.*

Исследовано осуществление украинской эмиграцией в странах Европы Дня скорби и протеста, как реакции на Голодомор в Украине. Обобщены все доступные источники об организации диаспорой 29 октября в 1933 г. антисоветских выступлений в поддержку потерпевших.

Ключевые слова: акция протеста, День скорби и протеста, комитет, Голодомор, эмиграция

Папуга Ярослав *The Protest and Mourning Day Organized by the Ukrainian Emigration in October 29, 1933*

The paper studies the organization of the Protest and Mourning Day by the Ukrainian emigration in European countries in response to the man-made famine in Ukraine known as the Holodomor. Information from all the available sources on the anti-Soviet protests staged by the Ukrainian diaspora on October 29, 1933 in support of the Holodomor victims is summarized. The mechanism of making the decision to carry out the rally on one day was analyzed; the role of the Civic Relief Committee for Starving Soviet Ukraine was discussed. The preparatory activity aimed at uniting the efforts of the Ukrainian emigration to save the starving was observed. The specificities of holding the marches in different European countries stemming from differences in the attitude of the authorities of these countries were revealed. The coverage of the Protest and Mourning Day by the media and reaction of the local population to the news of the Holodomor are described. The number of the relief measures carried out by the diaspora on October 29, 1933 was estimated.

Keywords: protest action, Day of Mourning and Protest, committee, Famine (Holodomor), emigration

Рецензенти:

Погромський В.О., к.і.н.

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 28.10.2016 р.

УДК 94 (477.7) «1941/1945»

**ПРОРИВ ОТОЧЕНИХ У МИКОЛАЇВСЬКОМУ «КОТЛІ» ВІЙСЬК ПІВДЕННОГО ФРОНТУ
У СЕРПНІ 1941 РОКУ***Олексій Захарченко*

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Інститут історії, політології та права
Україна, 54003, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: eminak2007@gmail.com

У героїчний літопис війни з нацизмом на- завжди вписано подвиг бійців і командирів 96-ї гірськострілецької дивізії під командуванням полковника Шепетова, відомий як «Грейговський прорив» Південного фронту, здійснений у серпні 1941 року на миколаївській землі. Рішучі та вправні дії радянських воїнів врятували тоді фронт від розгрому та капітуляції.

Нажаль вітчизняна історіографія залишила поза увагою цей героїчний епізод Другої світової війни, який призвів до першого, рахуючи від катастрофічного початку бойових дій Червоної армії з Вермахтом і військами союзників Третього рейху, успішного прориву великого угруповання частин і з'єднань Південного фронту із Миколаївського «котла» [1; 12; 17; 18].

Готуючи агресивну війну проти Радянського Союзу, німецьке верховне командування розробило план «Барбаросса», в основу якого покладено стратегію блискавичної війни. Вирішальну роль у доктрині «бліцкригу» німецькі стратеги відводили діючим самостійно на значній відстані в оперативній глибині супротивника потужним мобільним з'єднанням Вермахту – танковим і моторизованим дивізіям Панцерваффе (бронетанкові війська), зведених у чотири великі танкові групи. Здолавши радянську оборону на окремо вибраній для наступу вузькій ділянці фронту за допомогою авіації, артилерії, саперів і піхоти, броньований кулак 1-ї танкової групи генерал-полковника Евальда фон Клейста, одразу вводився у прорив і діючи у глибокому радянському тилу сів там розлад, хаос і паніку. За перші два тижні безупинного наступу німецькі танкісти, згідно «Барбаросса», планували повністю завершити гігантське оточення радянських військ у Західній Україні та на Правобережжі, відрізати їм шляхи відступу до дніпровських переправ по дузі від Києва до Херсона. Це завадило б завчасно й організовано провести радянській стороні евакуацію

оборонної промисловості та дозволило б у неушкодженому вигляді захопити величезні індустріальні, аграрні та сировинні ресурси України для подальшого ведення загарбницької війни за світове панування нацистської Німеччини.

Важливе місце в експансіоністських планах нацисти відводили швидкому захопленню Миколаєва – основного центру кораблебудування на Чорному морі. Це стало одним з головних стратегічних завдань наступу групи армій «Південь» влітку 1941 року. Заволодівши суднобудівними заводами та недобудованими кораблями, гітлерівці сподівались невідкладно спорудити й одразу ввести їх до складу Крігсмаріне (ВМС), чим збирались значно посилити свою військово-морську присутність в акваторії Чорного та Азовського морів. На їх думку, це мало б вирішальне значення для захоплення й утримання Кримського півострову з подальшою перспективою просування на кавказькому напрямку та протидії радянському Чорноморському флоту. На початку червня 1941 року резидент німецької розвідки повідомляв у Берлін, що «на стапелі у Миколаєві знаходиться лінійний корабель, довжиною 270 м, сім підводних човнів, будується великий корабель, довжиною 165 м, що є авіа базою або авіаносцем, також три крейсери типу Кіров. Один з них на стапелі і два на спорядженні» [20, с. 75]. У донесенні давалась детальна інформація про будівництво різних типів суден і пропозиція якнайшвидшого використання суднобудівних заводів після захоплення Миколаєва.

Але героїчний опір Червоної армії зірвав реалізацію цього задуму вже на початку війни. Наприкінці червня 1941 року у прикордонній танковій битві на Волині радянські воїни ціною неймовірних втрат (тільки у танках вони становили співвідношення 1:20) [3, с. 76] зупинили танкову армаду Вермахту, що дозволило виграти час, негайно підготувати і розпочати евакуацію усіх наявних трудових

та оборонних ресурсів УРСР вглиб країни. За наказом вищого командування 5, 6, 12 і 26-а армії Південно-Західного фронту генерал-полковника Михайла Кирпоноса залишили територію Західної України, уникли оточення та відійшли на оборонний рубіж по «лінії Сталіна», що проходив по довоєнному кордону 1939 року. З 11 липня 1941 року розпочалася героїчна оборона столиці України м. Києва, що тривала до середини вересня, і за яку через двадцять років Київ став «містом-героєм» [17, с. 200].

Здавалося б, що німецький «бліцкриг» на Україні провалився. Однак нацисти не відмовилися від попередньо розроблених планів війни. У серпні-жовтні 1941 р. Червону армію очікувала ціла низка жаклих військових катастроф на усіх фронтах від Балтійського до Чорного морів. Перегрупувавши сили та підтягнувши резерви, командування групи армій «Південь» на чолі з генерал-фельдмаршалом Гердом фон Рундштеттом наприкінці липня поновило наступ на Правобережжі.

Разом з Вермахтом, у складі групи армій «Південь» наступали румунські, угорські та словацькі війська. Італійський диктатор Беніто Муссоліні запевнив Адольфа Гітлера, що італійці теж візьмуть активну участь у спільному «східному поході» проти більшовизму [13, с. 11]. У кінці липня, дуче терміново направив на фронт італійський експедиційний корпус на чолі з генералом Джованні Мессе [9, с. 29-33]. Італійські берсальєри прибули в Україну вже на початку серпня та розпочали бойові дії проти Південного фронту саме на миколаївській землі, де розгорталися тоді найбільш драматичні події серпня 1941 року на радянсько-німецькому фронті, про які відомий письменник і фронтовий кореспондент Костянтин Симонов сказав: «Ми навіть віддалено не уявляли собі розмірів катастрофи, що розігралась як раз у ці дні на Південному фронті» [15, с. 166].

Головний удар ворог цього разу завдав не під Києвом, де зосереджувались основні радянські резерви, а у стик між Південно-Західним і Південним фронтами. З-під Білої Церкви та Києва за наказом Рундштедта танкова група Клейста розвернулася на 90 градусів на південь і почала наступати вздовж Дніпра до узбережжя Чорного моря [12, с. 125]. На початку серпня у районі Умані опинились в оточенні 6-а та 12-а радянські армії, які з 25 липня 1941 року входили до складу Південного фронту [17, с. 202]. У полон пот-

рапило 103 тис. червоноармійців, у тому числі й обидва командуючі арміями – генерали Іван Музиченко та Павло Понедєлін. Сталінський режим відреагував на це грізним Наказом № 270 Ставки ВГК (Верховного Головнокомандування) від 16 серпня 1941 року «Про випадки боягузтва і здачі в полон і заходах попередження таких дій» [2, с. 238-241], оголосивши усіх військовополонених без винятку зрадниками та дезертирами. 26 серпня Сталін зобов'язав командирів і комісарів разом з особливими відділами скласти поіменні списки всіх тих, хто здався у полон ворогу та членів їхніх сімей. Фактично, ці матеріали стали списками на розстріл військовослужбовців, які потрапили у полон, та заслання й обмеження прав їхніх сімей [8, с. 153-154]. «І все ж цифри не відображають істинного значення боїв за Умань, – вказує німецький дослідник Пауль Карель. – У стратегічному плані перемога групи армій «Південь» стала набагато більшою, ніж просте захоплення сотні тисяч військовополонених. Шлях на схід, у центр радянської залізничної та сталеливарної промисловості Кривий Ріг і до Чорного моря, до міст Одеси і Миколаєва, лежав відкритий» [5, с. 103].

Німецькі війська навпіл розрізали радянський фронт на Правобережжі на дві ізольовані частини, стрімко вийшли до Дніпра у його середній течії та без перешкод форсувавши річку, захопили вигідний плацдарм на лівому березі біля Кременчука, з якого згодом провели успішну операцію на оточення Південно-Західного фронту [18, с. 58].

У результаті розгрому радянських військ в Уманському «котлі» на радянсько-німецькому фронті від Кіровограда до Первомайська утворився величезний, нічим не прикритий розрив, в який миттєво увірвався могутній танковий таран Вермахту – 1-а танкова група Клейста. Стратегічним прорахунком радянського командування Південно-Західним напрямком, яке очолював маршал Семен Будьонний, стала повна відсутність боєздатних резервних частин на цій ділянці фронту, що дало можливість німецьким танковим колонам просуватись тилами Південного фронту майже без затримки. Командувач групи армій «Південь» Рундштедт наказав танкістам Клейста прорватись якомога далі у тил 18-ї армії генерал-лейтенанта Андрія Смирнова та 9-ї армії генерал-полковника Якова Черевиченка, що входили до складу Південного фронту на чолі з генералом армії Іваном Тюленевим. Згідно задуму Рундштедта, німецькі тан-

ки повинні усього за кілька днів здійснити глибокий і спустошливий рейд у межиріччі Південного Бугу й Інгульця, перерізати шляхи відступу радянським з'єднанням на схід, вийти до Кривого Рогу, захопити переправи біля Николаєва та Херсона й притиснувши війська Південного фронту до Чорного моря та Дніпра змусити їх здатися у полон.

Знищивши радянські війська на Правобережжі, нацисти планували повністю зірвати вже розпочату повномасштабну евакуацію та загарбати цілими і незайманими промислові об'єкти й аграрно-сировинні ресурси Півдня, Подніпров'я, Криму, Лівобережжя т Донбасу, для захисту яких у Червоної армії за Дніпром зовсім не було військ. З північного заходу наступ підтримувала 17-а німецька армія генерала піхоти Карла Штюльпнагеля, а з заходу почали спільні наступальні дії 11-а німецька армія генерал-полковника Ойгена Ріттера фон Шоберта і 3-я румунська армія генерала Петре Думітреску.

Крім німецько-румунських військ у запланованому оточенні Південного фронту на територіях Николаївщини брали активну участь угорський Мобільний корпус генерала Бели Міклоша та щойно прибула з Італії 9-а автотранспортована дивізія «Пасубіо», якою командував генерал Вітторіо Джованеллі. Командуючий фронтом Іван Тюленев пізніше у спогадах писав про ці, повні драматизму, дні: «Наші війська вели тяжкі бої перевернутим фронтом, відбиваючи атаки ворога не тільки з заходу, а й з північного сходу» [16, с. 160]. Над військами Південного фронту нависла смертельна небезпека. Відхід ослаблених безперервними боями 18-ї та 9-ї армій із влаштованої ворогом пастки здійснювався у дуже складній ситуації. З заходу та півночі їх тиснули і переслідували німецькі, румунські, угорські й італійські моторизовані, піхотні та кавалерійські частини, а на шляхах відступу активно діяли мобільні з'єднання танкової групи Клейста й елітної есесівської моторизованої дивізії, особистої охорони фюрера – «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням улюбленця вождя обергруппенфюрера СС Йозефа (Зеппа) Дітріха [10, с. 156]. Вермахт і війська союзників рейху значно переважали кількісно радянські війська. У той час перед Південним фронтом діяло 46 ворожих дивізій, з них 6 танкових і 4 моторизованих [17, с. 203]. Сталіну комфронтом Тюленев писав, що 18-а і 9-а армії «за чисельністю активних бійців у дійсності трохи більше дивізії. В частинах зовсім відсутні танки. Поповнення

матеріальною частиною з початку війни у війська Південного фронту взагалі не посту-пало» [15, с. 474].

Понад десять тисяч миколаївців впродовж місяця споруджували оборонні рубежі [6, с. 192]. Велику роль у захисті Николаєва зіграла Військово-морська база (ВМБ), командир якої контр-адмірал Ілля Кулішов, як старший воєнно-морський начальник міста, очолив його оборону. Безпосередньо організації оборони зайнявся облвійськком генерал-майор Петро Матвієнко. До складу ВМБ входило 7 тисяч осіб особового складу флотського напів-екіпажу, окремий дивізіон підводних човнів і сторожових кораблів, тральники, 9-й авіаційний винищувальний і 122-й зенітно-артилерійський полки, якими командували підполковник ВПС Костянтин Малинов і майор Аркадій Мухряков. Прикривали переправи через Південний Буг моряки Дунайської військової флотилії під командуванням контр-адмірала Миколи Абрамова [14, с. 14, 24, 33]. Крім окремих частин 9-ї та 18-ї армій, місто обороняли винищувальні батальйони та бійці народного ополчення.

Оскільки вважалося, що ворог не зможе прорватись так далеко і дістатись до міста суходолом, була практично відсутня протитанкова артилерія. Але найбільше захисникам Николаєва бракувало стрілецької зброї. Десятки тисяч військовозобов'язаних, а також солдатів, матросів та ополченців зовсім не мали гвинтівок. Склалась парадоксальна ситуація – бажаючих захищати місто корабелів виявилось багато, але стрілецької зброї взяти ніде. У розпорядженні ВМБ знаходилось усього лише 500 навчальних гвинтівок із просвердленими патронниками [14, с. 10].

Контр-адмірал Кулішов відправив у Військову раду Чорноморського флоту, яка знаходилась у Севастополі, телеграму: «Згідно з розпорядженням Військової ради Південного фронту для захисту Николаєва створена дивізія тилового ополчення. У дивізії 10 полків, але так як зброї немає, просимо Військову Раду флоту надіслати 10 тис. гвинтівок, а також кулемети». Відповіддю стало: зброї немає. Аналогічна відповідь надійшла й зі штабу і Військової ради Південного фронту [6, с.26]. Ось коли далась взнаки хибна довоєнна військова доктрина – вести не оборонну, а виключно наступальну війну «малою кров'ю», «на чужій території». Оскільки за наказом начальника Генштабу РСЧА генерала армії Георгія Жукова та наркома оборони маршала Семена Тимошенка на стратегічних складах на

самісінькому кордоні зосереджувалася майже вся стрілецька зброя та набої, то вже за перший тиждень наступу, ворог у вигляді трофеїв захопив понад 5,4 млн. гвинтівок і 191 тис. кулеметів, десятки мільйонів патронів [18, с. 56]. Цей непродуманий і вбивчий стратегічний прорахунок фактично роззброїв діючу армію на початку нацистської агресії. Тому у ворожий полон потрапила величезна кількість неозброєних бійців та ополченців, що пояснює гігантські масштаби військової катастрофи літа й осені сорок першого року.

Ворог невблаганно та безперешкодно просувався територією Миколаївщини, що являла собою суцільний голий степ, з вражаючою швидкістю, не дозволяючи нашим знесиленим нескінченними відступами військам, хоч якось закріпитись на щойно зведених рубежах оборони. 11 серпня на закритій нараді керівників області, міста та заводів, яка відбулася в Одесі, комфронту Тюленев несподівано повідомив присутніх про те, що війська повинні негайно, без ведення оборонних боїв, залишити Миколаїв і Херсон, відійти на лівий берег Дніпра, бо реальною постала загроза їх оточення та знищення на Півдні України. Долю міста корабелів було вирішено – командування фронту та Чорноморського флоту не збирались захищати його, як Одесу, а кидали напризволяще [3, с. 78].

Вирішальним для всього Південного фронту та міста Миколаєва зокрема, став день 13 серпня 1941 року, коли німецько-румунські війська, обійшовши з півночі Одесу, вийшли на узбережжя Чорного моря у районі Сичавки між Очаковом та Одесою й остаточно відрізали Приморську армію від інших армій Південного фронту. Цього ж дня, 16-а танкова дивізія генерал-майора Ганса Хубе, із складу 1-ї танкової групи, прорвалась на ближні підступи до Миколаєва у районі Кульбакіно-Водопою по херсонському шляху. Завадили танкістам Хубе «з ходу» захопити Миколаїв вже 13 серпня зенітники 122-го ЗАП і завчасно, завдяки ініціативі генерала Петра Матвієнка, підспіли їм на допомогу моряки, піхотинці й ополченці. Стало зрозуміло, що війська 18-ї, 9-ї армій і місто Миколаїв опинились у повному оточенні [4, с. 46].

Першим помітив та одразу повідомив командуванню про несподіваний прорив танкових колон ворога льотчик-винищувач Олександр Покришкін, майбутній кращий ас союзників, перший тричі Герой Радянського Союзу [14, с. 14]. Рішення розробити негайний план щодо порятунку та прориву оточених

під Миколаєвом 18-ї та 9-ї армій затвердили у ніч з 13 на 14 серпня 1941 року на терміново скликаній у Миколаєві нараді командування та Військова рада Південного фронту, після чого вони одразу залишили місто.

Невблаганний час розпочав відлік останніх годин перед початком здавалося вже неминучої катастрофи Південного фронту у Прибужжі. Найменше запізнення чи зволікання негайно призвело б до незворотних наслідків, повного колапсу на південній ділянці радянсько-німецького фронту, оскільки обороняти беззахисні Лівобережжя, Крим, Донбас та абсолютно відкритий шлях на Кавказ, до нафтових родовищ, насправді було б уже дійсно просто нікому: жодних більш-менш боєздатних частин і з'єднань РСЧА за Дніпром, на ділянці у кількості кілометрів фронту, у Ставки ВГК на той момент не було. Можливо, й увесь подальший хід світової війни тоді міг скластися зовсім по іншому. Німецькі стратеги групи армій «Південь» були вже настільки впевнені у новому тріумфі Вермахту, що навіть запросили Адольфа Гітлера одразу прибути на його святкування до завойованого ними Миколаєва*.

Без перебільшення, можна стверджувати, що доля світової війни саме у ці, повні трагізму серпневі дні сорок першого року, вирішувалася на миколаївській землі. На плечі бійців і командирів, які зважилися піти на рішучий прорив задля порятунку Південного фронту, лягла тоді колосальна відповідальність. Чого аж ніяк не скажеш про Військову раду та командувача фронтом Тюленєва, які, давши «цінні вказівки» своїм підлеглим, самоусунулись від керівництва операцією по прориву з «котла» та відбули у невідомому напрямку до рятівних дніпровських переправ. Те ж саме зробило й обласне керівництво на чолі з головою облвиконкому Іваном Філіповим і другим секретарем обкому Іваном Сиромолотним. У найкритичніші дні оборони Миколаєва, його очільники, рятуючи власну шкуру, по суті зрадили мешканців міста, кинувши усіх їх напризволяще, а самі врятувались ганебною втечею, також у напрямку переправ через Дніпро. Як щурі з тонучого корабля, повтікали і співробітники НКВС і НКДБ, наказавши саперам підірвати електростанцію, водогін, усі стратегічно важливі об'єкти міста, що одразу спровокувало жахливий погром магази-

* Гітлер прилетів з одноденним візитом до Миколаєва 19 серпня 1941 року [3, с. 83]. В екстремному випуску за серпень 1941 року про цю подію сповістив фронтовий щонедільний кіножурнал «Die Deutsche Wohenshay» .

нів і баз, паніку серед населення й антирадянські настрої, що не вщухали у залишеному на поталу місті впродовж двох діб [6, с. 73-80].

Але, коли одні підло рятувалися втечею, а інші у відчаї, несамовито розкрадали все, що тільки можна, знайшлися й ті, хто навіть у повному оточенні, без жодних шансів на прорив, билися до останньої краплі крові, захищаючи приречене, напівпорожнє, зражене усіма місто корабелів. Імена цих героїв невідомі, та саме такі бійці ставали фундаторами майбутньої Великої Перемоги сорок п'ятого року. До цієї когорти незламних і мужніх воїнів належали комдив Іван Шепетов і його солдати, яким командування фронту доручило здійснення операції. Командуючий 18-ю армією генерал-лейтенант Андрій Смирнов добре знав ці місця. У 1927 році, слухачем Військової академії імені М.В. Фрунзе, він брав участь у військових маневрах, які під Миколаєвом проводив начштабу РСЧА Михайло Тухачевський. Бійці Червоної армії разом з кораблями Чорноморського флоту навчались тоді веденню оборони приморських міст в оточенні. Через 14 років командарму знову довелося вирішувати складне бойове завдання по прориву з оточення, тільки цього разу не проти уявного, а цілком реального противника – бездоганно вишколеного та навченого вести сучасну маневрену війну на знищення у «котлах» противника Вермахту.

Пізньої ночі 14 серпня в одній із хат с. Пересаївка, де знаходився штаб армії, він провів важливу військову нараду командного складу 18-ї армії, яка затвердила детальний план прориву з оточення. Впевненість командарма в успіху операції передалась усім присутнім командирам: «Наше становище тяжке, та не безнадійне. Щоб вивести війська із пастки, необхідно поспішати. Треба скористатись тим, що у противника немає поки суцільного фронту оточення. Рішучому прориву на схід має бути відтепер підпорядковано все, в тому числі і наше командирське життя» [11, с. 34-35]. Здійснити надскладне завдання нічного прориву з оточення Смирнов доручив талановитому, рішучому, грамотному та хороброму командирю, неперевершеному майстру ведення маневреної війни, командирю 96-ї гірськострілецької дивізії полковнику Івану Шепетову, що встиг це неодноразово довести від самого початку війни й якого військовий кореспондент і письменник Сергій Борзенко вважав «найяскравішою фігурою на Південному фронті у бойовому 1941 році» [7, с. 6].

Про підготовку та здійснення «Грейговсь-

кого прориву» автор детально розповів у своїх попередніх публікаціях [3; 4]. Додамо лише, що за блискуче проведену операцію полковник Шепетов 12 жовтня отримав звання генерал-майора, а 9 листопада 1941 року Указом Президії Верховної Ради СРСР удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу. Шепетов став командиром першої гвардійської частини на Південному фронті – 24 січня 1942 року 96-а стрілецька дивізія за героїзм і відвагу в боях при обороні Донбасу, Постановою Наркомату оборони перетворена на 14-у гвардійську стрілецьку дивізію [7, с. 6]. Ця дата вважається днем народження української гвардії, оскільки особовий склад і сам командир були українцями [4, с. 49].

Унікальність прориву з «котла» у районі залізничної станції Грейгове Жовтневого району Миколаївщини полягала у тому, що вперше в історії воєн вся дивізія готувалась до ведення бою у нічних умовах з метою прориву з оточення, взявши за основу бойовий порядок у формі потужного тарану. Такий надскладний бій могло успішно провести тільки добре вишколене та підготовлене з'єднання на чолі якого перебував ініціативний, вольовий та абсолютно впевнений у своїх війнах командир, яким і виявився полковник Шепетов – незаслужено забутий апологетами минулої війни герой, рятівник Південного фронту на миколаївській землі.

Дивізійна розвідка ретельно виявила німецьке угруповання на ділянці прориву, встановила дислокацію артилерійських і мінометних батарей супротивника. Отримавши безцінні розвіддані, комдив розробив детальний план операції по виходу з оточення. Він вирішив головний удар завдати по залізничній станції Грейгове, розбити виявлений там німецький штаб, зосередивши усі свої війська на вибраній вузькій ділянці фронту. Шепетов брав на себе всю відповідальність за розробку та здійснення операції, знав рівень підготовки своїх бійців, вірив в успіх, що залежав від несподіваності та раптовості нічного прориву, рішучості й узгодженості дій атакуючих частин.

Ще 1 липня 1941 року начальник Генштабу РСЧА генерал-армії Жуков від імені Ставки ВГК надіслав у війська директиву, яка передбачала організувати проти німецьких бронетанкових і моторизованих частин ведення бойових дій у нічний час. «Бойовими діями проти танкових і моторизованих частин противника встановлена нездатність німців відбивати раптові нічні атаки на танки, броне-

машини і мототранспорт... – вказувалось у директиві. – Німці бояться вступати у рукопашний бій» [2, с. 221].

Як показав досвід війни, на тих ділянках фронту, де вдалося правильно застосувати цю тактику, вона неодмінно досягала дуже сильного деморалізуючого ефекту на противника, сіяла у його лавах невпевненість, розгубленість, жах і паніку. Комдив Шепетов один з перших майстерно використав тактику раптового нічного прориву проти переважаючих танкових і моторизованих частин Вермахту і військ СС під час виходу із оточення у районі станції Грейгове. Перед початком нічного штурму Шепетов дав останню настанову своїм підлеглим: «Якщо нашим бійцям вдасться зблизитись з німцями й ударити в штики, то можна вважати бій виграним» [11, с. 40].

Штурм ворожих позицій розпочався раптово о третій годині ночі 15 серпня, без артилерійської підготовки. На вістрі атакуючого клину наступав 87-й саперний батальйон капітана О.П. Гамзи, основне завдання якого полягало у швидкому розмінуванні та розчищенні шляху атакуючим колонам. Полкова артилерія, рухаючись у піхотних порядках, миттєво подавляла вогневі позиції ворога. Оволодівши стрімким кидком Грейговим, бійці прорвали внутрішнє кільце оточення та не даючи змоги супротивнику оговтатися, одразу розірвали і його зовнішнє кільце біля залізничної станції Засілля, яка знаходилась між Миколаєвом і Снігурівкою.

Вирвавшись із «котла», Шепетов дав коротку радіограму командарму Смирнову: «Семафор відкрито! Шлях вільний!». Після умовного сигналу у нічний штурм рушила вся 18-а армія генерала Андрія Смирнова. У нічному бою за станцію Засілля наші воїни розбили підрозділи мотодивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер», частини 16-ї мотодивізії зі складу 48-го танкового корпусу 1-ї танкової групи, яким командував генерал Вернер Кемпф, що з півночі затискав кільце оточення 18-ї армії. Особливо успішно проти есесівського «Лейбштандарту» у районі ст. Засілля при деблокаді оточених військ, діяли бійці 962-го стрілецького полку, яким командував полковник Тимофій Гулевських і курсанти Одеського піхотного училища [11, с. 45-46].

Наші солдати, відчувши уміле, тверде та впевнене командування, діяли чітко і рішуче, наводячи жах на есесівців. Наступ виявився настільки несподіваним і вдалим, що переважаючі сили ворога у паніці відступили. Вперше за роки Другої світової війни «істинні

арійці» гітлерівської «Лейб-гвардії» зазнали відчутної поразки та рятувались втечею з поля бою, не витримавши потужного натиску слов'янських «напівлюдей». 96-а дивізія розбила німецькі війська, знищила понад 500 солдатів і офіцерів Вермахту та Ваффен СС, захопила та не давала ворогу закрити «коридор», через який вийшли з оточення головні сили 18-ї армії. Це був перший від катастрофічного початку війни вдало спланований та успішно здійснений прорив із «котла» великого угруповання наших військ, який увійшов в історію війни як «Грейговський прорив».

Прикриваючи вихід 18-ї армії, в ар'єргарді біля села Новомихайлівка Жовтневого району, у боях з угорськими гонведами Бели Міклоша у «Долині полеглих» смертю хоробрих поліг увесь 155-й гірськострілецький полк Іллі Рамільцева, який стримував ворога шість днів, перебуваючи у повному оточенні. Після того бою, вщент зруйноване село перестало існувати на мапі Миколаївщини.

На станції Грейгове загинуло чимало бійців і командирів, серед них і капітан Гамза, посмертно нагороджений орденом Червоного Прапора. Його мертве тіло солдати винесли з поля бою та поховали поблизу станції. Імена полеглих героїв висічено на обеліску, встановленому на станції Грейгове. Сам Шепетов отримав поранення, але залишився у строю та продовжував керувати нічним проривом. Після триденних кровопролитних боїв дивізія Шепетова організовано відійшла до Снігурівки за р. Інгулець, потім до Дніпра біля Берислава, прикриваючи собою війська Південного фронту від неминучого розгрому та полону. Жодного пораненого на полі бою не залишив легендарний комдив, евакуювавши у тил понад 400 поранених бійців. Всього у боях за Грейгове брали участь понад 4 тис. воїнів дивізії Шепетова.

Але далеко не всім бійцям вдалося вирватись із ворожої пастки. Понад вісім тисяч воїнів, серед яких і тяжкопоранений підполковник Рамільцев, потрапили у німецький полон – за колючий дріт, до першого на миколаївській землі концтабору біля ст. Грейгове. Розлючений успішним виходом радянських військ з оточення та розгромом елітних есесівських частин, командир «Лейбштандарту» вимістив усю свою «арійську» лють і злобу на беззахисних полонених. Зепп Дітріх наказав есесівцям розстріляти у протитанковому рові біля станції Грейгове понад чотири тисячі радянських бранців. За одного убитого «арійця» «гладіатор Гітлера» погнав на смерть де-

сять «унтерменшн» (недолюдів), як презирливо називали слов'ян представники панівної «нордичної» раси [10, с. 157].

Блискуче спланований і майстерно здійснений Шепетовим «Грейговський прорив» став унікальним у військовому мистецтві. Командарм Смирнов у захваті доповів у штаб Південного фронту: «Історія воєн ніколи ще не знала наступу дивізії вночі на таку значну глибину, як це відбулось під Грейговим» [11, с. 44]. Успіх операції по виходу із німецького «кессельшлахту» (по нім. «котел») передбачав: проведення ретельної розвідки з метою виявлення угруповання, вогневих засобів противника, штабів, командних пунктів і найслабшої ділянки у його обороні; введення противника в оману, здійснення дезінформації; концентрація великих сил під єдиним командуванням на вузькій ділянці у місці прориву; проведення раптової атаки тільки у нічний час і без артпідготовки; незволікання з таранним ударом, поки ворог не встиг підтягнути резерви, розгорнути бойові порядки та наглухо замкнути кільце, утворивши міцні внутрішній і зовнішній фронти оточених частин. Та головне – успіх прориву залежав від ініціативи, волі та рішучості командира, який повністю брав на себе всю відповідальність, і не втрачав марно дорогоцінний час, покійрно чекаючи відповідних вказівок і наказів вищого командування. Впевненість і твердість в управлінні військами їхнім командиром доповнювалась рішучістю та злагожденістю дій ввірених йому частин і з'єднань у прориві з «котла». Згодом німецькі генерали В. Штеммерман і Г. Хубе скористались саме досвідом І. Шепетова по виходу великого угруповання з оточення методом нічного таранного удару, коли на початку 1944 року зуміли організувати прориви із Корсунь-Шевченківського та Кам'янець-Подільського «котлів».

Натомість, замість швидкої концентрації потужного кулака для тарану та прориву з оточення, радянські генерали навпаки, боялись взяти відповідальність, діяли безініціативно, мляво, подовгу очікуючи наказів «зверху», витрачаючи багато часу на дозвіл вищого командування на відступ, чекаючи не усного, а тільки письмового наказу. Замість організації негайної нічної масованої атаки у вузькому місці прориву, військам наказували діяти розпорошено, некерованими дрібними групами, без єдиного центру управління та заздальгідь розробленого плану дій, скоординованості ударів частин і з'єднань, які зде-

більшого діяли спонтанно, стихійно, на власний розсуд. До того ж чимало вищих офіцерів, генералів і навіть один маршал – Григорій Кулик – рятуючись від полону, зривали з себе воїнські ознаки, переодягалися у цивільне чи солдатські однострої і головне – ганебно кидали своїх підлеглих напризволяще, наказуючи їм пробиватися з оточення окремими розрізненими групами, самотужки та без командирів.

Залишені на самоті, без командування й управління, величезні, ніким некеровані війська, неспроможні діяти чітко й організовано, швидко втрачали боєздатність, а відтак – не могли вирватись із влаштованої їм ворожої пастки. Бездарне керівництво оточеними військами на початку війни, яке здійснювали командуючі арміями та фронтами, призвело до неймовірних військових катастроф літа й осені 1941 року. Саме з-за безпорадності командирів і вищого командування РСЧА у роки війни у німецький полон потрапило понад п'ять мільйонів сімсот тридцять тисяч червоноармійців. З них на 1941 рік припадало найбільше – 3,3 млн. бранців, причому близько 75% німці захопили у 13 великих «котлах» [18, с. 66].

Така ж страшна доля у серпні сорок першого року очікувала й на десятки тисяч радянських воїнів Південного фронту, що міг взагалі припинити своє існування, якби не сміливі та рішучі дії військ Івана Шепетова та Родіона Малиновського під час операції прориву з Миколаївського «котла». Теж успішно вирвались із німецької пастки і воїни 9-ї армії. Головний удар по 16-й танковій дивізії Ганса Хубе, у нічному бою потужним тараном виходячи з оточення значними силами на с. Киселівку Жовтневого району, нанесли з'єднання 48-го стрілецького корпусу генерал-майора Малиновського, який вдало діяв на вістрі наступу 9-ї армії, яка без особливих втрат у живій силі і техніці спромоглась прорватись і вийти до дніпровських переправ.

Запеклі бої тривали з 14 до 19 вересня, доки радянські війська не залишили Херсон і відійшли за Дніпро. Через кілька днів генерала армії Тюленева Ставка ВГК усунула від командування Південним фронтом за бездарне та безпорадне керівництво військами. Додамо, що Малиновському, Рамільцеву (утік з концтабору у листопаді 1941 р.) і багатьом іншим героям «Грейговського прориву» пощастить визволяти прибузький край і місто корабелів від німецько-румунських зайд у березні сорок четвертого року.

Таким чином, у результаті «Грейговського прориву», головні сили Південного фронту були врятовані, уникли полону та капітуляції, і з важкими боями відійшли на Лівобережжя, до Херсону, Берислава та Каховки для подальшого захисту української землі: промислового Подніпров'я, Криму і Донбасу. Задум ворога знищити та полонити оточені війська повністю провалився. Німецькі танкісти зазнали настільки великих втрат у боях за Миколаїв, що були вже нездатні завадити нашим воїнам організовано відійти за Дніпро. Так у 16-й танковій дивізії Ганса Хубе боєздатними залишилися тільки 23 танки із 140 [19, с. 58].

Головним стратегічним наслідком боїв за Миколаїв стало те, що ворог так і не зміг розгромити у «котлі» Південний фронт, який по лівому берегу Дніпра організовано зайняв оборонні рубежі у кінці серпня 1941 року. За ці дні, завдяки енергійним зусиллям контр-адмірала Іллі Кулішова та комісара ВМБ Івана Бороденка, з Миколаєва до Севастополя встигли відбуксирувати, буквально на очах у ворога, 24 недобудовані кораблі та підводні човни, помістивши на них усю документацію та найбільш цінне обладнання, інженерно-технічних працівників, кваліфікованих робітників із сім'ями, які у подальшому відіграли важливу роль в обороні Криму та Кавказу. В останню мить сапери підірвали основні споруди суднобудівних заводів Миколаєва. У поєднанні з героїчними діями радянських патріотів і підпільників на чолі з Віктором Лягиним, це унеможливило будь-яке подальше будівництво військових кораблів для німецького флоту. За увесь період окупації міста (955 діб) нацистам, попри всі їх спроби, так і не вдалося добудувати та ввести до складу Крігсмаріне жодного військового судна. Це дало можливість Чорноморському флоту зберігати панування на морі впродовж усієї війни.

У боях за Миколаївщину Вермахт зазнав значних втрат і не зумів негайно розпочати бойові дії на Лівобережжі і з ходу захопити залишений майже без радянських військ Кримський півострів, що дало змогу радянському командуванню виграти дорогоцінний час, необхідний для підготовки й організації оборони головної бази Чорноморського флоту у м. Севастополі. Завдяки цьому стала у подальшому можлива героїчна оборона міста, що тривала 250 діб. Другим важливим чинником стало те, що зайнявши оборону у пониззі Дніпра, війська Південного фронту, хоч на деякий час, але надійно прикрили індустриальне серце України – Подніпров'я, Донбас і

Харківський промисловий район. За цей період сотні оборонних підприємств, яким загрожувала окупація, встигли демонтувати та негайно потягами відправити за Волгу й Урал, де нашвидкуруч, у неймовірно стислому часовому вимірі, створювався фактично новий надпотужний оборонний комплекс країни – майбутня Кузня Перемоги.

Ворожий наступ на Півдні України поновився тільки на початку жовтня 1941 року, вже після того, як у Київському «котлі» наприкінці вересня трагічно загинув в оточенні Південно-Західний фронт разом з комфронту генералом Кирпоносом та усім його штабом [1, с. 231-232]. Всього з 19 липня по 16 листопада 1941 року на території України у полоні опинилися 1 мільйон 13 тисяч червоноармійців [8, с. 170]. Вдалих досвід «Грейговського прориву» не став надбанням збройних сил, Ставка ВГК, Генштаб і вище командування РСЧА залишили його без уваги та не довели до відома військ. Прорив великого угруповання радянських військ під Миколаєвом залишився, нажаль, єдиним випадком успішного виходу з оточення у трагічному сорок першому році.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України / В. Грицюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси в 2-х кн. / [редкол.: Смолій В.А., Боряк Г.В., Левенець Ю.А. та ін.]. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 2010. – С. 208-302.
2. Громов А. Жуков. Мастер побед или кровавый палач? / Алекс Громов. – Харьков: Книжный Клуб «Клуб Семейного Досуга»; Белгород: ООО Книжный Клуб «Клуб семейного досуга», 2015. – 640 с.
3. Захарченко О. Бойові дії Південного фронту на території Миколаївщини в серпні 1941 року напередодні нацистської окупації / Олексій Захарченко // Краєзнавчий альманах. – 2014. – № 1. – С. 75-85.
4. Захарченко О.О. «Грейговський прорив» Південного фронту і народження української гвардії / О.О. Захарченко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки: збірник наукових праць / за ред. М.М. Шитюка. – 2015. – № 1 (39). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2015. – С. 45-51.
5. Карель П. Восточный фронт. Книга первая. Гитлер идет на Восток. 1941-1943 / Пауль Карель. – М.: Изографус, ЭКСМО, 2003. – 560 с.
6. Ковалёв Г.Д. А жизнь продолжалась...: Жители об оккупации Николаева / Г.Д. Ковалёв. – Николаев: Иллион, 2013. – 300 с.
7. Котко В.Ф. Они сражались на Николаевщине: боевой путь дивизий, защищавших и освобождавших Николаевскую область в 1941, 1944 годах / В.Ф. Котко, П.Д. Мушинский. – Николаев: РИП «Рионика», 1995. – 110 с.
8. Маринченко О.О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О.О. Маринченко // Український історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 151-171.
9. Мессе Дж. Война на Русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р.) / Джованни Мессе. – М.: Книжный Мир, 2009. – 288 с.
10. Мессенджер Ч. Гладатор Гитлера / Ч. Мессенджер. – М.: Эксмо, 2004. – 352 с.
11. Мушинский П.Д. Непокоренный Буг: Путеводитель / П. Мушинский. – Одесса: Маяк, 1980. – 104 с.

12. Патриляк І.К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590 с.
13. Петров Б.Н. Как делили Украину Гитлер и Муссолини / Б.Н. Петров // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 6. – С. 10-15.
14. Пономаренко Н.В. Солдаты 41-го. Кто и как защищал Николаев / Н.В. Пономаренко. – Николаев: издательство Ирины Гудым, 2010. – 92 с.
15. Симонов К. Сто суток войны / К. Симонов. – Смоленск: Русич, 1999. – 576 с.
16. Тюленев И.В. Через три войны / И.В. Тюленев. – М.: Воениздат, 1972. – 238 с.
17. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Со-

ветского Союза 1941-1945 гг.: в 3 т. [редкол. Назаренко И.Д. (председатель) и др.] – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1: Советская Украина в период отражения вероломного нападения фашистской Германии на СССР и подготовки условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / редкол. Тронько П.Т. (председатель) и др.]. – 544 с.

18. Україна у Великій війні 1939-1945: науково-популярне видання. – К.: Емма, 2014. – 264 с.

19. Хаупт В. Сражения группы армий «Юг». Взгляд офицера вермахта / В. Хаупт. – М.: Яуза, Эксмо, 2006. – 406 с.

20. Шитюк М. Трофейні німецькі архіви про окупацію і втечу німецьких військ з Миколаївщини (серпень 1941 – березень 1944 років) / Микола Шитюк // Емінак: науковий щоквартальник. – 2010. – № 1-4 (5) (січень-грудень). – С. 75-84.

Захарченко Олексій Прорив оточених у Миколаївському «котлі» військ Південного фронту у серпні 1941 року

У статті проаналізовано військово-стратегічну ситуацію напередодні та після прориву з оточення військ Південного фронту із Миколаївського «котла» у серпні 1941 року. Досліджується підготовка і хід операції по виходу оточених військ 18-ї армії у районі станції Грейгове, яка увійшла в історію Другої світової війни як «Грейговський прорив».

Ключові слова: евакуація, операція, прорив, оточення, танкова група, дивізія, оборона, Вермахт, Червона армія, Миколаїв, котел

Захарченко Алексей Прорыв окруженных в Николаевском «котле» войск Южного фронта в августе 1941 года

В статье проанализирована военно-стратегическая ситуация накануне и после прорыва из окружения войск Южного фронта из Николаевского «котла» в августе 1941 года. Исследуется подготовка и ход операции по выходу окруженных войск 18-й армии в районе станции Грейгово, которая вошла в историю Второй мировой войны как «Грейговский прорыв».

Ключевые слова: эвакуация, операция, прорыв, окружение, танковая группа, дивизия, оборона, Вермахт, Красная армия, Николаев, котел

Zakharchenko Oleksiy Surrounded by breakthroughs in Mykolaiv «pocket» the troops of the Southern Front in August 1941

In the article the military-strategic situation before and after the break the encirclement of the Southern Front of Mykolayiv «pocket» in August 1941. We study the preparation and progress of operations on withdrawal of troops surrounded the 18th Army in the Hreihove station, which entered the history of World War II as «Hreihovskiy breakthrough».

The main strategic result of the battle for the Mykolayiv was that the enemy was not able to defeat Southern Front in the «pocket», which is on the left bank of the Dnieper took defensive positions at the end of August 1941. During these days from Mykolayiv to Sevastopol managed to tow the 24 unfinished ships and submarines. At the last moment sappers blew up the main facilities of shipyards of Mykolayiv. In conjunction with the heroic actions of the Underground that made it impossible to build any warships for the German navy. Over the entire period of occupation of the Nazis failed to introduce in their fleet or a military vessel. All this was part of the future victory over the enemy.

Keywords: evacuation, operation, break, environment, group of tanks, division, defense, Wehrmacht, Red Army, Mykolayiv, «pocket»

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 27.10.2016 р.

УДК 07 (87) 456

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНА ТА ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСТОРИКА ВІРИ ЖУК (1928-2008)

Ірина Петренко

ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
Україна, 36014, м. Полтава, вул. Ковалю, 3
e-mail: petr-ir@rambler.ru

Серед талановитих вчених-істориків, дослідників варто згадати відомого в Україні та за кордоном архівіста, фахівця у сфері славістики, зокрема, болгаристики, краєзнавця, глибокого знавця джерел, автора багатьох наукових праць Віру Никанорівну Жук (1928-2008).

Віра Никанорівна на багато питань в історії України мала свою точку зору, була глибоко обізнаною у джерелах, у тому числі й іноземного походження, аналізувала їх і неухильно відстоювала свої погляди, полемізуючи з опонентами.

Певну кількість студій вже було присвячено життєвому та науковому шляху В.Н. Жук. Зокрема, спогади про співпрацю з нею написали відомий вітчизняний вчений П.Т. Тронько [1] та болгарський дослідник Х. Станев [2]. Науково-дослідницькій роботі В.Н. Жук у Державному архіві Полтавської області присвятили свої студії полтавські архівісти Т.П. Пустовіт [3] і М. Чиркова [4]. До 80-річного ювілею вченої І.М. Петренко підготувала публікацію, де було зроблено спробу підбити підсумки багаторічної пошукової та дослідницької роботи В.Н. Жук [5].

Незважаючи на наявність зазначених досліджень, все ж таки узагальнюючої розвідки про навчально-методичну та педагогічну діяльність Віри Жук досі немає. Заповнити цю прогалину і покликана дана стаття.

Метою даної студії є дослідити навчально-методичну та педагогічну діяльність відомого історика-архівіста Віри Жук (1928-2008), показати її здобутки у викладацькій, аудиторній і позааудиторній роботі зі студентами.

Захистивши кандидатську дисертацію та залишивши роботу у Полтавському обласному державному архіві, Віра Жук з 12 червня 1978 року і по 31 серпня 1986 року (на неповну ставку фактично до 1989 року) працювала у Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г. Короленка. Перейшовши на педагогічну роботу, Віра Никанорівна мала великий досвід науково-дослідницької, по-

шукової роботи, яким могла поділитися зі студентами. Її прихід у студентську аудиторію став новою віхою в її творчій біографії.

Віра Жук з великою повагою ставилася до праці вчителя, вважала її дуже шановною та важливою у суспільстві, а також «важкою і безмежною» [6]. До підготовки кваліфікованих педагогічних кадрів вчена ставилася з особливою відповідальністю. Своїм святим обов'язком Віра Никанорівна вважала виховання у майбутніх учителів патріотизму, національної свідомості, любові до рідного краю, адже потім все це вони понесуть в учнівські класи.

Залишаючи архівну роботу, Віра Никанорівна одержала блискучу характеристику, де було зазначено, що вона достроково виконувала річні плани роботи. Вона не тільки керувала, а й особисто проводила велику роботу по використанню та публікації документів архіву. Регулярно публікувалася у періодичні пресі, брала активну участь у проведенні республіканських та обласних архівних конференцій, виступала перед студентами, мешканцями Полтави з темами, пов'язаними з історією рідного краю тощо.

Матеріали особової справи В.Н. Жук дають змогу простежити її кар'єрне зростання: 12 травня 1978 року Віру Никанорівну було прийнято на роботу на посаду асистента на кафедрі історії СРСР і УРСР. 30 березня 1979 року її було обрано на посаду старшого викладача цієї ж кафедри, 24 квітня 1981 року – переведено на посаду доцента. Маючи стаж 5 років роботи у Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г. Короленка з 18 червня 1983 року [7]. Звання доцента офіційно присвоєно рішенням ВАК при Раді Міністрів СРСР 27 листопада 1985 р. 1 липня 1986 року Віру Жук було звільнено на пенсію.

Бажаючи продовжити педагогічну діяльність, Віра Никанорівна написала листа міністру освіти УРСР М.В. Фоменку з проханням дозволити їй працювати. Від міністра надійшла позитивна відповідь. Тому Віру Никано-

рівну було прийнято на посаду доцента кафедри історії СРСР і УРСР на рік з 31 серпня 1986 року по 31 серпня 1987 року. Протягом 1 вересня 1988 року і до 31 серпня 1989 року вона працювала вже на четверть ставки.

Останній раз Віру Жук було прийнято у Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г.Короленка на посаду доцента кафедри спеціальних історичних дисциплін і географії з 1 листопада до 31 грудня 1997 року [8].

Отже, у Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г.Короленка Віра Жук пройшла шлях від асистента, старшого викладача до доцента кафедри історії СРСР і УРСР. Працюючи в інституті, вона розробила курси лекцій з допоміжних історичних дисциплін, історичного краєзнавства, історії Полтавщини, підготувала навчально-методичні рекомендації з цих дисциплін.

Протягом 3 місяців (квітень-червень 1981 року) проходила стажування на кафедрі історії СРСР Ленінградського державного педагогічного інституту імені О.І.Герцена. За цей період Віра Никанорівна вдосконалила лекційні курси, ознайомила з станом і плануванням навчально-методичної, наукової та виховної роботи, брала активну участь у засіданнях кафедри, та ще встигла попрацювати у Ленінградських архівах.

Опрацьовані протоколи засідань кафедри свідчать про значну кількість прочитаних відкритих лекцій з історичного краєзнавства та допоміжних історичних дисциплін: листопад 1983 року – «Етнографічні джерела та їх використання в процесі вивчення історії рідного краю», грудень 1983 року – «Полтавщина у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», березень 1984 року – «Хронологія. Місячна та сонячна системи рахунку часу», травень 1984 року – «Метрологія», листопад 1984 року – «Періодична преса як джерело вивчення історії рідного краю», лютий 1985 році – «Палеографія як допоміжна історична дисципліна», грудень 1985 року – «Музеї СРСР як центри краєзнавства», листопад 1986 року – «Використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії», грудень 1986 року – «Етнографічні джерела та їх використання в процесі вивчення історії рідного краю». Всі відкриті лекції отримали схвальні відгуки колег.

Робота у Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г.Короленка виявилася насиченою у професійному плані. Вірі Никанорівні було доручено представляти інститут у координаційній раді з проблеми

«Історичне краєзнавство» АН УРСР [9].

Віра Никанорівна прекрасно читала лекції та проводила семінарські заняття, вдосконалювала методику читання курсів. Для студентів I курсу вона читала дисципліну «Історичне краєзнавство». На лекціях знайомила студентів із його основами, структурою, принципами.

Перші практичні навички роботи з документами, друкованими матеріалами, музейними експонатами з історії краю студенти набували під час екскурсій. В.Н. Жук успішно керувала архівно-музейною практикою студентів історичного факультету, організувала відвідування ними Полтавського обласного державного архіву та музеїв Полтави. Вчена ділилася зі студентами досвідом роботи з опрацювання, використання та зберігання архівних документів.

Більш глибоко майбутніх учителів Віра Никанорівна знайомила з документальною базою, літературою та періодичною пресою з історії свого краю на другому курсі, де читався спеціально курс «Методика використання матеріалів з історії Полтавщини на уроках у школі» [10].

Велику увагу Віра Никанорівна приділяла підготовці студентами рефератів про краєзнавчу роботу у школах, створення шкільних і сільських музеїв; навчала молодь як використовувати музейні експонати під час уроків у школі. На другому курсі студенти виконували курсові роботи на краєзнавчу тематику. Зокрема, відомо, що у 1984 році керувала дипломними роботами на тему «Бойові і трудові подвиги трудящих Полтавщини у Великій Вітчизняній війні», «Братерські зв'язки трудящих Полтавщини і Великотирнівського округу НРБ в роках X п'ятирічки»; у 1987 році – курсовими роботами на тему «Сільське господарство Полтавщини в XI п'ятирічці», «Промисловість Полтавщини в XI п'ятирічці» [11].

Під керівництвом Віри Жук організація та проведення пошукової роботи здійснювалася наступним чином: виявлення документів і матеріалів з історичного краєзнавства в архівах; зустрічі з видатними людьми – вченими, ветеранами, вчителями й ін.; екскурсійні та туристичні походи по визначних місцях тощо.

В.Н. Жук активно готувала методичні поради для студентів і вчителів [12], виголосила методичне повідомлення на тему «Методика використання документів про звірства німецько-фашистських окупантів з метою ведення контрпропаганди» [13].

Вчена організувала роботу по виявленню та дослідженню місцевих пам'яток, які мали вийти до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР та УРСР та залучала до цієї роботи студентів.

Навколо Віри Никанорівни сформувався гурток студентів і молодих науковців, котрі були небайдужими до краєзнавства, захоплювалися історією Полтавщини. Під керівництвом Віри Никанорівни вони опанували навички дослідження архівних матеріалів, робили перші кроки у царині науки. У подальшому цей історико-краєзнавчий гурток поповнювався новими членами, на засіданнях якого вони опановували методологію проведення досліджень історії рідного краю. У 1985 р. у гуртку нараховувалося 20 студентів. В.Н. Жук проводила з його учасниками групові заняття, лекції, навчала методиці використання краєзнавчих матеріалів у шкільних курсах історії СРСР, визначала теми подальших досліджень [14].

Віра Никанорівна виховала цілу плеяду студентів, які пам'ятають її як прекрасного лектора, методиста, глибокого знавця історії, вченого-енциклопедиста, глибокого знавця джерел і скрупульозну та добросовісну вчену. Її запам'ятали, як тактовну, довірливу, інтелігентну, делікатну людину, людину сильної волі, котра мала витончені, шляхетні манери. Жодного разу В.Н. Жук не підвищила голос на студентів, але була вимогливою до самої себе і до оточуючих. До кожного студента як до особистості вона ставилася з особливою увагою, жодного студента, колегу або співрозмовника вона не називала на «Ти», до всіх зверталася тільки на «Ви». Працюючи зі студентами, ставилася до них як до рівних, намагалася достукатися до кожного і чомусь навчити. Тим, хто виявляв особливий хист і поклик до наукових досліджень, давала власні матеріали, джерела, книги, нотатки, дозволяла користуватися власною бібліотекою.

Віра Никанорівна неодноразово була куратором груп історичного факультету педагогічного інституту, для своїх студентів вона стала чудовим порадиником, товаришем, помічником. Добросовісно та відповідально ставилася до виконання своїх обов'язків.

У подальшому не поривала контактів зі студентами, спілкувалася, радила, була мудрим наставником і порадицею. У будь-який час до неї можна було зателефонувати й отримати відповідь на будь-яке питання, адже мала справді унікальні, енциклопедичні знання. При цьому вона була надзвичайно

добросовісною у своїх наукових дослідженнях, дбала про абсолютну точність наведених фактів. До слова сказати, Віра Никанорівна чудово орієнтувалася не лише у фондах Державного архіву Полтавської області, а й у джерельній базі Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Багатьох студентів історичного факультету вона залучала до роботи по охороні пам'яток історії та культури Полтавщини та України. Пригадую, як вона розповідала, що одного разу до неї звернулися студенти з проханням допомогти скасувати рішення про руйнування церкви в одному з районів Полтавської області. Вона миттєво відреагувала та звернулася з клопотанням до тодішнього першого секретаря Полтавського обласного комітету партії Ф.Т. Моргуна. Так їй вдалося врятувати святиню від знищення.

Багатьом своїм студентам В.Н. Жук допомагала як у вирішенні наукових питань, так і в реальному, повсякденному житті. Нікому і ніколи вона не відмовила у допомозі, ніколи не йшла на компроміс із совістю, адже завжди керувалася принципами добра, справедливості, порядності й етики. Навіть були випадки, коли Віра Никанорівна приписала у свою квартиру студентку, яка цього потребувала, врахувавши складну ситуацію, в якій та опинилася. Одного свого студента Івана Васильовича з дружиною Оленою із Оржицького району Віра Никанорівна неодноразово поселяла у себе вдома, коли ті доглядали за його хворим батьком у лікарні [15]. Вчена завжди з милосердям і розумінням ставилася до людей, які опинилися у складних життєвих умовах.

Протягом тривалого часу близькою людиною та сусідкою Віри Никанорівни була її колишня студентка Тетяна Жванко, яка мешкала з Вірою Никанорівною поряд. Тетяна часто навідувала вчену, допомагала їй по господарству. В.Н. Жук залучала також її до наукової роботи. Тетянин чоловік Михайло, який має золоті руки, неодноразово лагодив у квартирі Віри Никанорівни несправності. Така взаємодопомога та взаємопідтримка між викладачами та колишніми студентами є дуже необхідною і потрібною.

Віра Жук трималася осторонь конфліктних ситуацій на кафедрі, лише у суперечках на історичну тематику послідовно відстоювала свою точку зору, чітко її аргументуючи. У науковій сфері була безкомпромісною та вимогливою, терплячою, скрупульозною. Шанобливе ставлення до опонентів під час дискусій чи дебатів свідчило про чудове виховання,

високі моральні принципи.

Мала свою позицію щодо «недоброзичливців» (так вона сама їх м'яко називала), вона ніколи ні на кого не ображалася, завжди з усмішкою про них говорила, навіть співчувала, що вони чогось не знають. Вона була завжди вище пліток, образ і почасти проявляла лояльність до тих, хто її не поважав. Це була людина великого таланту, широти душі, яка своїм життєвим кредо проголосила: *Служити науці і людям!!!*

Колега В.Н. Жук Олександр Єрмак відзначав, що вона прекрасно читала курси з історичного краєзнавства, керувала курсовими роботами з історії Полтавщини, регулярно виступала зі статтями та повідомленнями про минуле краю у засобах масової інформації [16].

Віра Никанорівна дуже любила молодь, завжди була відкритою для спілкування. Не терпіла неправди, нещирості, непорядності, пристосуванства.

Окрім основної роботи в університеті зі студентською молоддю, Віра Никанорівна виступала перед учнями шкіл Полтави. Вона була талановитим педагогом, лектором, до неї завжди горнулася молодь. Хоча вона завжди скромно оцінювала свої ораторські таланти.

Протягом 1982-1983 років та і в подальшому вона тісно співпрацювала з педагогічним і учнівським колективом Полтавської середньої школи № 32. Проводила виховні години й уроки історії рідного краю, надавала консультації учителям історії з питань використання краєзнавчих матеріалів на уроках у школі й у позакласній роботі.

Така співпраця з середньою школою № 32 продовжувалася і в 90-ті роки ХХ ст. Саме тоді вперше познайомилася з Вірою Никанорівною автор Ірина Петренко. На початку 1990-х років вчена читала лекції з історії рідного краю для учнів. Пригодую, прекрасні уроки Віри Никанорівни, які відзначалися глибиною та ґрунтовним знанням теми. Вже тоді Віра Никанорівна на мене справила величезний вплив і відіграла значну роль у подальшому.

Різноманітну роботу проводила Віра Жук у полтавській базовій середній школі № 3 педагогічного інституту. Для учнів читала спецкурс «Сторінки історії Полтави», організовувала зустрічі учнів старших класів із викладачами кафедри історії СРСР і УРСР, які читали лекції з проблем історії СРСР радянського періоду. На січень 1990 року була запланована лекція Віри Никанорівни для вчителів школи

№ 3 на тему «Методика проведення краєзнавчої роботи в школі» [17]. Однак лекції так і не відбулися, бо у 1989 році В.Н. Жук відправили на пенсію.

Не дивлячись на те, що Віра Никанорівна не мала педагогічної освіти, до неї часто зверталися вчителі за консультаціями з проблемних питань в історії України та методики їх викладання у шкільному курсі історії. Особливо цінними були її знання з історії Полтавщини.

Вийшовши на пенсію у 1986 році, Віра Никанорівна поринула у науково-дослідницьку роботу, яку поєднувала з педагогічною, методичною роботою – читала спецкурси у школах Полтави, виступала перед студентами вузів міста, куди її запрошували колеги.

На початку 1990-х років Віра Никанорівна опублікувала методичні рекомендації для лекторів про голод 1932-1933 років в Україні [18]. Вчена однією з перших у вітчизняній історії звернула увагу науковців і громадськості на цей трагічний період в історії. Ще у 1989 році було опубліковано її статтю «Скільки було жителів у селах», де вона порахувала кількість жителів Лубенщини до 1920-х років і після та виявила катастрофічне зменшення кількості селян [19].

У 1989 році Віра Жук разом із істориком-джерелознавцем та архівістом Іваном Бутичем підготували ґрунтовні методичні рекомендації по написанню статей (довідок) для енциклопедичного довідника «Полтавщина» [20]. Ці рекомендації використовували потім усі автори, які готували довідки до довідника.

На початку складних 1990-років, коли не вистачало підручників, літератури, періодичних видань, методичні розробки Віри Жук буквально рятували освітян Полтавщини. У 1992 році Віра Никанорівна підготувала методичні рекомендації на допомогу лекторам, викладачам вузів, учителям, студентам, учням про українське козацтво [21]. Методичні рекомендації були написані на основі вагомих історичних джерел і там було проаналізовано різні точки зору щодо походження козацтва. Значну увагу було приділено історії Полтавщини й участі її жителів у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Б. Хмельницького проти польсько-шляхетського панування.

Вчену постійно запрошували читати учителям лекції з історичного краєзнавства на курсах підвищення кваліфікації вчителів у Полтавському обласному інституті післядип-

ломної педагогічної освіти імені М.В. Остроградського.

Дружні відносини склалися у неї з методистом цього закладу Ольгою Олександрівною Магдик, яка за найменшої ж можливості вважала за необхідне залучити Віру Никанорівну до читання лекцій вчителям, бо розуміла глибину знань та ерудиції, якими володіла вчена та використовувала можливість передати ці знання освітянам. Були випадки, коли Віру Никанорівну залучали як рецензента для учнівських наукових робіт, які відправляли на всеукраїнський конкурс. Вона ніколи не відмовлялася, адже «вони ж мене завжди морально підтримують «у всіх починаннях» [22].

До слова сказати, рецензуючи учнівські роботи Віра Никанорівна зауважувала, що «ні учні, ні багато вчителів чітко не уявляють ні процесу формування української народності, ні етапів українського державотворення. На жаль, у нас і належної літератури, особливо у сільських школах, немає» [23].

У навчально-методичній брошурі для вчителів «Полтавській губернії – 200 років» Віра Никанорівна подала історико-економічний нарис про Полтавську губернію, дала перелік запитань для самостійної роботи учнів [24]. Цей цінний матеріал корисно використовувати вчителям під час уроків з історії України та Полтавщини.

У 2005 році, рецензуючи книгу вчителя-історика Пирогівської ЗОШ Глобинського району О. Матвійця «Школа і долі. Історія Пирогівської школи», В.Н. Жук виклала свої думки щодо акцентів сучасної шкільної історичної освіти та виховання. Вона зазначила, що «книга має громадянськості характер. Вона має бути настільною книгою для вчителів, кожен із них може почерпнути із неї щось корисне для себе <...>. У контексті вивчення історії України, конкретно на прикладі школи і села вчитель формує в учнів поняття із загального курсу, через вивчення історії рідного краю прищеплює учням любов до України, виховує дітей патріотами своєї Вітчизни. Це особливо актуально у наш час, коли держава фактично відвернулася від великої справи навчання і виховання молодого покоління, коли закрито сотні і тисячі дитячих садочків, коли урізуються асигнування на ремонт шкіл, закриваються школи у малих селах, коли зарплата вчителя значно нижча зарплати будь-якого чиновника середнього рангу, коли державні органи не бачать, як розкладаються морально юні душі від страхітливих аморальних фільмів, якими переповнені наші телека-

нали і кінотеатри, як «виховуються» діти, підлітки у численних казино, біля гральних автоматів, який негативний вплив мають на психіку, на нервову систему оті «чужинські» касети, з яких лине жахлива музика чи якийсь буквально божевільний крик, а не спів.

Книга О.П. Матвійця нагадує всім про цивілізоване, справжнє навчання і виховання молодого покоління, про те, що не слід відкидати все те хороше, що було в навчально-виховному процесі в минулому, а також пам'ятати всі тяжкі сторінки нашої історії, вчитися на помилках, не допускати їх у нашому повсякденному житті» [25].

В.Н. Жук готувала методичні рекомендації для викладачів, вчителів, студентів, учнів, опублікувала велику кількість статей у часописах. Брала участь у багатьох міжнародних, всеукраїнських і регіональних історичних конференціях.

Отже, українська історик Віра Жук успішно поєднувала науково-дослідницьку, архівну, просвітницьку, методичну та педагогічну діяльність. Вчена виховала цілу плеяду талановитих учителів, науковців і дослідників історії України та Полтавщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Тронько П.Т. Летопись дружбы и братства. Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26-ти т. / П.Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1981. – С. 76.
2. Станев Христо. Братская дружба ни свързва // Очерки за Полтавска област / Христо Станев. – София: Издательство на Отечествен фронт, 1981. – С. 6.
3. Пустовіт Т.П. До ювілею архівіста / Т.П. Пустовіт // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. – Полтава: ДАПО, 1998. – С. 315-333.
4. Чиркова М. Жук Віра Никанорівна / М. Чиркова // Українські архівісти: Бібліографічний довідник: у 3-х вип. / Упор. Т.В. Портнова. – К.: Держкомархів, 2002. – Вип. 2: 1940-1960-ті рр. – С. 84-86.
5. Петренко І.М. Віра Никанорівна Жук: талановита дослідниця на ниві історичної науки України / І.М. Петренко // Постметодика. – 2008. – № 2. – С. 51-55; Петренко І.М. Віра Жук (1928-2008) – відома вчена-болгарист / І.М. Петренко // Науковий потенціал славистики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези доповідей Міжнар. наук. конф. До Дня слов'янської писемності і культури (Київ, 21 травня 2015 р.) / НАН України, Укр. комітет славистів, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського та ін. – К., 2015. – С. 166-168; Петренко І.М. Віра Жук – відомий вітчизняний історик-архівіст / І.М. Петренко // Студії з архівної справи та документознавства / Держ. Архів. Служба України, УНДІАСД; [редкол.: С.Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2015. – Т. 22-23. – С. 180-184.
6. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка (17 травня 2000 року) // Особистий архів Г.Д. Сердюка. – Арк. 1.
7. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, спр.1973, арк. 11-12, 16-17, 21.
8. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, спр.1973, арк. 37.
9. Історичне краєзнавство в Українській РСР / Відп. ред. П.Т. Тронько. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 72.
10. Жук В.Н. З досвіду краєзнавчої роботи у Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г. Короленка // В.Н. Жук, О.П. Самойленко // Третя Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства / Тези доповідей. – К.: [Б.в.], 1984. – С. 140.

11. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, спр.1188, арк. 71; спр.1516, арк. 50.

12. Методичні рекомендації для пропагандистів і слухачів системи партійної освіти по вивченню селянського руху на Полтавщині в період революції 1905-1907 років / ред. В.Н. Жук. – Полтава: [б.в.], 1985. – 20 с.; Використання краєзнавчих матеріалів на уроках історії в школі: методичні рекомендації для вчителів історії середніх загальноосвітніх шкіл та студентів історичних факультетів педінститутів / Укладач В.Н. Жук. – Полтава: [б.в.], 1987. – 20 с.

13. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, спр.1516, арк. 21; спр.1304, арк. 44.

14. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, спр.1412, арк. 83.

15. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка, 23 січня 2001 р. // Особистий архів Г.Д. Сердюка. – Арк. 1-13в.

16. Єрмак О. Життя, віддане рідному краю / О. Єрмак // Трудова Полтавщина. – 2008. – 21 листопада. – С. 7.

17. Архів Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, спр.1712, арк. 66.

18. Жук В.Н. Голод 1932-1933 років на Полтавщині /

В.Н. Жук / Методичні рекомендації на допомогу лекторам. – Полтава: [Б.в.], 1992. – 14 с.

19. Жук В.Н. Скільки було жителів у селах Полтавщини / В.Н. Жук // Червона Лубенщина (м. Лубни). – 1989. – 15 грудня.

20. Методичні рекомендації по написанню статей (довідок) для енциклопедичного довідника «Полтавщина» / Підготували І.Л. Бутич, В.Н. Жук. – Полтава: [Б.в.], 1989. – 23 с.

21. Жук В.Н. Сторінки історії козацтва Методичні рекомендації на допомогу лекторам, викладачам вузів, учителям, студентам, учням / В.Н. Жук. – Полтава: [б.в.], 1992. – 29 с.

22. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка (6 лютого 2003 року) // Особистий архів Г.Д. Сердюка. – Арк. 2.

23. Лист Віри Жук до Григорія Сердюка (6 лютого 2003 року) // Особистий архів Г.Д. Сердюка. – Арк. 4.

24. Жук В.Н. Полтавській губернії – 200 років / До 200-річчя заснування губернії. Матеріали для використання на уроках, організації та проведення позакласних заходів у школах. Методичний посібник для вчителів, учнів та студентів / В.Н. Жук. – Полтава: ПОІППО, 2001. – 34 с.

25. Александрова Л.А. Думки про книжку О.Матвійця «Школа і долі» / Л.А. Александрова, Г.О. Сиротенко, О.О. Магдик, В.Н. Жук, І.В. Охріменко // Постметодика. – 2005. – № 6. – С. 53.

Петренко Ірина Навчально-методична та педагогічна діяльність історика Віри Жук (1928-2008)

У статті досліджено навчально-методичну та педагогічну діяльність відомого історика, архівіста Віри Жук. Увагу сфокусовано на тому, що вчена виховала цілу плеяду талановитих викладачів, мала значні досягнення у навчально-методичній і викладацькій роботі.

Ключові слова: Віра Никанорівна Жук, навчально-методична, педагогічна діяльність, наукова спадщина, викладання

Петренко Ирина Учебно-методическая и педагогическая деятельность историка Веры Жук (1928-2008)

В статье исследовано учебно-методическую и педагогическую деятельность известного историка, архивиста Веры Жук. Внимание сфокусировано на том, что ученая воспитала целую группу талантливых преподавателей, имела значительные достижения в учебно-методической и преподавательской работе.

Ключевые слова: Вера Никаноровна Жук, учебно-методическая, педагогическая деятельность, научное наследие, преподавание

Petrenko Iryna Educational, methodical and pedagogical activity of the historian Vira Zhuk (1928-2008)

In article it is investigated educational and methodical and pedagogical activity of the famous historian, archivist Vira Zhuk. The attention is focused that the scientist trained the whole group of talented teachers, had considerable achievements in educational and methodical and teaching work. V.N. Zhuk prepared methodical recommendations for teachers, teachers, students, pupils, published a large number of articles in the magazines. Participated in many international, all-Ukrainian and regional historical conferences. In spite of the fact, that Vira Nikanorovna had no pedagogical education, her teachers often addressed for consultations on problematic issues in the history of Ukraine and a technique of their teaching in a school course of history. Its knowledge from history of Poltavshchyna was especially valuable.

Keywords: Vira Nikanorovna Zhuk, educational and methodical, pedagogical activity, scientific inheritance, teaching

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 14.10.2016 р.

УДК 94 (477) : 32.019.5

ГОЛОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.*Ігор Дацків, Юлія Кравець*

Тернопільський національний економічний університет
Україна, 46020, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11
e-mail: idatskiv@ukr.net; yuliakravets20@mail.ru

Інформація у сучасному світі вже стала засобом і ціллю повноцінної життєдіяльності та набуває чітких рис реальної влади, яка тісно вплетена в усі сфери функціонування суспільства та всі інші види влади. Людство, таким чином, невпинно просувається до нової ери свого розвитку – ери, де найвищими цінностями виступають інформація та знання.

Зауважмо, що з другої половини ХХ ст. динаміку суспільно-політичного життя людства значною мірою визначає інформаційний розвиток. Глобальні структурно-функціональні зрушення, що пов'язані з його утвердженням у сучасному світі, обумовлюють поширення інформації в усі сфери життєдіяльності сучасної України. У межах інформаційного суспільства формується так званий соціальний інтелект, що реалізується через інформаційне поле, утворене засобами масової інформації та комунікації. Поруч з ним формується нова соціальна верства, основу якої становлять фахівці, котрі володіють комп'ютерними технологіями, формують інтелектуальний ринок, продукують обмін ідеями й інформацією. Все це забезпечує невпинну циркуляцію нового інтелектуального контактування у просторі культури, виробництва та суспільного життя.

Розбудова інформаційного суспільства в Україні є одним із стратегічних завдань розвитку нашої держави на найближчий період. Від її розв'язання багато у чому залежить стан економіки, рівень та якість життя населення країни, національна безпека та місце у світовій спільноті. Сьогодні за рівнем свого інформаційного розвитку Україна значно відстає не лише від США і передових країн Європи, а й від деяких країн Азії, що швидко розвиваються. Більш того, міжнародний рейтинг України в цій сфері за останні роки неухильно знижується. Подальше збереження цієї тенденції становить собою пряму загрозу для національної безпеки країни.

Метою нашої статті є аналізування ролі та специфіки інформаційного розвитку сучасної України на широкому фоні загальносвітового

процесу інформатизації.

Процеси інформатизації, становлення інформаційного суспільства, які відбуваються у сучасному світі, вже досить тривалий час і плідно вивчаються світовою науковою спільнотою. До такого вивчення активно та широко масштабно долучилися вчені різних галузей знань незалежної Української держави. Українські науковці – історики, соціологи, економісти, політологи, правознавці, журналісти, філологи, представники технічних наук – вивчають названі процеси на світовому та національному рівнях, у різних сферах суспільного життя й у різних аспектах.

У результаті такого вивчення в Україні сформулася галузь науки, що досліджує процеси інформатизації у сучасному світі та в Україні зокрема. Керуючись політологічним підходом у цій галузі знань, можна виділити такі основні напрями вивчення проблем інформаційного розвитку: процес інформації, його причини та наслідки у сучасному світі; загальнотеоретичні проблеми становлення інформаційного суспільства в Україні; становлення українського інформаційного простору та можливості його захисту; розвиток та політико-правова основа діяльності українських ЗМІ, реалізація конституційно визначеної свободи слова в Україні; роль ЗМІ у прийнятті політико-управлінських рішень, у різних політичних кампаніях; взаємодія суспільства і влади у сфері вироблення і втілення інформаційної політики і розвиток нових інформаційних технологій і вдосконалення інформаційної діяльності [1, с. 14].

Серед українських учених, котрі системно досліджують різні аспекти інформаційної сфери, варто відзначити таких дослідників, як: О. Дубас [2], І. Дацків та О. Ляшенко [3-4], О. Зернецька [5], А. Колодюк [6], І. Чиж [7] та інших.

За останні десятиліття на нашій планеті стрімко зросли масштаби інформаційних потоків, внаслідок чого для його обробки традиційними засобами не вистачило б зусиль

усього людства. У наші дні без наукових і практичних розробок у галузі інформатики, які активно ведуться у розвинених країнах, неможливий прогресивний розвиток не лише в економіці, технічних і природничих науках, а й у сфері політики, суспільних наук, міжнародних відносин. Така ситуація кардинально змінює характер конкуренції держав на світовій арені. Глобалізація, прискорене зростання транснаціональних компаній загрожує національним державам новітньою формою мобільного економічно-духовного імперіалізму, який дедалі впевненіше захоплює ринки збуту, через засоби масової інформації та культури нав'язує свої правила гри, цінності та світогляд. Фільтрація інформації, сконцентрованої в англомовному світі, призводить до того, що посткомуністичні країни, з одного боку, відсуваються від встановлених рівноправних відносин у царині інформатики й обміну інформацією, а з другого – стають об'єктом масованої культурної і світоглядної експансії, а звідси й експансії іноземного капіталу [8, с. 21].

Процес політичної трансформації, який переживає українське суспільство разом з іншими постсоціалістичними країнами, потребує всебічного аналізу, особливостей суспільно-політичного розвитку. Різноманітні процеси, що відбуваються у рамках політичної трансформації, потребують приведення їх у відповідність із національною специфікою, традиціями, потребами та можливостями суспільного організму. А це, у свою чергу, передбачає: переоцінку наявного стану суспільства й оцінку змісту та масштабів системної кризи; соціальну діагностику можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації; ліквідацію елементів попередньої політичної системи, невідповідних сучасному рівню суспільного розвитку та його тенденціям; обґрунтування характеру подальшого розвитку на основі нових технологічних характеристик соціальної інфраструктури. При цьому доречно пам'ятати, що єдиної технології трансформаційних змін не існує. А тому варто орієнтуватися на унікальну систему відносин і взаємодії спільнот визначеного суспільства, не забуваючи, звісно, про контекст – специфіку розвитку людської цивілізації, що дедалі все більшою мірою обростає інтегративними зв'язками, перетворюється на єдине ціле [9, с. 15-17].

Загалом одним з найважливіших завдань сучасного розвитку України є ґрунтовне дослідження основних напрямів інформаційного розвитку. Аналіз наявних джерел дає підстави

для їх визначення з фіксацією сучасного стану досліджуваного сегмента суспільно-політичного життя України. У розв'язанні даного питання варто послатися на проект «Концепції національної інформаційної політики», де диференційовано розглядаються основні складові інформатизації суспільства та політичних відносин. Хоча запропонована систематизація і є до певної міри умовною, вона у цілому охоплює собою основні завдання інформаційного розвитку у суспільно-політичній сфері [10, с. 60-62].

Однією з найважливіших складових інформаційного розвитку України, першорядною формою стандартизації норм суспільних інформаційних відносин є законодавство. Під категорією «інформаційне законодавство України» розуміють систему нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою України у формі законів і постанов нормативного змісту, які регулюють суспільні відносини щодо інформації. Виходячи з цих теоретичних засад, українські спеціалісти дають узагальнене бачення інформаційного права в об'єктивному та суб'єктивному змісті. Інформаційне право в об'єктивному змісті – це суспільні відносини щодо інформації, які знаходять вираз у нормах, урегульованих на публічно-правовому та приватно-правовому рівні. У суб'єктивному змісті інформаційне право є розмаїттям прав та обов'язків конкретних учасників суспільних відносин щодо інформації як об'єкта суспільних відносин [11, с. 88].

В Україні на сьогодні вже є важливі позитивні напрацювання щодо права громадян на доступ до інформації та на інформаційну безпеку. Право громадян на доступ до інформації закріплене Конституцією України, низкою міжнародних договорів. Наша держава посідає одне з чільних місць серед пострадянських держав за кількістю законів, що регулюють інформаційні відносини, діяльність масмедіа та спрямовані на розширення гласності й інформованості суспільства. Створена розгалужена інформаційна мережа, де суб'єктами інформаційних відносин є окремі громадяни, юридичні особи, держава. Прогресивні норми щодо свободи інформаційного обміну закріплені в Україні Законом «Про інформацію». Економічні взаємини між суб'єктами інформаційних відносин регулюються Законами України «Про власність», «Про рекламу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства», «Про телебачення і радіомовлення», «Про державну підтримку засобів масової інформації та

соціальний захист журналістів» тощо. Отже, держава активно сприяє формуванню інформаційного права в Україні як сукупності норм різних галузей права, які регулюють відносини, пов'язані з інформацією, інформаційними технологіями та комунікаціями. Інформаційне право будується на принципах інформаційної відкритості, прозорості у діяльності державних установ та інших юридичних осіб, гарантованості інформаційної безпеки особистості, суспільства, держави [1, с. 85].

У Законі України «Про інформацію» розкривається суть та основні напрями державної інформаційної політики. У ст. VI дано визначення державної інформаційної політики як сукупності основних напрямів і способів діяльності держави щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації [12, с. 5]. Основними напрямками державної інформаційної політики є: забезпечення доступу громадян до інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових та наукових основ інформаційної діяльності; забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та збереженню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву у галузі інформації та гарантування інформаційного суверенітету України [63, с. 5].

У контексті даного дослідження важливо зупинитися на тому, як у Законі розкриваються поняття «інформатизація», «інформаційна технологія», «інформаційний ресурс», «інформаційний суверенітет держави». Інформатизація згідно із Законом – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян і суспільства на основі створення, розвитку та використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки. Інформаційна технологія характеризується у Законі як цілеспрямована, організована сукупність інформаційних процесів із використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їхнього розташування. Інформаційний ресурс визначається як сукупність доку-

ментів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо). Інформаційний суверенітет держави згідно із Законом – це здатність держави контролювати та регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави [13, с. 45].

Доречно зазначити, що у найближчому майбутньому на передових межах світового розвитку перебуватимуть інформаційно розвинені й інтелектуально могутні країни. Інтелектуалізація українського суспільства дасть змогу зупинити відтік інтелектуально розвиненої частини суспільства, забезпечити прагнення молоді до нових здобутків світового науково-технічного й гуманітарного розвитку, об'єднати суспільство довкола спільної мети щодо максимального використання творчих потенцій українського соціуму [1, с. 107].

Зауважмо, що необхідність подолання кризових явищ і формування ринкового суспільства в Україні зумовлюють нагальну потребу поступового входження в інформаційне суспільство, створення вітчизняного інформаційного простору, міцно пов'язаного з європейським і світовим. Цей процес в Україні має здійснюватися із врахуванням: відсутності доступу масового користувача до глобальної інформаційної системи «Інтернет»; недостатнього фінансування бібліотечної діяльності, відсутності необхідних книг у більшості регіонів України; нерозвиненої законодавчої бази, що визначає правовий режим інформаційних ресурсів органів влади й управління; відсутності забезпечення інформаційної прозорості органів державної влади.

Важливою передумовою та визначальним чинником розвитку інформаційної системи в Україні є активізація у країнах Західної Європи інтеграційних процесів в економіці, політиці й інших галузях. Саме з інтеграційними процесами пов'язана концепція майбутнього європейського інформаційного суспільства. Виходячи з цього, Україна має виробити загальну стратегію інформатизації суспільства, яка повинна базуватися на таких компонентах: державній підтримці діяльності, спрямованій на забезпечення інформаційних потреб та інтересів суспільства і його громадян; розробці системи національних пріоритетів України у царині інформатизації, відповідних соціально-економічним і політичним цілям перспективного розвитку країни; формуванні державної політики інформатизації, виходячи

з потреб ринкового суспільства, зокрема ринку знакової продукції; створенні цілісної системи достовірних і доступних баз даних, інформаційних систем податкової, митної, приватизаційної й інших структур [1, с. 116-118].

Формування інформаційного суспільства породжує цілий комплекс проблем, від рішення яких залежить вибір і реалізація шляху розвитку людства. При цьому якщо на початковому етапі інформатизації основну роль відіграють науково-технічні та технологічні проблеми, то на подальших етапах фундаментальну роль починають відігравати соціальні проблеми рішення яких і визначить результат інформатизації.

Відтак, формування інформаційного суспільства повинно бути направлено на підвищення ефективності використання потенціалу країни, на реалізацію механізмів розвитку цивілізації загалом, і бути орієнтована на задоволення інформаційних потреб всіх членів суспільства.

Отже, основним підсумком формування інформаційного суспільства стане забезпечення вільного своєчасного доступу населення до регіонального, державного та світового інформаційного фонду, формування потреби та свідомості необхідності його використання у процесі своєї діяльності у кожного члена суспільства.

Таким чином, основними напрямками інформаційного розвитку України на сучасному етапі, можна вважати наступні: 1) правова формалізація та стандартизація суспільних інформаційних відносин; 2) вдосконалення та демократизація засобів масової інформації; 3) розвиток українського сегмента Інтернету як визначального засобу сучасного суспільно-політичного впливу на масову свідомість; 4) інформаційне забезпечення системи національної освіти; 5) формування інформаційної політики як механізму втілення органічної взаємодії суспільства та влади; 6) утвердження та поширення нових інформаційних технологій як чинника забезпечен-

ня та моделювання політичного процесу; 7) підвищення інформаційними засобами ступеня відкритості суспільства та свободи особистості; 8) залучення механізмів інформатизації в якості основи моделювання та прогнозування суспільно-політичної діяльності тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний: Дис... к. політ. н.: 23.00.02 / Олексій Павлович Дубас; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2004. – 235 арк.
2. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті / О.П. Дубас. – К.: Генеза, 2004. – 208 с.
3. Дацків І. Інформаційна політика України: проблеми взаємодії суспільства і влади / Ігор Дацків, Оксана Ляшенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред проф. І.С. Зуляка – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С. 98-104.
4. Ляшенко О. Концептуальні засади формування інформаційної політики країни: світовий досвід / Оксана Ляшенко, Ігор Дацків // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієв. – Вип. 15. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 211-224.
5. Зернецька О.В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини: Монографія / О.В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 352 с.
6. Колодюк А.В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис... к. політ. н.: 23.00.03 / А.В. Колодюк; Нац. академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.
7. Чиж І.С. Україна: шлях до інформаційного суспільства / І. Чиж. – К.: Либідь, 2004. – 287 с.
8. Ішук В. Україна: проблеми престижності і ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості) / В. Ішук. – К.: Смолоскип, 2000. – 92 с.
9. Дубас О. Інформація як суспільна цінність і політичний чинник / О. Дубас // Борисфен. – 2002. – № 7 (133). – С. 15-17.
10. Дубас О. Нові інформаційні технології в політичному процесі / О. Дубас // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – С. 58-67.
11. Швець М. Інформаційне законодавство України: концептуальні основи формування / М. Швець, Р. Калужний, В. Павловський, В. Цимбалюк // Право України. – 2001. – № 7. – С. 88-91.
12. Закон України «Про інформацію» / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 5-14.
13. Закон України «Про Національну програму інформатизації» / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 45-51.

Дацків Ігор, Кравець Юлія Головні напрями формування інформаційного розвитку українського суспільства на початку XXI ст.

У статті розглянуто основні напрями формування інформаційного розвитку українського суспільства. З'ясовано стан і визначено першорядні напрями інформаційного розвитку в умовах трансформації суспільства. Проаналізовано інформаційну політику і розглянуто проблеми взаємодії суспільства та влади. Встановлено, що розбудова інформаційного суспільства в Україні є одним із стратегічних завдань розвитку нашої держави на найближчий період.

Ключові слова: інформація, інформаційний розвиток, інформаційний простір, держава, суспільство, засоби масової інформації

Дацків Игорь, Кравец Юлия Главные направления формирования информационного развития украинского общества в начале XXI в.

В статье рассмотрены основные направления формирования информационного развития украинского общества.

Выяснено состояние и определены первоочередные направления информационного развития в условиях трансформации общества. Проанализирована информационная политика и рассмотрены проблемы взаимодействия общества и власти. Установлено, что развитие информационного общества в Украине является одной из стратегических задач развития нашего государства на ближайший период.

Ключевые слова: информация, информационное развитие, информационное пространство, государство, общество, средства массовой информации

Datskiv Igor, Kravets Yulia *Main directions forming of Ukrainian information society in early XXI century*

In the article the basic directions of formation of information development of Ukrainian society are reviewed. Status is found and the primary areas of information development in the transformation of society are determined. The information policy is analyzed and the problems of interaction between society and government are reviewed. It is established that the development of information society in Ukraine is one of the strategic objectives of our country in the near future. In addition, it is indicated, that an important prerequisite and a determining factor of the information system in Ukraine is activation in Western Europe integration processes in economy, politics and other fields. It is shown that the information developed in the social and political process of Ukraine has an important political and educational role. It adds to the dynamics of public political life by introducing them to intra-social and foreign, world political events, which are sometimes more or less concerning Ukraine.

Keywords: information, development of information, information space, commonwealth, society, mass media

Рецензенти:

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 29.09.2016 р.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ ТА МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94 : 341.382 (498) «1918»

РУМУНІЯ НА ШЛЯХУ ДО БУХАРЕСТСЬКОГО МИРУ 1918 РОКУ

Ярослав Попенко

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького
Україна, 72312, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 10,
e-mail: popenkoaroslav80@gmail.com

На сучасному етапі українського державотворення, більш ніж у попередні роки, відчувається необхідність звернення до подій минулого. При чому не стільки з мотивів повсякденного пізнання, скільки для глибокого розуміння суті подій минулого, для врахування досвіду попередніх поколінь і напрацювання моделі сучасного розвитку власної держави. Перша світова війна є історично значущим періодом для вивчення, оскільки саме за її підсумками була створена нова геополітична конфігурація світу. Надзвичайно цікавою та пізнавальною сторінкою тих подій є історія Румунії.

Затиснута між Центральним блоком та Антантою, країна, завдяки власній зовнішньополітичній позиції змогла скористатися ситуацією для збереження державної суверенності та відстояти власні національні інтереси. Різним аспектам румунської історії періоду Першої світової присвятили свої праці вітчизняні та зарубіжні дослідники С. Гакман [9], В. Виноградов [3; 6], В. Ястребчак [7], М. Мельтюхов [17], В. Буле [19] й ін. Водночас, актуальною залишається потреба дослідження причин, змісту та найголовніше наслідків Бухарестського мирного договору 1918 р. для подальшого розвитку повоєнної Румунії.

За умовами Бухарестського договору від 10 серпня 1913 р., який завершив другу Балканську війну, Румунія отримала Силістрію з околицями та Південну Добруджу з населенням близько 286 тис. чол. [1]. Загальна площа країни збільшилася до 138 тис. кв. км, а чисельність до 7 млн. 540 тис. чол. Таким чином Румунії вдалося зберегти лідируючі позиції серед інших балканських держав по чисельності населення, площі та військовому потен-

ціалу. Зрештою, за результатами двох війн, вона набула військово-політичного статусу «жандарма Балкан» [2] та основного гаранта підписаного Бухарестського миру. У цьому напрямку її інтереси повністю співпадали з планами Російської імперії, що і стало підставою для зближення країн впродовж першої половини 1914 р. [2]. Ця тенденція незабаром втілювалася у життя.

На Коронній нараді 21 липня (3 серпня) 1914 р. у середовищі румунського керівництва розгорілася дискусія щодо позиції держави стосовно нової війни. Король Кароль I наполягав на підтримці Центрального блоку згідно умов договору 1883 р. Натомість прем'єр-міністр І. Бретіану відзначив: «Війна буде тривалою; почекаємо, як розгорнуться події. Нам випаде нагода сказати своє слово» [3]. За підсумками наради було ухвалено рішення не вступати у війну на боці Німеччини та розпочати укріплення державних кордонів. Таким чином, шляхи Румунії та Німеччини розійшлися і з договором 1883 р. перестали рахуватися [3]. Пізніше, у своїх спогадах міністр іноземних справ Австро-Угорщини О. Чернін відзначив: «Навіть у роки від 1914 до 1916 Румунія ніколи не була дійсно нейтральною. Вона завжди віддавала перевагу нашим ворогам і заважала нашим спробам підкріпити наші сили» [4].

Тим часом «осторонь» румунського нейтралітету не залишалася і російська зовнішньополітична служба. Результатом переговорів між сторонами стало підписання документу від 18 вересня (1 жовтня) 1914 р. У декларації міністра іноземних справ Росії С. Сазонова румунському представнику в Петрограді К. Діаманді наголошувалося, що Росія зобов'язувалася протидіяти будь-якій

спробі порушення територіальної цілісності Румунії та визнавала за останньою «право приєднати населені румунами області Австро-Угорської монархії» [5]. Окремо було обговорено і статус Буковини. У документі зазначалося: «Що стосується Буковини, то принцип більшості населення буде головною підставою для розмежування територій, які мають бути приєднані або до Росії, або до Румунії» [5]. Додатково царський уряд брав на себе зобов'язання офіційно домовитися з Лондоном і Парижем щодо ратифікації положень. Румунія, натомість, мала зберігати «доброчинний нейтралітет щодо Росії» [5].

Таким чином, Росія «гарантувала» Румунії, з одного боку, право анексувати землі Австро-Угорщини, з іншого – відстоювала власні територіальні претензії на землі, що перебували під владою династії Габсбургів. За влучним висловом сучасних дослідників між сторонами у 1914 р. «переговори перетворилися у торгівлю за право приєднання до Румунії українських, угорських і сербських земель» [6]. Отже, для Румунії на початковому етапі війни склалося стратегічно вигідне становище. Оголошуючи про власний нейтралітет, Бухарест тим часом накопичував ресурси для реалізації власного проекту створення «Великої Румунії» [7-8]. До середини 1915 р. країні вдавалося утримуватися на власних дипломатичних позиціях. Однак влітку 1915 р. у результаті низки поразок у Дарданелльській операції, у Галичині та Польщі, країни Антанти значно активізували свою політичну активність у румунському напрямку, намагаючись залучити країну до союзу. За підтримку союзники погоджувалися визнати її територіальні претензії на Трансільванію, Буковину, Банат і частину угорських земель. Паралельно з переговорами, активізувався і румунський уряд, який послідовно доводив необхідність вступу країни у війну. Вагомим аргументом при цьому було те, що війна постійно завдавала збитків економіці Румунії.

Вже перший рік війни «перервав» традиційні румунські зовнішньоекономічні зв'язки. Вочевидь «яскраво» виявилася залежність економіки країни від західноєвропейських постачальників і споживачів. У країні катастрофічно не вистачало сталі, що позначилося на потужностях машинобудування та металопромисловості. У результаті, вже у лютому 1915 р. $\frac{2}{3}$ бухарестських робітників цих галузей стали безробітними [6]. Кризу поглибив і вступ у війну на боці Німеччини Туреччини, яка одним з перших кроків заблокувала Бос-

пор і Дарданелли. По-суті, бухарестський уряд постав перед фактом неминучої економічної катастрофи, оскільки саме ці протоки забезпечували основний потік румунського експорту.

Зрештою, влітку 1916 р. румунське керівництво прийняло рішення вступити у війну на боці Антанти. За висловом І. Бретіану «тепер або ніколи» [9]. Переговори між сторонами завершилися підписанням 4 (17) серпня політичної угоди та військової конвенції [10]. Румунія зобов'язувалася провести мобілізацію усіх своїх збройних сил та оголосити війну Австро-Угорщині не пізніше 15 (28) серпня. Натомість Антанта погоджувалася на перегляд кордонів на користь нового союзника [9]. 14 (27) серпня королівство оголосило війну Австро-Угорщині. Чисельність румунських збройних сил становила 1 млн. 105 тис. чол. Всупереч оптимістичним прогнозам і планам, військова кампанія 1916 р. закінчилася для країни крахом. Армія була розбита у Трансільванії і в Добруджі, при цьому втрати склали 240 тис. чол. Боездатними залишилося лише 70 тис. чол., які реально могли утримувати лише 30 км фронту, інші 450 км «закривали» російські частини. Вже у грудні армія й уряд змушені були евакуюватися до Молдавії, залишивши Бухарест.

На початку 1917 р. так званий Румунський фронт проходив по лінії Східні Карпати – Фокшани – Браїлів – гирло Дунаю. Центральному блоку вдалося зайняти близько 72,5% Румунії. Останній наступ 24 липня російсько-румунської армії у напрямку Фокшан результату не приніс. Військам вдалося прорвати фронт, але розгорнути наступ не вдалося. Німці, у свою чергу, розпочали 6-8 серпня контрнаступ, але незабаром припинили його. За словами генерала А. Зайончковського: «Операції германців на Російсько-румунському фронті не дали їм того, на що по співвідношенню сил, беручи до уваги не лише чисельність, але і стан армій, вони могли розраховувати» [11]. У серпні ситуація на фронті більш-менш стабілізувалася.

Лютневі революційні зміни у Росії стали для Румунії як мінімум несподіваними. Як зазначив пізніше у своєму щоденнику А. Авереску: «Справжня катастрофа для нас: революція в Росії» [6]. Румунія опинилася на межі катастрофи. Жахливий стан речей підтверджують численні свідчення очевидців тих подій. Зокрема, секретар російської дипломатичної місії писав: «Епідемії вже лютують, а що буде відбуватися за тиждень-другий вза-

галі важко уявити... На кладовищах по декілька днів стоять труни, оскільки не вистачає робочих для риття могил» [6]. Приблизно у цей же час англійська військова місія у Румунії відзначала: «Діяльність залізничного транспорту паралізована. Солдати, яких залишили на залізничних лініях, помирають у вагонах від голоду» [6].

Румунський уряд вдавався до відчайдушних спроб виправити ситуацію – була запроваджена карткова система, але і вона не могла допомогти. Криза охопила не лише міста, а й перекинулася на сільську місцевість – країна неухильно йшла до голоду. Крім того, на окупованій території німецька адміністрація проводила регулярні ревізії майна та продовольства. Населення перебувало у стані зuboжіння. На територіях, які залишилися під контролем румунського уряду ситуація була не кращою. Тут, окрім державних інституцій перебувала велика кількість біженців, цивільного населення та дві армії. Посол США у Петрограді Д. Френсіс відзначав 17 серпня 1917 р. у телеграмі Державному секретарю: «Румунський уряд зараз підтримується Росією, яка стогне під власним тягарем» [6]. Він писав, якщо залишити Румунію наодинці з її проблемами – можливий сепаратний мир. Дипломат радив фінансово підтримати країну у розмірі 10 млн. доларів щомісячно. Така допомога, могла врятувати Румунію, чия доля виглядала безнадійною, якщо вона залишиться без американської дотації [12]. Крім цього, у королівстві активізувався і національно-визвольний рух, особливо на території Бессарабії. На початку 1917 р. виникла ідея створення «Сфатул Церій» (Рада країни). Саме цей орган мав сформувати армію та розпочати «підготовку та впровадження у життя автономії Бессарабії» [13].

Жовтневий переворот у Росії румунські кола зустріли або досить «стримано», або відверто негативно, оскільки країна втрачала підтримку Тимчасового уряду. 25 жовтня А. Авереску відзначав: «Досить тривожні відомості з Росії. Тимчасовий уряд атакований та скинутий революціонерами-максималістами... Що будуть робити німці? Що будемо робити ми?». 6 листопада міністр внутрішніх справ А.К. Константінеску (очолював міністерство у найбільш кризові роки з 11 грудня 1916 по 26 січня 1918 рр.) [14]) відзначав: «Ми перебуваємо тут на вулкані. Боюся, що пропадемо всі» [6]. Поступово у королівстві все голосніше заговорили про необхідність укласти мирний договір з Централь-

ним блоком.

У цьому прагненні вийти з війни бухарестський уряд зустрів жорстку протидію з боку Антанти. Зокрема, Ж. Клемансо та Р. Пуанкаре вимагали «до кінця зберігати вірність зобов'язанням». Зрозуміло, що сам румунський уряд мав безпосередню можливість на місці оцінити справжню «вартість» продовження війни. До того ж реально він «контролював» близько 30% власної території. Водночас, румуни відмовилися від участі у переговорах у Брест-Литовську. Пояснити таку позицію можна з точки зору стратегічних розрахунків Румунії. Вона була готова до миру з Німеччиною, але на майбутнє враховувала позицію Антанти.

18 листопада в Яссах зібралася Коронна рада з участю румунських генералів А. Авереску, К. Презан, І. Григореску, К. Янковеску та керівника французької місії А. Бертело. На нараді було ухвалено рішення, якщо російська армія генерала Д. Щербачева залишить фронт, румунська має також відступити. У свою чергу, 21 листопада Д. Щербачев запитував санкції союзників-румунів на укладення перемир'я. Отримавши цю звістку І. Брегіану звернувся у Париж: «Генерал Щербачев стоїть перед альтернативою: або поступитися місцем більшовикам, або підписати перемир'я. В такому разі спротив з боку Румунії неможливий». Час для підписання перемир'я для Румунії став більш сприятливий: по-перше, ініціатором виступили росіяни, що «гарантувало» для румун позитивне ставлення Антанти. По-друге, війна припинялася. 22 листопада Рада міністрів прийняла рішення про підписання перемир'я. Фердинанд I передав функції головнокомандувача К. Презану. 24 листопада у Фокшанах розпочалися мирні переговори, які закінчилися 26 листопада підписанням перемир'я [15]. Домовленості передбачали: про відновлення бойових дій сторони зобов'язувалися попередити за 72 години до їх початку; сторони зобов'язувалися не проводити жодних підготовчих дій до наступу, а також робити, з метою укріплення вже існуючих позицій; сторони взаємно гарантували не проводити передислокацію військ; визначалася нейтральна зона (у районі дельти Дунаю такою вважався Георгійовський рукав); вихід у нейтральну зону допускався без зброї, водночас, продавати, передавати та вживати алкогольні напої у ній заборонялося; перемир'я стосувалося і Дунайської військової флотилії [15]. Документ мав втратити чинність піс-

ля того як буде підписано перемир'я, що стосуватиметься всього фронту – від Балтики до Чорного моря.

Зрозуміло, що з тактичних міркувань Румунія змушена була домовлятися з Центральними державами. Натомість стратегічні міркування передбачали військово-політичну співпрацю з Антантою. Недаремно румунський посол у Лондоні ще 8 листопада пропонував Англії «послуги» королівської армії у боротьбі із більшовизмом. У свою чергу, і Антанта була зацікавлена якомога довше затримувати на Східному фронті німецькі частини, готуючись до вирішального удару на заході. Досить красномовні свідчення залишив представник президента В. Вільсона полковник Е. Хауз. 13 листопада 1917 р. він відзначив: «Прихід до влади більшовиків, якби він привів до сепаратного миру, означав отримання Німеччиною повної свободи перекидання її військ, і до того ж у великій кількості, зі сходу і мав би наслідком встановлення чисельної переваги германців на Західному фронті – переваги, якої вони до того не мали ще з перших днів війни» [16]. Вже 23 листопада 1917 р. Румунії було «обіцяно» за участь у боротьбі проти більшовиків, підтримати її претензії на землі колишньої Російської імперії [17]. Незабаром ця «квота» дала Румунії привід на анексію Бессарабії. Крім того, не забарилася і реальна допомога. Д. Щербачев за 16 млн. рублів передав румунам зброю, боєприпаси та продовольство, яке знаходилося у розпорядженні російської армії.

Осторонь східноєвропейських проблем «на фоні» більшовицької революції не залишалися Англія та Франція. 23 грудня 1917 р. між ними була підписана таємна конвенція, згідно якої Україна, Бессарабія та Крим опинилися у сфері впливу Франції. Англія «закріпила» за собою Кавказ, Закавказзя та Дон. Одним із головних союзників Парижа у Причорноморському регіоні мав стати румунський уряд, оскільки «ставка» на військово-політичний союз з Києвом себе не виправдала. За наполяганням генерала А. Бертело румуни розпочали підготовку для вторгнення до Бессарабії. Тим паче, що і ситуація в Україні виявилася сприятливою для реалізації проекту створення «Великої Румунії».

3 січня 1918 р. Рада міністрів прийняла офіційне рішення про анексію Буковини. У свою чергу, і Антанта не забарилася із підтримкою Румунії. Хоча при цьому дипломатично відзначалося: «Це – суто військовий захід, який має на меті забезпечення нормального

функціонування та постачання російсько-румунського фронту...» [18]. Отже, Антанта з одного боку дала «свою принципову згоду» на дії королівської армії, з іншого – не поспішала з визнанням за Румунією права на цей регіон. Крім того, весь час представники союзників, зокрема, французької місії, перебували у Бессарабії та регулярно надавали звіти про дії румунської армії й адміністрації. Водночас, і румунська зовнішньополітична служба не залишалася осторонь «бессарабського питання». Практично на всіх міжнародних прийомах і зустрічах дипломати доводили право Румунії на ці землі. Якщо зважити на те, що європейські кордони у недалекому майбутньому мали бути «переглянуті», то такі дії виглядали більш ніж прагматично. 25 січня представник Румунії у Вашингтоні К. Ангелеску, звертаючись до Р. Лансінга підкреслював, що «цей захід був результатом посилення анархії у Бессарабії, що серйозно загрожувала постачанню продовольства та лініям комунікацій армій на Румунському фронті» [20].

З 20 січня румунське командування перейшло до широкомасштабної військової операції. У зайнятих місцевостях було оприлюднене звернення генерала К. Презана в якому він запевняв місцеве населення, що «румунське військо не образить жодного мешканця, якої б національності чи релігії він не був. Відразу після встановлення порядку та спокою воїни-румуні повернуться до себе додому» [6]. Натомість реалії «продемонстрували» протилежне. Сучасний дослідник В. Буле наводить у своїй публікації, яка спирається на архівні документи МЗС Франції, наступні свідчення дій румунів в окупованих місцевостях: «...Коли останні (румуні – Я.П.) увійшли у Бессарабію, їх поведінка скоріш нагадувала поведінку німецьких завойовників і супроводжувалася різного роду насиллям» (серпень 1918 р.) [19]. Румунське вище керівництво також не особливо приховувало справжньої мети «бессарабського походу». У 1920 р. міністр іноземних справ Т. Іонеску відзначав: «...Ми увійшли туди не для того, щоб зберегти її від спустошень, – це був лише дипломатичний хід» [21]. Наприкінці березня представникам Сфатул Церій в Яссах було чітко зазначено, що «Бессарабія занадто слабка для того щоб існувати окремо», тому слід негайно розпочати процедуру об'єднання з Румунією [22]. 9 квітня акт про приєднання Бессарабії на правах автономії до Румунії був підписаний.

Паралельно тривали і переговори з Центральними державами. Останні були зацікавлені «нейтралізувати» Румунський фронт і частково задовольнити територіальні зазіхання румун. Тим паче останні вже реально зайняли українську Бессарабію. Крім того, незважаючи на великі втрати і деморалізацію, румунська армія продовжувала бути реальною силою. Зокрема, О. Чернін відзначав у своїх мемуарах: «...Поширена у багатьох колах думка, нібито румуни близькі до виснаження і тому змушені прийняти будь-які умови, досить хибна. Румуни перебували на достатньо сильних позиціях, дух їхньої армії був чудовий, а під час останнього великого наступу у Макарешті частини Макензена зазнали великих втрат» [4]. Він же відзначав, що румуни розраховували не стільки на військову перемогу, скільки на сподівання протриматися певний час, доки успіхи їх західних союзників не принесуть їм перемогу. Водночас вагомим фактором «утримання» румунського уряду від рішучих кроків на підписання миру з Центральними державами була позиція Антанти. Той же О. Чернін відзначав: «Вони (румунуни – Я.П.), ймовірно, боялися, що підписання з нами миру накличе на них тривалу немилість Антанти, що вони таким чином, її дружбу втратять, а нашої не знайдуть, іншими словами сядуть між двома стільцями» [4].

5 лютого 1918 р. між А. Авереску, А. Макензеном, Р. Кюльманом та О. Черніним відбулися переговори у Бухаресті щодо можливості підписання миру. Найбільше питань викликали території Південної та Північної Добруджі. 27 лютого О. Чернін мав розмову з королем Фердинандом I з приводу цих територій. На всі аргументи монарха з приводу того, що «Румунія задихнеться без виходу до моря», О. Чернін відповідав: «Румунія має прийняти або почесний мир або події набудуть незворотного характеру». Повернувшись у Ясси король зібрав Коронну раду. Підсумком засідань стало ухвалення рішення про підписання миру. 5 березня румунський міністр юстиції К. Аржетояну підписав прелімінарний договір з Центральним блоком у м. Буфтя. За ним Румунія зобов'язувалася: негайно демобілізувати вісім дивізій; відмовитися від Добруджі (натомість отримала торговий вихід до Чорного моря через цю територію); погоджувалася на «виправлення» кордонів на користь Австро-Угорщини; зобов'язувалася «видворити» французьку місію, що знаходилася у країні тощо.

Таким чином, перший крок, спрямований

на припинення війни був зроблений. Водночас, умови миру були досить неоднозначно сприйняті обома сторонами. Румуни вважали його зрадою національних інтересів, Болгарія та Туреччина також залишилися невдоволеними. Зрештою, 24 квітня (7 травня) 1918 р. румунською делегацією на чолі з А. Маргіломаном був підписаний Бухарестський мирний договір. Акт складався з 23-х документів юридичного, економічного, політичного, військового, технічного, фінансового та транспортного характеру.

Відповідно до умов Румунія мала: повернути Болгарії Південну Добруджу; Північна Добруджа до течії р. Дунай і впадіння його у Чорне море по Георгійовському гирлу відходила під спільне управління Центральних держав (*фактично зона впливу Німеччини – Я.П.*); інші протоки Дунаю залишалися під контролем Румунії, додатково їй було обіцяно забезпечення торгового шляху по залізничному сполученню Чернаводе – Констанца; до Австро-Угорщини переходили всі головні карпатські перевали, соляні, вугільні та нафтові родовища. Додатково, Румунія мала демобілізувати більшу частину армії, залишивши лише вісім дивізій [23]. Основну частину договору складало питання економічного характеру. Зокрема, румунський уряд мав відшкодувати Німеччині всі витрати за утримання її військ на території країни, відшкодувати всі матеріальні збитки за втрачену власність, яких зазнали громадяни Центральних держав, сплатити кошти, призначені на утримання військовополонених тощо. Окремо у договорі прописувалося і «нафтове питання». Монопольна торгівля всією нафтою передавалася у руки акціонерному товариству в якому провідну роль відігравав австрійський і німецький капітал. Більше того, акцентувалося, що навіть бухарестський уряд мав купувати нафту винятково у створеній монополії. Таким чином, вся румунська енергетична система опинялася під контролем на 90 років.

Містилися й інші пункти, які фактично перетворювали Румунію на підконтрольну територію. Зокрема, румуни мали продавати у країні по твердим цінам всі надлишки продовольства. Натомість, союзники погоджувалися визнати анексію Бессарабії. Таким чином, союзники УНР по Брест-Литовському договору, погоджувалися з анексією українських етнічних земель. Водночас, попри факт підписання договору, його текст мали підтримати румунський парламент і король. Якщо з першим проблем не виникло – 28 червня парла-

мент ратифікував договір, то румунський монарх відмовлявся його підписати. Навіть тиск на короля з боку уряду успіху не приніс. Впродовж серпня-вересня 1918 р. А. Маргіломан майже щодня наполягав, що Фердинанд I має затвердити текст, але безрезультатно.

Як виявилось саме така позиція була найбільш вигідною для країни. Німеччина із союзниками у другій половині 1918 р. прогнала війну. 18 червня головнокомандувачем військ Антанти на Балканах був призначений генерал Ф. д'Еспре. Саме йому вдалося у вересні 1918 р. розбити болгарсько-німецько-австрійські частини на ділянці Салонікського фронту та розпочати наступ до Дунаю. У результаті, з війни вийшла Болгарія, а у жовтні капітулювала Туреччина. Австро-угорська монархія опинилася перед фактом революції у країні.

Тим часом і в самій Румунії події швидко змінювалися. Наприкінці жовтня 1918 р. «пронімецький» уряд А. Маргіломана пішов у відставку, новий урядовий кабінет очолив К. Коанде, який після призначення заявив: «Ми маємо найбільший інтерес стати до загального миру поруч, у військовому розумінні, з нашими союзниками (*Антантою* – Я.П.)» [9]. Незабаром румунський уряд надіслав фельдмаршалу А. Макензену ультиматум з вимогою негайно вивести війська з території країни. А вже 27 жовтня (9 листопада) 1918 р. йому ж була направлена заява про денонсацію Бухарестського миру – Румунія вийшла з війни та повернулася до табору країн-переможниць.

Таким чином, можемо констатувати, що дипломатична гра Румунії впродовж Першої світової війни дала можливість бухарестському уряду поступово, але неухильно, впроваджувати у життя власний проект створення «Великої Румунії». Постійно коливаючись між Центральним блоком та Антантою, румунський провід зміг, зрештою, взяти безпосередню участь у створенні нової територіальної карти повоєнної Європи на Паризькій мирній конференції 1919 року. Більше того, скориставшись внутрішньополітичною ситуацією на землях колишньої Російської імперії, де йшла війна, Румунія (разом із Польщею), за допомогою Антанти присвоїла собі статус «санітарного кордону» проти більшовиків. Фактично бухарестський уряд став вважати себе своєрідним «охоронцем» Європи від більшовизму. Натомість, Антанта передавала Румунії Трансільванію, українські Бессарабію та Буковину, і частину Банату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Шкундин Г.Д. Разделяй и властвуй! Вопрос о сепаратном мире с Болгарией в политике держав Антанты (октябрь 1915 – март 1916) / Г.Д. Шкундин. – М., 2007. – 182 с.
2. Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / [Хотькова Е.С., Ермаков С.М., Каширин В.Б. и др.]; под ред. А.А. Куртова. – М.: РИСИ, 2013. – 102 с.
3. Виноградов В.Н. Румыния в годы первой мировой войны / В.Н. Виноградов. – М.: Наука, 1969. – 370 с.
4. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары / О. Чернин. – М.-Петроград, 1923. – 296 с.
5. Международные отношения в эпоху империализма: документы из архивов царского и Временного правительств 1878-1917 гг.: Серия 3: 1914-1917. – М.; Л.: Гос. соц-экон. изд-во, 1931-1938. – Т. 6: Ч. 1: 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г. / [подгот. к печати А.Л. Попов, при участии Б.Я. Галиной и В.В. Альтмана]. – 1935. – 481 с.
6. За балканскими фронтами Первой мировой войны / [отв. ред. В.Н. Виноградов]. – М.: Индрик, 2002. – 504 с. + 8 ил.
7. Ястребчак В.В. Феномен «Великой Румынии» и румынская дипломатия в годы Первой мировой войны / В.В. Ястребчак // Восточная политика Румынии в прошлом и настоящем (конец XIX – начало XXI вв.): междунар. науч. конф., 24-25 марта 2011 г., Тирасполь. – М.: РИСИ, 2011. – С. 21-33.
8. Мальцев Д.А. Бессарабский вопрос в годы Гражданской войны в России / Д.А. Мальцев // Проблемы национальной стратегии. – 2011. – № 4. – С. 162-183.
9. Гакман С.М. Сепаратный мирный договор Румынии с краинами Четвертного Союза: мотивы, рішення, наслідки / С.М. Гакман // Історична панорама: Збірник статей ЧНУ. – 2004. – Вип. II. – С. 68-79.
10. Царская Россия в мировой войне / [авт. предисл. М.Н. Покровский]. – Л.: Госиздат, 1925. – Т. 1. – 301 с.
11. Зайончковский А. Мировая война 1914-1918 гг.: в 3 т. / А. Зайончковский. – М.: Государственное военное издательство Наркомата обороны, 1938-1939. – Т. 2: Кампании 1916-1918 гг. – 1938. – 288 с.
12. Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1917. Supplement 2. The World War. – Washington, 1932. – 796 p.
13. Дыков И.Г. Хроника событий в Бессарабии (март 1917 г. – январь 1918 г.) / И.Г. Дыков. – Кишинев: Госиздат Молдавии, 1957. – 136 с.
14. Gheorghe C., Șerbu M. Miniștrii de interne (1862-2007). Mică enciclopedie. – București: Editura Ministerului Internele și Reformei Administrative, 2007. – 390 p.
15. Большевики Молдавии и Румынского фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 г. – январь 1918 г.). Документы и материалы. – Кишинев: Карта Молдовеняскэ, 1967. – 450 с.
16. Архив полковника Хауза. Избранное: в 2 т. / [коммент Ч. Сеймура; пер. с англ. В.В. Проскунина; предисловие А.И. Уткина]. – М., 2004. – Т. 2. – 744, [8] с.: ил. – (Историческая библиотека).
17. Мельтюхов М.И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940 / М.И. Мельтюхов. – М.: Вече, 2010. – 464 с.: ил.
18. Vopicka Ch. Secrets of the Balkans. Seven years of a diplomat's life in the storm Centre of Europe. United States envoy extraordinary and minister plenipotentiary to Roumania, Serbia and Bulgaria, 1913-1920. – Chicago: RAND McNALLY & COMPANY, 1921. – 330 p.
19. Буле В. Образ румынской администрации и настроения населения Бессарабии, отраженные во французских дипломатических и разведывательных отчетах 1918-1920 гг. / В. Буле // Русин. Международный исторический журнал. – 2012. – № 2 (28). – С. 49-54.
20. Papers relating to the Foreign Relations of the United States. 1918. Russia (in three volumes). Volume II. – Washington, 1932. – 887 p.
21. Лунгу В.Н. Политика террора и грабежа в Бессарабии 1918-1920 гг. / В.Н. Лунгу. – Кишинев: Из-во «Карта Молдовеняскэ», 1979. – 216 с.
22. Marghibman A. Note Politice 1897-1924. Volume III / 1917-1918. – București: Editura Institutului de Arte Grafice

«EMINESCU», 1927. – 576 p.

23. «THE PEACE OF BUCHAREST» – THE TREATY OF PEACE BETWEEN ROUMANIA AND THE CENTRAL POWERS. SIGNED AT

BUCHAREST, 7 MAY, 1918. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/routreat.html>

Попенко Ярослав Румунія на шляху до Бухарестського миру 1918 року

У статті проаналізовані головні тенденції розвитку Королівства Румунії у роки Першої світової війни. Розглянуті етапи дипломатичних переговорів бухарестського уряду з країнами Центрального блоку й Антанти у 1914-1918 рр. У контексті зовнішньополітичної стратегії Румунії частково висвітлено «бессарабське питання». Визначені мотиви, охарактеризований зміст і визначені наслідки Бухарестського мирного договору 1918 р.

Ключові слова: дипломатія, анексія, Центральний блок, Антанта, проект «Велика Румунія», «бессарабське питання»

Попенко Ярослав Румыния на пути к Бухарестскому миру 1918 года

В статье проанализированы основные тенденции развития Королевства Румынии в период Первой мировой войны. Рассмотрены этапы дипломатических переговоров бухарестского правительства со странами Центрального блока и Антанты в 1914-1918 гг. В контексте внешнеполитической стратегии Румынии частично освещен «бессарабский вопрос». Определенные мотивы, охарактеризовано содержание и определены последствия Бухарестского мирного договора 1918 г.

Ключевые слова: дипломатия, аннексия, Центральный блок, Антанта, проект «Великая Румыния», «бессарабский вопрос»

Popenko Yaroslav Romania on the way to the Peace of Bucharest of 1918

The main trends of development of Romania in the First World War were analyzed in that article. Romania managed to keep the lead in population among the other Balkan States and military potential at the early of 1914. With the beginning of the new war Bucharest took a position of neutrality. By middle of 1915 it was able to retain its status. In the summer of 1915 the Entente still involved Romania to the military alliance against the Central block. Romania declared war on it. The military company of 1916 was ended crash for the country, its army was defeated in Transylvania and Dobrudge. The Germans occupied 70% of the territory of Romania and the Romanian government was forced to sign the separate peace with Germany. At the same time, the defeat of the latter in 1918 allowed Romania to return to the Rights of the ally to the Entente. As a result, it was able to take an active part in the Paris Peace Conference of 1919-1920. Based on its results, Romania annexed Transylvania, Bessarabia, Bukovina and part of Banat.

Keywords: diplomacy, annexation, Central block, Entente, project of «Greater Romania», «Bessarabian question»

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 23.10.2016 р.

УДК 94 (420) : 327.061 «1990/2016»

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ (1990-2016 рр.)

Андрій Грубінко

Тернопільський національний економічний університет
Україна, 46020, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11
e-mail: gav_tnpu@yahoo.com

В умовах перебігу активної фази сучасної кризи системи європейської безпеки та міжнародних відносин загалом, найбільш показовим виразником якої став російсько-український конфлікт, постає необхідність критично дослідити історичний досвід східноєвропейської політики Європейського Союзу та його окремих держав-членів щодо країн колишнього СРСР. Ескалація міжнародної напруги та відновлення ознак «холодної війни», що спостерігаються від початку 2014 року, підтверджують стратегічне значення Східної Європи у системі безпеки континенту, життєву важливість демократичного розвитку пострадянських держав регіону (насамперед України) для безпеки Європи і світу, збереження цілісності ЄС як провідного учасника новітніх регіональних політичних та економічних процесів, який намагається розвивати власну систему Спільної зовнішньої політики і політики безпеки (далі – СЗППБ).

З огляду на зазначене метою статті є дослідження участі Великої Британії як однієї з провідних держав Європейського Союзу в його східноєвропейській політиці у період 1991-2016 років у контексті розвитку зовнішньої політики та політики безпеки цього регіонального об'єднання.

Проаналізувавши історіографію проблеми констатуємо, що історія участі Великої Британії у реалізації східноєвропейської політики ЄС не була комплексно досліджена. У вітчизняній історичній науці відсутні спеціальні публікації. Певна інформація міститься насамперед у публікаціях українських вчених В. Крушинського, А. Мартинова, В. Халаджи, Н. Яковенко [1-4], які приділили окрему увагу відносинам ЄС з Росією та Україною, зарубіжних дослідників П. Корзун, Е. Трещенкова, Д. Кадієра, Т. Коула й ін. [5-8], де східна політика об'єднання зазвичай розглядається у загальному контексті спільної зовнішньої політики та політики розширення. Вплив Великої Британії на відносини ЄС з пострадянськими країнами представлений побіжно, що зумов-

лює необхідність та актуальність дослідження запропонованої теми.

Формування Європейського Союзу на початку 1990-х років, яке співпало із завершальним етапом дезінтеграційних процесів на Сході Європи та розпадом СРСР, поставило на порядок денний євроспільноти необхідність вироблення стратегії відносин з державами колишнього соціалістичного табору та країнами пострадянського простору, які здобули незалежність. Розробка політики ЄС щодо пострадянських країн Східної Європи, налагодження співпраці з ними стали невід'ємною частиною його зовнішньої політики та політики безпеки, особливо після надання перспективи членства державам Центральної Європи та Балтії.

Східноєвропейська політика Великої Британії формувалася у загальному контексті розвитку відносин країн Західної Європи і США з пострадянськими державами. Незважаючи на очікувану й апріорі бажану в умовах «холодної війни» перемогу, стрімка ліквідація Східного блоку й особливо розпад СРСР стали певною несподіванкою для західних політичних еліт. Згадаємо тісні контакти М. Тетчер з М. Горбачовим. Британський прем'єр-міністр була одним з головних пропагандистів «перебудови» на Заході та негативно сприймала дезінтеграційні процеси у СРСР. Британська сторона, як і інші західні країни й організації, надавали Радянському Союзу матеріальну допомогу. Захід вірив у можливість розвитку демократії та реформування радянської економіки на ринкових засадах [9]. Однак політичне чуття його лідерів вкотре підвело.

Після розпаду СРСР стратегічним завданням зовнішньої політики ЄС/ЄС стало забезпечення стабільності і безпеки на Сході Європи. Спільнота та її держави 31 грудня 1991 р. визнали незалежність колишніх радянських республік. Першість було надано Росії як правонаступниці СРСР, на яку покладалася роль гаранта стабільності у непередбачуваному регіоні. Інші вказані держави розглядалися як

«буфер» проти російського експансіонізму на захід. Тому їм відводили вагомий роль, але за мінімуму підтримки і без реальних перспектив поглиблення співпраці.

На відміну від країн ЦСЄ, з якими на початку 1990-х років було укладено угоди про асоціацію, ЄС і держави-члени не поспішали виділяти великі кошти на допомогу пострадянським державам з метою приведення їх економіки та політичної системи до відповідності західним стандартам. Відновлення держав пострадянського простору цікавило країни й інституції об'єднаної Європи у тій мірі, в якій вони були дружніми демократичному Заходу і не становили загрози європейській безпеці. Специфічно британський інтерес лежав у геополітичній площині – недопущення надмірного посилення Росії на фоні відродження об'єднаної Німеччини та створення у перспективі домінуючого в Європі альянсу Німеччина – Франція – Росія, який міг нівелювати англо-американський вплив на континенті. Велику Британію, як і Захід загалом, цікавило збереження Росії як єдиного центру сили на теренах колишнього СРСР, чим можна пояснити наполягання на якнайшвидшому та фактично безумовному ядерному роззброєнні України й інших ядерних держав СНД [10, арк. 3]. Однак нестабільна політична й економічна ситуація у Росії, посилення неогегемоністських настроїв, війна у Чечні зумовили активізацію політики Великої Британії та Євросоюзу щодо інших пострадянських країн.

Водночас на теренах пострадянської Східної Європи не було держави, яка б стала у певній мірі зразком демократичного політичного й економічного реформування та антиподом Росії щодо прогресу у відносинах із Заходом. В Україні, Молдові та Білорусі, як і в Росії, в умовах соціально-економічної кризи на середину 1990-х років закріпилися по своїй суті антидемократичні корумповані державні режими на чолі з колишньою радянською політичною та господарською елітою, зрощеною з представниками нового капіталу специфічного місцевого зразка. При цьому, якщо політична верхівка України та Молдови декларувала європейський напрям зовнішньої політики, водночас орієнтуючись на традиційні зв'язки з Росією, то керівництво Білорусі проводило відкриту проросійську політику, нехтуючи можливостями відносин із Заходом.

Оскільки головну увагу ЄС зосередив на питанні розширення за рахунок країн ЦСЄ, нові незалежні держави опинилися на другому плані його східної політики. Лондон підт-

римав укладення УПС із зазначеними країнами (окрім Білорусі) як основний механізм розвитку співпраці Євросоюзу у 1990-х роках зі східними сусідами без перспективи членства. Фактично можемо констатувати, що відносини між сторонами були зведені до одностороннього впливу ЄС на країн-партнерів і визначення для них прийнятних рамок взаємодії. Лише наприкінці десятиліття по мірі розвитку СЗППБ відбулося прийняття стратегічних документів ЄС щодо пострадянських країн – Спільні стратегії щодо Росії та України (1999 р.). ЄС вперше висловив бажання спільно розвивати «стратегічне партнерство», яке у політичній частині зводилося до загальної необхідності «тіснішої співпраці сторін» щодо зміцнення стабільності та безпеки в Європі та світі, розвитку ефективного політичного діалогу [11; 12].

На початку 2000-х років британський уряд Т. Блера продовжив орієнтуватися на Росію як провідного партнера у регіоні пострадянської Східної Європи. Британський політичний істеблішмент був ладний виправдати політику російських партнерів у Чечні заради посилення власного впливу у міжнародній політиці, насамперед у системі взаємин провідних держав Європи. Брюссель також проголосив прагнення розвивати стратегічне партнерство з Москвою. Співпраця з іншими країнами регіону переживала застій у зв'язку з проблемами розвитку демократії та економіки. Європа зайняла пасивну позицію щодо розширення новітньої російської експансії на пострадянському просторі. Водночас спроби Москви реалізувати спільні з ЄС інституційні проекти у сфері безпеки закінчилися на рівні декларацій [2, с. 86]. Зокрема, за рішенням Римського саміту ЄС – Росія 6 лютого 2003 р. схвалено ідею формування спільного економічного, безпекового та гуманітарного простору, яка так і не була реалізована. У подальший стосунках росіяни вважали, що ЄС намагається нав'язати свій порядок денний співпраці і не бажали йти на компроміси [13, с. 22]. Європа зайняла пасивно-лояльну позицію до формування у Росії системи керованої демократії та посилення впливу Москви у системі європейської безпеки, що стало одним з чинників її наступної глибокої кризи.

На цьому фоні, з огляду на активну фазу чергового розширення ЄС, британсько-шведська урядова ініціатива про запровадження Європейської політики сусідства, висунута у 2002 році та затверджена Євросоюзом наступного року, мала суперечливий ха-

рактар – вперше сприяла включенню означених країн (окрім Росії) до окремого регіонального виміру зовнішньої політики ЄС і передбачала перспективи поглиблених відносин з ними, виключаючи можливість членства у перспективі. Об'єктам нової політики ЄС запропоновано частки внутрішнього ринку ЄС, поступової інтеграції та лібералізації, спрямованої на забезпечення вільного руху осіб, товарів, послуг і капіталів (т. зв. «чотирьох свобод»). Одночасне охоплення політикою сусідства країн Південного Середземномор'я, Близького Сходу та Східної Європи засвідчило другорядність для ЄС і провідних держав Західної Європи розвитку відносин з пострадянськими країнами. Виняток становила Росія як джерело енергетичних ресурсів. Країни, які бажали стати членами ЄС, наприклад Україна, перебували в однаковому становищі з учасниками програми, які априорі не мали шансів стати його членами через географічний чинник, наприклад з Ізраїлем. Така політика об'єктивно змусила країн-партнерів ЄС сприймати політику сусідства як альтернативу членства.

На практиці Європейська політика сусідства, що насамперед стала вимушеною реакцією Євросоюзу на зміну зовнішнього середовища після чергового розширення, виявилася неефективним зовнішньополітичним механізмом. У сфері безпеки ЄС, обмежений у військовому плані, не зміг істотно вплинути на вирішення жодного з тривалих конфліктів на своїй периферії, наприклад у Придністров'ї. Проявилася обмеженість виділеної для численних країн-сусідів допомоги. Головний акцент зроблено на розвиток транскордонного співробітництва і безпеки східних кордонів. Реальний інтерес Британії та країн Західної Європи у відносинах з ННД зводився до забезпечення контрольованості міграційних потоків з країн Азії та неконфліктного середовища на кордонах об'єднання, що засвідчила британська урядова ініціатива 2003 року про створення міграційних зон безпеки на території країн-сусідів Союзу, зокрема й України [14].

Велика Британія проявила єдність позицій з європейськими партнерами щодо неможливості подальшого розширення ЄС на країни Східної Європи у найближчій перспективі. Британську позицію визначали такі фактори: ситуативність і варіативність стратегічних державних інтересів у цьому регіоні; небажання загострювати відносини з європейськими партнерами, насамперед з Францією і

ФРН, які уже були напруженими через події навколо війни в Іраку; покращення двосторонніх відносин з Росією. Загалом низький інтерес британського уряду до пострадянських країн Східної Європи відповідав загальним тенденціям у зовнішній політиці Євросоюзу.

Демократичні революції у Грузії й Україні 2003-2004 років не спричинили кардинального перегляду відносин ЄС з цими країнами. Водночас посилення напруги у відносинах Євросоюзу й окремих західних держав (зокрема і Великої Британії) з Росією у другій половині 2000-х років сприяло активізації їх політики щодо країн пострадянського простору. Британське керівництво серед низки держав Співтовариства поставило вимогу перегляду його відносин з Росією після «п'ятиденної війни» Росії та Грузії у серпні 2008 року. Напружені російсько-британські відносини та загальна нерішучість зовнішньої політики уряду Г. Брауна робили неможливим виконання Лондоном посередницьких функцій з розв'язання конфлікту. Одним з наслідків конфлікту стало запровадження у 2009 році програми ЄС «Східне партнерство» як механізму посилення політики сусідства. Вона надавала перспективи лібералізації візового режиму, створення зони вільної торгівлі та підписання угод про асоціацію з пострадянськими східноєвропейськими країнами, до когорти яких долучили держави Закавказзя. Передбачено участь країн-партнерів у місіях та операціях у рамках Спільної політики безпеки та оборони Євросоюзу.

Британський уряд підтримав програму, але цього разу не був ініціатором новел у східній політиці ЄС, віддавши ініціативу ФРН. Східна Європа не перебувала у центрі уваги першого уряду Д. Кемерона, який проголосив політику відновлення сфери британських інтересів за межами Європи. Основна увага офіційного Лондона на найближчій периферії Європи у 2010-2012 роках була зосереджена на регіонах Півночі Африки та Близького Сходу у контексті розгортання революційних подій «Арабської весни». Міжнародна військова операція у Лівії у 2011 році, в якій активну роль відіграли війська Сполученого Королівства, засвідчила пріоритет атлантичних зобов'язань країни над суто європейськими. Британське керівництво надавало перевагу позиції визнання можливості членства країн Східної Європи в ЄС у довгостроковій перспективі. Загалом східна політика Євросоюзу продовжувала формуватися з огляду на від-

носини окремих його держав-членів з Росією та залишалася периферійною складовою СЗППБ ЄС. Все ще спостерігалася недооцінка ролі та значення цього регіону у зовнішній політиці Британії, яка у другій половині 2000-х років втрачала вплив на східну політику ЄС.

Російсько-український військово-політичний конфлікт, що розпочався весною 2014 року, засвідчив невдачу політики «Східного партнерства» як наслідок загального політичного прорахунку ЄС і його провідних держав-членів, який полягав насамперед у недооцінці конфліктного потенціалу міжнародних відносин на Сході Європи й агресивних намірів Кремля. Лише політична криза в Україні та військова агресія Росії на її території повернули увагу уряду Д. Кемерона до проблем Східної Європи. Лондон виступив активним прихильником запровадження санкцій Євросоюзу проти Москви та підтримав підписання угод про асоціацію з Україною, Молдовою і Грузією, відіграв важливу роль у переконуванні інших держав-членів Євросоюзу, зокрема, Німеччини, що вони повинні прийняти заходи економічного тиску на Росію [15, с. 7]. Однак непрості відносини Лондона та Москви, тісні союзницькі відносини з США і провідні позиції ФРН у східній політиці ЄС, конфронтаційна політика уряду Д. Кемерона щодо Євросоюзу вилучили британський уряд з кола переговорників з врегулювання російсько-українського конфлікту.

Отже, незважаючи на вагоме стратегічне значення регіону Східної Європи, його роль як з боку ЄС, так і Великої Британії завжди недооцінювалася. Відносини Євросоюзу з пострадянськими країнами Східної Європи перебували на другорядному плані зовнішньої політики Великої Британії, яка історично причетна до розробки основних засад політики об'єднання у регіоні. Водночас специфічна європейська політика Лондона стала однією з причин політичної та військової слабкості об'єднання на міжнародній арені. Історична політика британський урядів щодо стримування розвитку військово-політичних можливостей ЄС на догоду інтересам НАТО і США сприяла виключенню об'єднання з когорта потенційних класичних центрів сили у сучасній світовій політиці. Брак силової компоненти та відмова від надання чітких перспективи членства окремим пострадянським країнам, які цього бажають, стали однією з основних причин слабкості східноєвропейської політики ЄС, як так і не змогла забезпечити належний вплив Співтовариства у регіоні. Бездіяль-

ність різнопланових структур і механізмів СЗППБ ЄС на Сході Європи стала наслідком відсутності політичної волі у керівництва держав-членів об'єднання та недооцінки відносин із вказаними державами у його зовнішній політиці. Навіть в умовах військової агресії в Україні східна політика ЄС традиційно продовжує формуватися через призму відносин з Росією та залишається периферійною складовою СЗППБ.

За умов виходу Великої Британії з ЄС єдиним реальним каналом її впливу на міжнародну ситуацію на Сході Європи стануть механізми Атлантичного Альянсу за підтримки США. Зрештою це стало вибором самого британського істеблішменту, який знехтував можливостями очолити СЗППБ і наповнити його дієвими військово-політичними ресурсами. ЄС без Британії вигідний Росії. Завершення процесу «Brexit» призведе до однозначного послаблення позицій держав Східної Європи в їх прагненні стати повноправними членами Євросоюзу. Внаслідок виходу з ЄС Велика Британія втратить свій найефективніший механізм співпраці з державами широкого простору Центрально-Східної Європи, які вже стали, або прагнуть стати членами Співтовариства у перспективі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Крушинський В.Ю. Британська Європа чи європейська Британія. Великобританія в європейських інтеграційних процесах: монографія / В.Ю. Крушинський. – К., 2003. – 214 с.
2. Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті рр. XX – 10-ті рр. XXI ст.). Погляд з України: монографія / А.Ю. Мартинов. – К.: Інститут історії НАН України, 2009. – 262 с.
3. Халаджі В.В. Європейська політика сусідства: роль та місце України: монографія / В.Халаджі, Н.Яковенко; наук. ред. А.І. Кудряченко. – К.: Наук. світ, 2012. – 218 с.
4. Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство: монографія / Н.Л. Яковенко. – К.: Науковий світ, 2003. – 227 с.
5. Корзун П.А. Восточное направление «политики соседства» Европейского Союза: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.04 «Политические проблемы международных отношений, глобального и регионального развития» / П.А. Корзун. – М., 2010. – 25 с.
6. Трещенков Е.Ю. От восточных соседей к восточным партнерам. Республика Беларусь, Республика Молдова и Украина в фокусе политики соседства Европейского Союза (2002-2012): монография / Е.Ю. Трещенков. – СПб: Свое издательство, 2013. – 402 с.
7. Cadier D. Is the European Neighbourhood Policy a substitute for enlargement? / D. Cadier // The Crisis of EU Enlargement. IDEAS Special Report SR018. – London: LSE IDEAS, Nov. 2013. – P. 52-58.
8. Cole T. The UK must stand tall in EU neighbourhood [Електронний ресурс] / T. Cole // British influence. – 2015. – July 10. – Режим доступу: http://www.britishinfluence.org/the_uk_must_stand_tall_in_eu_neighbourhood
9. Braithwaite R. Gorbachev and Thatcher. Witness Remarks / R. Braithwaite // Journal of European Integration History. – 2010. – No 1. – P. 31-44.
10. Про політику Великої Британії щодо України та з основних міжнародних питань (політичний лист). Грудень 1993 року / Відділ державного архіву МЗС України, м. Київ, ф.3У, оп.2

спр.110, арк. 2-7.

11. Common Strategy of the European Union of 4 June 1999 on Russia [Електронний ресурс] / European Commission. Trade. – Режим доступу: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2003/november/tradoc_114137.pdf

12. European Council Common Strategy of 11 December 1999 on Ukraine. (1999/877/CFSP) [Електронний ресурс] // Official Journal of the European Communities. – L 331/109. – 23.12.1999. – Режим доступу: <https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/ukEN.pdf>

13. The EU and Russia: before and beyond the crisis in Ukraine

/ House of Lords European Union Committee. 6th Report of Session 2014-15. – London: The Stationery Office Limited, 2015. – HL Paper 115. – 123 p.

14. Рукомед Р. Европейский Союз на рубеже структурных преобразований [Електронний ресурс] / Р. Рукомед // ZN.UA. – 2003. – 4 июля. – Режим доступу: http://gazeta.zn.ua/POLITICS/evropeyskiy_soyuz_na_rubezhe_strukturnyh_preobrazovaniy.html

15. Europe after Brexit: Unleashed or undone? / [by I. Bond, S. Besch, A. Gostyńska-Jakubowska, R. Korteweg, C. Mortera-Martinez, S. Tilford]. – London: Centre for European Reform, April 2016. – 15 p.

Грубінко Андрій Участь Великої Британії у Східноєвропейській політиці Європейського Союзу (1990-2016 рр.)

У статті представлено результати дослідження проблеми участі Великої Британії у східноєвропейській політиці ЄС у 1990-2016 роках. Показано особливості політики ЄС щодо пострадянських країн Східної Європи, роль Великої Британії у цьому процесі. Автор стверджує, що, незважаючи на вагому стратегічну роль регіону Східної Європи, його значення ЄС і Британією завжди недооцінювалося. Послаблення впливу цієї країни на східноєвропейську політику ЄС матиме негативні наслідки для євроінтеграційних прагнень країн регіону, насамперед України.

Ключові слова: Велика Британія, ЄС, східноєвропейська політика, пострадянські країни, Спільна зовнішня політика і політика безпеки, Росія

Грубинко Андрей Участие Великобритании в Восточноевропейской политике Европейского Союза (1990-2016 гг.)

В статье представлены результаты исследования проблемы участия Великобритании в восточноевропейской политике ЕС в 1990-2016 гг. Показаны особенности политики ЕС в отношении постсоветских стран Восточной Европы, роль Великобритании в этом процессе. Автор утверждает, что, несмотря на весомую стратегическую роль региона Восточной Европы, его значение ЕС и Великобританией всегда недооценивалось. Ослабление влияния этой страны на восточноевропейскую политику ЕС будет иметь негативные последствия для евроинтеграционных устремлений стран региона, прежде всего Украины.

Ключевые слова: Великобритания, ЕС, восточноевропейская политика, постсоветские страны, Общая внешняя политика и политика безопасности, Россия

Hrubinko Andrii Britain's Participation in the Eastern European Policy of the European Union (1990-2016)

The article presents results of research the problem of participation the UK in Eastern European policy of European Union during 1990-2016 years. Features of the European Union's policy towards the post-Soviet countries of Eastern Europe, the United Kingdom's role in this process are described. The influence of the Russian factor on the test vector of the European Union's foreign policy, in particular, variable dynamics in Russian-British relations are represented. The role and interests of the UK in adoption the EU's program «European neighbourhood policy» and «Eastern partnership» are analysed. The author argues that, in general, relations with the former Soviet countries had a secondary importance in foreign policy of the EU and the UK. Despite the significant strategic role of Eastern Europe region, the European policy has always been underestimated by both actors. Weaknesses the Eastern European policy of the EU as a component of its Common Foreign and Security Policy in the context of current crisis of European security system are indicated. Weakening of the British influence on the EU's Eastern European policy is pronounced. It will have negative consequences for European integration aspirations countries of the region. Output of the United Kingdom from the EU due to the completion of the «Brexit» process will lead to the weakening of Eastern European States in their quest to become full-fledged members of the European Union. London will lose it most effective mechanism of cooperation with Central-Eastern states, which became or aspire to become members of the Community in the future.

Keywords: UK, EU, Eastern European politics, post-Soviet countries, Common Foreign and Security Policy, Russia

Рецензенти:

Тодоров І.Я., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., доцент

Надійшла до редакції 22.10.2016 р.

УДК 327.88+32.019.51

ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ: ІСТОРІЯ ТА ЗАСОБИ*Анатолій Колісніченко*

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Україна, 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10
e-mail: kolisnichenko_chdu@mail.ru

Актуальність теми визначається підвищенням ролі та значення пропаганди та контрпропаганди у сучасних умовах міжнародних відносин. Таким чином метою нашої статті є встановлення основних етапів виникнення та проведення інформаційних війн, визначення головних засобів і механізмів проведення пропагандистських заходів у сучасних умовах.

Історичний досвід свідчить, що як тільки людина зрозуміла, що будь-яке управління неможливе без інформації, вона стала використовувати у війнах інформаційну зброю. Вже стародавні жерці пізнали ціну інформаційній протидії: технологічній і психологічній. Відоме їх гасло: «Хто володіє інформацією, той володіє світом» [1]. Зауважимо, що жерці використовували активно психологічну зброю. Тоді як їх послідовники – масонські організації стали використовувати уже і технічну інформаційну зброю.

Грецький вчений Геродот (484-425 р. до н.е.) одним з перших звернув увагу на засоби та значення інформаційної війни. Він уже тоді розглядав інформацію, як головну форму психологічної війни.

Вдало використовував інформацію для психологічного тиску на супротивників Чингізхан. Попереду його війська розповсюджувалися чутки про величезну кількість військ, розповіді про їх жорстокість. Чингізхан використовував шпигунів не тільки для збирання секретної інформації про ворогів, але і для залякування, підризу морального стану та поширення необхідної йому інформації. Відомо, що він переконував ворожих шпигунів, вміло умовляв хорезмських лазутчиків у непереможності та могутності свого війська. Відпущенні шпигуни деморалізували своїх співвітчизників і сприяли падінню своїх фортець.

До Першої світової війни і японці, і китайці, і англійці, і німці, і шведи, і американці, і французи використовували інформаційну зброю у війнах, які вони вели. Друкувалися листівки, поширювались чутки, видавалися

книжки, підкидалися картки-фальшивки, викрадалась інформація. Який би характер війни не був, колоніальний чи релігійний – разом зі зброєю використовували і методи психологічного й інформаційного впливу на супротивника. Зауважимо, що інформаційна війна, як правило, розпочиналася раніше ніж використовувалася зброя. Її основним завданням було – підризу бойового духу військ, вплив на моральний стан населення, нейтралізація союзників.

І колоніальні, і релігійні війни вимагали від організаторів інформаційного впливу, врахування особливостей національного характеру, географічного розташування країни, втручання у внутрішні справи й інше. Для того щоб вплинути на погляди супротивника, змусити людей змінити свої пріоритети та цінності, все це потребувало значного часу, фінансів і планомірної наполегливої роботи.

Ефективну, планову інформаційну війну, наприклад, провели англійці коли захопили Індію. Своєрідну інформаційну війну вели манжури проти китайців. Перших було у чотириста разів менше, але вони перемогли завдяки знанню психологічних методів впливу на війська та населення Китаю.

Без інформаційного забезпечення не обійшлися і релігійні війни. У них використовували вплив на важливі релігійні почуття з метою досягнення швидкого та незворотного результату. Достатньо було висловити образливі слова для віруючих, або скривдити традиційні обряди і зіткнення думок і протизаконних дій було забезпечено. Під час американської революції в Англії, наприклад, вміло велась інформаційна пропагандистська війна з католиками. Розбіжності серед англійських солдат вносились завдяки саме антикатолицьким гаслам і закликам [2].

У XIII-XIX ст. католицька церква створила особливу систему впливу на населення – інквізицію. Вона була інформаційною та психологічною зброєю у руках церкви. В основі інквізиції покладені такі методи впливу, як дезінформація, продумане викривлення дійснос-

ті, наклеп, залякування, відвертання від іншої віри і т.п.

Важливо підкреслити, що протягом багатьох століть на нашій планеті всі інформаційні війни мали спільну рису та завдання – позбавити військових і населення достовірної інформації, спотворити історичну пам'ять, лишити честі й обов'язку, спонукати на протиправні дії.

Що пропонували німецько-фашистські загарбники радянським військовим, які вели бойові дії у роки Другої світової війни? У листівках пропонувалось: «Російський солдат, здавайся у полон, кидай гвинтівку, йди до нас – тебе чекає сало і горілка».

Треба зробити важливий висновок із всіх інформаційних війн і конфліктів – у них перемагають історична пам'ять та єдність народів. Ось чому під час «холодної війни» ідеологи намагались залучити величезні ресурси для проведення інформаційної, ідеологічної операції. У 1945 році американський розвідник Аллен Даллес заявив: «Ми кинемо все, що маємо, все золото, всю матеріальну міць на одурачення руських людей. Посіявши там хаос, ми непомітно підмінимо їх цінності на фальшиві та змусимо їх у ці фальшиві цінності вірити» [3]. Через 50 років другий американець Бейкер заявив: «Ми витратили трильйони доларів за останні сорок років, щоб отримати перемогу у холодній війні проти СРСР. У підсумку з великим народом зроблено те, про що мріяли його вороги. Головне – знайшлися зрадники» [2].

У кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у США продовжується робота по вдосконаленню інформаційної зброї. У 1995 році американці видають спеціальний словник понять інформаційного протиборства. У тому ж році Національний університет оборони випустив перших спеціалістів по відповідним спеціальностям. Підготовлено новий статут армії США, де основним предметом зазначено – дія проти системи управління військами та зброєю ворога з метою досягнення інформаційної перемоги. У цьому документі викладено визначення інформаційної війни: «Засіб знищення у державі історичних, духовних цінностей і руйнація у людині духовного свідомого начала» [4]. Ось чому з 1994 року витрати армії, флоту і спецслужб США на забезпечення інформаційною зброєю перевищує витрати космічних і ракетно-ядерних програм.

З розширенням інформаційного простору на інформаційному ринку з'явилась і нова інформаційна зброя – радіо, телебачення,

комп'ютер, Інтернет. За психологічним впливом і руйнівною силою вона співвідноситься з бактеріологічною зброєю. Інформаційна зброя не вбиває людину, а поступово підточує її з середини, розбещує душу і в кінці перетворює у байдужу істоту.

На відміну від старої інформаційної зброї, нова ще повністю незнайома значній кількості людей. У суспільстві підтримується довіра до радіо, телебачення, театру, газет.

На початку ХХ ст. кіно стає важливою інформаційною зброєю. Воно виховувало у громадян довіру до влади, до політичного устрою, піднімало почуття патріотизму й одночасно тримало у таємниці великі проблеми суспільного життя. Ідеологи кінематографу і телебачення намагались не нести негативно-го та руйнівного заряду, навпаки, пропагували патріотизм, однастайність, відкрито виховували негативне відношення до зла, до ворогів держави.

Сучасне суспільство – це інформаційне суспільство. Інформаційний простір заповнюють радіо, газети, Інтернет, чутки й анекдоти. Одночасно суспільство, яке боролось за визнання права на свободу інформації, сьогодні уже замислюється над проблемами інформаційного тероризму.

Телебачення стало самим ефективним і руйнівним засобом інформаційної зброї останніх років. Телеглядачі у більшості не здогадуються про нове призначення та роль сучасного телебачення і легко піддаються тому, що кожний день вкраплюють у свідомість певні стереотипи мислення, нав'язують нові життєві цінності, висновки, оцінки. Телебачення в умовах інформаційної війни обов'язково повинно бути монопольним. І воно сьогодні належить певним олігархам і політичним силам.

Телебачення в умовах інформаційної війни повинно бути агресивним і песимістичним. І воно повинно нести страх, невіру у завтрашній день, недовіру владі, тиражує насилля та загрожує екологічною катастрофою.

Поява в арсеналі інформаційної зброї комп'ютера й Інтернету дозволяє супротивнику розпочати війну несподівано. Комп'ютерна зброя у сучасних умовах використовується у трьох напрямках: комп'ютерне інформаційне шпигунство; комп'ютерне виведення з ладу інформаційних мереж, систем та об'єктів ворога; комп'ютерний вплив на психіку людей.

У світі сформований стратегічний баланс ядерних сил. Але такого балансу не існує у

сфері інформаційних війн. Інформаційна зброя й інформаційні ресурси стали ареною боротьби між державами за світове лідерство. У XXI столітті переможе той, хто володіє секретами інформаційних війн і засобами інформаційного впливу на людей, на їх рівень політичної свідомості та історичну пам'ять.

Засоби масової інформації володіють великими можливостями впливу на свідомість громадян шляхом використання інформаційно-психологічних засобів і методів як по підвищенню довіри населення до інформації, так і до приховування інформації. Одним з ефективних способів впливу на людей, і особливо телебачення, є вибіркоче замовчування, тобто приховування у необхідний час необхідної інформації.

Відсутність необхідної інформації під час прийняття посадовою особою відповідального рішення приводить до помилок і негативних наслідків. Невипадково вибіркоче замовчування приводить до маніпулювання суспільною думкою. На телебаченні, по радіо швидко навчилися тому, як притримати або приховати не вигідну інформацію та коли дуже вигідно поширити «корисну» інформацію. Конституційне право громадян на інформацію, її відкритість і доступність, як правило, і право на отримання інформації, гарантовано законодавством, не враховувалось у суттєві періоди розвитку держави. Дуже часто замовчування використовується американськими і російськими спеціалістами інформаційних війн. США це продемонстрували й у війні з Іраком, і у битві з Югославією, коли не допускали журналістів до висвітлення бойових дій і ретельно приховували свої цілі та втрати серед мирного населення.

Вибіркове замовчування робиться тоді, коли їм необхідно приховати зраду національних інтересів держави або ввести в оману, заспокоїти суспільну думку. Розрахунок тут простий – далеко не кожен громадянин має доступ до повної інформації і тим більше не володіє нею, а відсутність інформації паралізує активні дії.

Влада яка переслідує корисні та злочинні цілі бере за основу інформаційної політики такий засіб як дезінформація. Цей засіб не просто наклеп і омана, це скерована омана і спрямована вона не тільки на суто людину, але на знищення психологічного захисту від негативного впливу.

Технологія володіння та запуску дезінформації не складна і тому дуже часто використовується як у внутрішній, так і міжнародній

політиці. Керівникам засобів масової інформації дається вказівка або рекомендація – конкретного політика згадувати та пропагувати у передачах, а іншого – ні, першого висвітлювати лише з позитивної сторони, а іншого – лише з негативної; до наведеного факту і події давати таке пояснення, а іншого – коментарі дезінформаційного характеру. Дезінформація неефективна там, де держава живе на основі законів, а ЗМІ пропагують одну ідеологію – патріотизм.

В інформаційних війнах також використовують стереотипи як засіб для формування у громадян лізозорного мислення. Крім того, такі образи – уявлення, як стереотип та імідж, штамп і кліше, використовують, ще і як засіб впливу на громадянина у певних політичних та економічних умовах.

Поняття «стереотип» було введено до наукового обігу у 1922 році американським вченим У. Ліппманом. Він вважав, що стереотип базується на намаганні людини звести різноманітний світ до певних категорій, оцінкам явищ [1].

Завдання фахівців інформаційних війн – спрямувати стереотипи на формування стандартного, спрощеного мислення, на руйнування традицій і звичок, на підтримку нереалістичного, неправдивого мислення. Як правило, стереотипи базуються не на почуттях, а на емоціях.

У російській економіці стереотипи періодично виникають, і чим гірше стан справ у промисловості тим більше стереотипів: стабільність, ріст інвестицій, скорочення темпів інфляції, ріст доходів населення.

Спецпропагандисти з давніх часів використовували і такий засіб передачі, як витік інформації, що було можливим способом маніпуляції суспільною думкою і засобом масової інформації. У сучасних умовах засоби масової інформації навчилися маніпулювати владою та суспільною думкою. У західних країнах використовують витік інформації у телебачення для підсилення політичної системи «стримування і противаг». Маніпулятори використовують журналістів у своїх цілях, а журналісти маніпулюють власниками інформації. Така протидія зміцнює демократичну систему, але вона слугує і загрозою як авторитету влади, установ, так і особистому життю громадян. Витоки інформації здійснюються не тільки для досягнення політичних цілей, але і для досягнення корисних цілей. Сьогодні в Україні період використання «витоків», в основному для дискредитації політиків, банкірів, чи-

новників. При виникненні урядової чи парламентської кризи витік інформації також використовується у широких масштабах. Сьогодні державні чиновники спрямовують інформацію у ЗМІ для отримання політичного капіталу, виправдання своїх дій у складних політичних умовах або нейтралізації можливих політичних втрат.

Коли політики схилиються до похвали або бажають отримати для підтвердження своїх думок необхідну інформацію, тоді маніпулятори друкують улесливу інформацію та необхідні факти. Політики у цей час не завжди пам'ятають, що ЗМІ можуть відкрити дорогу дезінформації, агресивності, а можуть відкрити дорогу патріотизму, духовності. Інколи і витік інформації робиться для того, щоб конкретні думки, пропозиції, факти зменшували пильність, змушували робити помилки.

У перехідний період у суспільно-політичному житті України виник термін – плюралізм. Він викликав довіру у громадян, так як при демократизації життя, зародженні гласності, з'явилась можливість відстоювати різні точки зору на різноманітні процеси. ЗМІ почали використовувати цю можливість у своїх кон'юнктурних цілях: під прикриттям «плюралізму» вони поширювали свою інформацію. Коли їм не вдавалось виступити зі своєю позицією, то вони наполягали на публікації або телепоказі різних точок зору й, отримуючи згоду на дискусію, вони робили зіткнення думок з використанням «сенсаційних» матеріалів і вигравали. Як правило, це були матеріали, спрямованні на компрометацію попередньої системи, попередніх урядовців. Подібний компромат підвищував авторитет борців за справедливість і давав можливість взяти владу у державі.

У зіткненні думок використовуються декілька інформаційних хитрощів. Чим глибше вони приховані у передачі, тим більше довіри до такої інформації. Самі елементарні хитрощі використовують журналісти, коли допомагають інформатору через питання, інтонацію, коментар, натяк і т.п.

До інтерпретації журналісти звертаються тоді, коли необхідно пояснити той чи інший факт, обґрунтувати ту чи іншу подію, факт. У громадян це викликає повагу, а у більшості – довіру. Але не всі розуміють те, що коментарі можуть бути замовними, тобто коментарі свідомо викривляють факти і події.

У сучасних умовах телебачення, радіо, преса по кожній значній події в Україні намагаються дати свої коментарі. Громадяни мо-

жуть помітити, що на різних каналах одні і тієї ж події дають зовсім протилежні оцінки. Це свідчить, що журналісти віддзеркалюють замовну, чужу точку зору.

Зауважимо, що інколи одній стороні конфлікту дають можливість прокоментувати події та факти, а інші відмовляють – це також є пропагандистський, інформаційний прийом. Інший пропагандистський прийом – це коли у коментарі не дотримуються таких вимог як лаконічність, об'єктивна оцінка, зрозумілі порівняння.

У період інформаційних війн використовується і такий пропагандистський засіб як опитування, коли воно із показника політичного настрою та поведінки громадян непомітно перетворюється в аргумент тиску на людей. Як тільки політичній силі необхідна перемога на виборах, підвищити рейтинг того чи іншого політика, так вона звертається до опитування суспільної думки. У цьому випадку їм неважливий результат, який рівень суспільної свідомості виборця, вони підводять цей результат під свою програму або лінію поведінки.

Практика свідчить, що перед виборами та референдумами опитування не завжди достовірні. Особливу зацікавленість в опитуваннях проявляють заангажовані ЗМІ. Головна їх мета – впливати на хід виборів, змінювати прогнозовану ситуацію та давати можливість розвиватись потрібним процесам. Для того щоб опитування викликали довіру у населення, їх проводять різні інститути, фонди, комітети, але керівник у всіх цих політичних структурах, як правило, один, той хто фінансово забезпечує цей процес.

Фахівці інформаційних війн використовують також політику подвійних стандартів з метою впливу, інформаційного тиску та залякування, але і для підризу поваги до закону і традицій, до принципів справедливості та моральності. Подвійні стандарти народжують руйнівні процеси, викликають у людей апатію, безініціативність.

В інформаційних війнах використовують пропагандистські сенсації та компромати з метою привернути увагу до інформації. Через них формується суспільна думка, доводиться оперативно й у необхідний час важлива інформація. Активно залучається передрук статей із закордонних видань, реклама, спекуляція на популярності, гра у довіру, сатиричні малюнки.

Передрукування матеріалів із закордонних ЗМІ, показ замовних фільмів, друкування за-

мовних статей слугують пропагандистській зацікавленості для тих, хто більше довіряє зарубіжним експертам.

Основне призначення телебачення та комп'ютерних систем виступати не тільки в якості інформаційної зброї, але бути й інструментом сучасного зомбування населення. Коли по телебаченню, у певних фільмах, в інформаційних комп'ютерних файлах і програмах використовується прихованні «вставки», які впливають на свідомість громадян, то такі засоби шкідливо впливають на здоров'я людей.

В останній час телеглядачі проводять біля приймачів значний відрізок життя та сприймають викладені образи бойовиків і антиправних елементів. Поступово віртуальна реальність виштовхує дійсність, і під дією реклами, музичних кліпів, комп'ютерних анімацій, особливих кольорових комбінацій людини піддається негативним почуттям і стає втраченим для суспільства.

Таким чином, із всіх функцій інформації

людина у війні з супротивником використовувала основну із них – руйнацію. Головними руйнівними компонентами інформації є – дезінформація, пропаганда й агітація. Без інформаційного забезпечення неможливо отримати перемогу ні у світській, ні у релігійній війні. Інформаційна зброя поступово руйнує людину зсередини, руйнує її свідомість та у кінці перетворює її у керовану особу. Потрібен певний час для того, щоб виробити імунітет до засобів інформаційного враження, і кожний громадянин зміг відокремити дезінформацію від інформації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Беглов С.И. Мир прессы и пресса мира / С.И. Беглов. – К.: Политиздат Украины, 1975. – 101 с.
2. Гъркова Н. Пропаганда и контрпропаганда: Методологически анализ на буржоазната пропаганда. Същност, роля и функции на социалистическата контрапропаганда / Надка Гъркова. – София: Партиздат, 1977. – 250 с.
3. Кейзеров Н.М. Идеологические диверсии / Н.М. Кейзеров. – М.: Мысль, 1979. – 276 с.
4. Шеркович В.С. Психологические проблемы массовых информационных процессов / Ю.А. Шерковин. – М.: Мысль, 1973. – 217 с.

Колісниченко Анатолій *Інформаційні війни: історія та засоби*

У статті проаналізовано зміст інформаційних війн, досліджено коротка їх історія та еволюція, розкриті основні засоби ведення інформаційних війн. Звертається увага на роль телебачення, радіо та преси у проведенні пропагандистських війн, та їх вплив на сучасне життя громадян.

Ключові слова: інформаційна війна, пропаганда, контрпропаганда, інформаційне суспільство, інформаційна зброя

Колісниченко Анатолій *Информационные войны: история и средства*

В статье проанализировано содержание информационных войн, исследована короткая их история и эволюция, раскрыты основные средства ведения информационных войн. Обращается внимание на роль телевидения, радио и прессы в проведении пропагандистских войн, и их влияние на современную жизнь граждан.

Ключевые слова: информационная война, пропаганда, контрпропаганда, информационное общество, информационное оружие

Kolisnichenko Anatoliy *Information Wars – the history and methods*

The propagandistic practice shows that radio and electronic weapons on the West provides course of the information war for a long time. There learned not only distorted information knowingly and with deep intent, but destroy the information resources by the help of computers.

The analyses of IU programs, radio and newspapers shows, that these sources provide winning in the confrontation, give chance to attain full information black and demoralize the enemy psychologically. Today the computer weapon uses on: the information espionage, the computer repression of the information networks and systems of enemy; information influence on psychic of the people. In content it is analyses, how mass media learn to provide the policy of double standards. It is noted that double standards generates destructive processes, causes apathy and indifference among people, and humility and lack of initiative in addition. The author pays the great attention to means of information influence on the population: selective default disinformation, stereotypes; information leafage; the clash of opinions; interpretation; questionnaire; zombification; the propaganda bait, others.

Keywords: information war, propaganda and counter-propaganda, information society, information weapons

Рецензенти:

Тодоров І.Я., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 17.10.2016 р.

УДК 94 : 327(438)

ІНСТИТУЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ

Наталя Буглай

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54003, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: buglay@ukr.net

Не викликає сумніву, що вміло спланована та вдало організована зовнішня політика, реалізована шляхом співпраці з іншими державами та міжнародними організаціями, є важливим чинником прогресивного розвитку будь-якої з держав, запорукою зміцнення суверенітету та національної ідентичності, захисту національних інтересів і цінностей, забезпечення безпеки. Не є винятком із загального правила і Польща: завдяки плідній, на належному рівні організованій співпраці з учасниками світового співтовариства, урядовій Варшаві вдалося досягти високого рівня розвитку у різних сферах державної розбудови, ствердитися в якості впливового суб'єкта міжнародних взаємин, набутти лідерства у регіоні Центрально-Східної Європи.

Сучасні дослідження питань інституційного забезпечення зовнішньої політики Польщі [1; 2; 4; 7; 9] й ін., в основі своїй є фрагментарними та не висвітлюють всіх аспектів проблеми. Дана стаття має на меті на основі аналізу інституцій різних рівнів державної взаємодії та нормативно-правових актів, що є базою зовнішньої політики РП, визначити рівень її ефективності задля досягнення визначених у сфері зовнішньої політики цілей.

Свідченням зовнішньополітичної активності офіційної Варшави, гнучкості та збалансованості її зовнішньої політики, є налагоджені взаємини з більшістю суб'єктів світового співтовариства. Так, на сьогодні Польща співпрацює з понад 190 державами та є членом більше ніж 40 міжнародних організацій. Безперечно, на користь зміцненню геополітичної ваги III Речі Посполитої упродовж аналізованого періоду позначалося суттєве збільшення кількості дипломатичних її представництв: протягом визначеного десятиріччя чисельність посольств зросла з 90 до 97, генеральних консульств – із 60 до 141, почесних консульств – із 159 до 186, склавши, таким чином, станом на 2005 р. 327 консульських установ (йдеться лише про ті, що працюють в інших державах, але не при міжнародних організаціях) [16, с. 225]. Задля

задоволення зростаючого попиту держави на співробітників дипломатичних служб, 16 жовтня 2002 р. при МЗС РП було спеціально створено Дипломатичну академію.

Реалізації ключових зовнішньополітичних цілей Польщі слугує її членство в ООН (з підконтрольними їй ЮНЕСКО, МАГАТЕ, ВООЗ, ЮНІСЕФ, СОТ), Європейському Союзу, НАТО, Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Раді Європи, Міжнародному банку реконструкції і розвитку (МБРР), Європейському банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), Центральноєвропейській асоціації вільної торгівлі (СЕФТА), Раді держав Балтійського моря, Вишеградській групі, Веймарському трикутнику тощо, в яких вона відома своєю активною, інколи доволі принциповою позицією.

Аналогічно більшості держав, зовнішня політика Польщі ґрунтується на загальновищаних нормах і принципах міжнародного права, Статуті ООН (1965 р.), Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.), Паризькій хартії для нової Європи (1990 р.) й інших міжнародно-правових актах. У поєднанні з внутрішньою нормативно-правовою базою ними визначені засади реалізації офіційною Варшавою ключових стратегічних, геополітичних і регіональних за напрямками (політичних, економічних, соціокультурних тощо) інтересів.

Спроможність Польщі до ефективного виконання визначених зовнішньополітичних завдань, окрім наявності відповідного нормативно-правового підґрунтя, також значно зумовлена розбудовою адекватного інституційного забезпечення та механізму реалізації. Наявність дієвих інститутів, функціонуючих в умовах внутрішньої стабільності та консолідації провідних політичних сил, що засвідчують легітимність їхньої діяльності, та оптимальної мережі дипломатичних представництв у поєднанні із застосуванням збалансованих і чітко скоординованих механізмів здійснення зовнішньої політики, таким чином, виявилася запорукою успішного вико-

нання ключових її завдань. Такими, з позиції офіційної Варшави, є: по-перше, забезпечення надійних зовнішніх гарантій національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави; по-друге, посилення авторитету держави на міжнародній арені; по-третє, використання міжнародних реалій для успішної реалізації внутрішньополітичних цілей і завдань; по-четверте, формування ефективної системи захисту прав польських громадян закордоном.

Серед інститутів, функціонуванням яких забезпечена зовнішня політика Польщі, варто виокремити, перш за все, найвищого рівня органи державної влади та дипломатичні представництва Польщі закордоном, а також регіональні та місцеві органи влади, аналітичні центри та наукові інститути. Важливою складовою інституційної компоненти зовнішньої політики є нормативно-правові акти, що ними регулюється діяльність означених структур. Попри те, що головні (владні) інститути, відповідальні за реалізацію зовнішньої політики держави, були започатковані ще по завершенню Першої світової війни і впродовж всіх наступних років, незалежно від політичної кон'юнктури, продовжували нею опікуватися.

Становлення зовнішньополітичних інститутів сучасної нам Польщі слід розглядати у зв'язку зі здобуттям нею справжньої державної незалежності. Адже добре відомо, що, приміром, дипломатичні установи, характерні понад сорокарічній «комуністичній історії» Польщі, були нічим іншим, ніж інститутами для підтримки ініціатив СРСР. Водночас мінімум самостійності та суверенності, притаманний їхній діяльності, своїм наслідком мав деморалізацію закордонної служби, а разом з тим, позбавлення польської влади свободи у формуванні концепції та стратегії зовнішньої політики [4]. Відповідно творення зовнішньополітичних стратегії і тактики, а разом з тим, професійної дипломатичної служби, визначення зовнішньополітичних засад і ключових пріоритетів у вересні 1989 р. зусиллями польських урядовців почалося, так би мовити, «з нуля». З інтенсифікацією в євроатлантичному просторі інтеграційних процесів і поглибленням участі у них Польщі, у тому числі шляхом набуття повноправного членства у НАТО та ЄС, нагальною потребою виявилось вдосконалення механізму координування зовнішньополітичної діяльності існуючих інститутів з одночасним утворенням нових структур, компетентних виключно у питан-

нях співпраці з союзниками.

Формування інститутів, задіяних у сфері зовнішньої політики, забезпечувалося оформленням відповідного нормативно-правового підґрунтя. Адже детальна правова регламентація діяльності державних органів і посадових осіб, залучених до зовнішньополітичного процесу на основі покладених на них законом повноважень, як цілком слушно щодо цього зазначено у розвідці М. Баймуратова, є об'єктивно необхідною умовою узгодження та координування співпраці між ними [1, с. 10]. Діяльність суб'єктів зовнішньополітичного життя, таким чином, на сьогодні регулюється численними актами Президента, Ради Міністрів, Сейму та Сенату, а головне, Конституцією РП [2]. 2 квітня 1997 р. схвалений Народними Зборами РП, основний закон є визначальним документом і джерелом становлення та розвитку зовнішньої політики Польщі, основою для прийняття будь-яких інших нормативно-правових актів.

Відповідно до Конституції, зовнішня політика є компетенцією виконавчої влади, яка, з огляду на змішану форму республіканського правління Польщі, має біцефальний характер і представлена Президентом РП і Радою Міністрів РП. Значний вплив на неї, окрім того, мають Сейм і Сенат, інші органи державної влади, дипломатичні представництва та відомства РП за кордоном, а також окремі громадяни, асоціації, фонди, наукові та релігійні установи, політичні партії та громадсько-політичні організації, засоби масової інформації тощо [15, с. 232]. Згідно п. 2. ст. 126 основного закону, компетенцією президента є охорона суверенітету та безпеки держави, її недоторканості та неподільності території. Відповідно, будь-які дії, реалізовані ним у сфері зовнішньої політики, у тому числі пов'язані з підписанням міжнародних договорів, повинні корелюватися з національними інтересами та не суперечити їм.

Згідно п. 3 ст. 133, у сфері зовнішньої політики президент має взаємодіяти з прем'єр-міністром і профільним міністром – очільником МЗС. При цьому, як передбачено основним законом, вони мають налагодити та підтримувати у взаєминах між собою належний зв'язок і не конкурувати, адже це шкодить інтересам Польської держави [8, с. 118]. Своєю чергою, до повноважень Ради Міністрів [14, с. 184-187] входить право на здійснення зовнішньої політики. З 1 травня 2004 р. Рада Міністрів РП (спільно з Сеймом і Сенатом) бере активну участь у підготовці союз-

ного законодавства та є єдиним органом виконавчої влади, що задля координації зовнішньої польської політики із загальносоюзною, особливо щодо тих держав, які не є членами спільноти, долучається до роботи Ради ЄС.

З урахуванням зазначеного, а також з огляду на відсутність в основному законі від 1997 р., на відміну від Конституційного Закону («Малой Конституції») «Про взаємні стосунки між виконавчою і законодавчою владою, а також територіальним самоврядуванням Республіки Польща» (1992 р.) [17], положень про здійснення президентом загального керівництва зовнішньою політикою та національною безпекою, можливості впливати на вибір міністра МЗС та ініціювати ратифікацію і денонсацію міжнародних договорів, очевидними видаються суттєве обмеження ролі президентського чинника у зовнішній політиці, з однієї сторони, та нечіткість і суперечливість у розмежуванні між президентом та урядом повноважень щодо керівництва, реалізації та оцінки зовнішньої політики, з іншої.

Як гарант суверенності, президент має контролювати, аби міжнародна ситуація, в якій доводиться функціонувати Польщі, не спричинила її залежність від інших держав чи їх об'єднань, а закордонна політика, що її реалізує Рада Міністрів, не суперечила національним інтересам РП [15, с. 245]. Разом з тим, втручатися у зовнішньополітичні справи, визначені компетенцією уряду, президенту заборонено, а репрезентація ним на найвищому рівні держави зовсім не означає репрезентацію на найвищому рівні державної влади РП [1, с. 8].

Варто зазначити, що розмежування повноважень у сфері зовнішньої політики між президентом та Радою Міністрів на чолі з прем'єром із прийняттям Конституції виявилось однією із найбільш обговорюваних у Польщі інституційно-устроєвих проблем [9, с. 3]. Еклектизм президентського й урядового чинників [7, с. 297-298] у зовнішній політиці Республіки Польща, нерідко притаманний демократичним державам зі змішаною формою правління, неодноразово спричиняв протистояння у вищих ешелонах виконавчої влади. Тільки, якщо з обранням на посаду, приміром, Л. Качинського, а пізніше Б. Коморовського, він був очевидним, з однією лише різницею, що при Л. Качинському, подібно попереднику, центром прийняття зовнішньополітичних рішень була президентська адміністрація [12, с. 195], а при

Б. Коморовському її здійснення більше було пов'язане з Радою Міністрів [8, с. 119-120].

При перебуванні на президентській посаді «лівого» А. Квасневського конфлікт мав латентний характер через те, що упродовж 31 жовтня 1997 р. – 19 жовтня 2001 р. та 31 жовтня – 23 грудня 2005 р. уряд очолювали «праві» прем'єри Є. Бузек і К. Марцинкевич відповідно. Маючи відмінні від президента погляди щодо зовнішньої політики РП, вони, разом з тим, жодного разу не скористалися своїми конституційними можливостями на міжнародній арені, демонструючи у такий спосіб уміння виробляти компромісні рішення та бажання співпрацювати всупереч різній партійній приналежності. Проте вже за президентства Л. Качинського взаємини по лінії глава держави – глава уряду були характерні серйозним протистоянням, особливо з часу, коли на чолі Ради Міністрів став Д. Туск.

Подолання протистояння по лінії президент – уряд, на необхідності якого шляхом внесення відповідних змін до основного закону у політико-дипломатичних та аналітичних колах тривалий час йшлося, Польській державі вдалося досягти лише з прийняттям 8 жовтня 2010 р. закону «Про співпрацю Ради Міністрів з Сеймом та Сенатом у справах, пов'язаних із членством РП у ЄС». Згідно нього, «пальму першості» у провадженні зовнішньої політики отримав прем'єр-міністр з одночасним розширенням повноважень очолюваної ним Ради Міністрів. Головним завданням міністра МЗС, свою чергою, було визначено підтримку (в якості координатора) дій глави уряду у виконанні ним ст. 146 Конституції Польської держави. Зростання ролі Ради Міністрів у зовнішній політиці Польщі, зауважимо, було значно зумовлене членством держави в Європейському Союзі [5, с. 24].

Окремими повноваженнями у реалізації зовнішньої політики Польщі наділені також Сейм і Сенат РП [14, с. 140-152]. Головними серед них є нормотворчість [6, с. 132] і призначення на посаду (звільнення з посади) президента, прем'єр-міністра, а також членів деяких інших органів державної влади. В аспекті законотворчості йдеться, перш за все, про ратифікацію (денонсацію) міжнародних договорів [10, с. 13]. Так, згідно п. 1 ст. 89 Конституції РП [2], ратифікації (денонсації) потребує міжнародний договір, предметом якого є питання миру, союзу, політичних і воєнних домовленостей, членства Польщі у міжнародних організаціях. У випадку, якщо ратифікації президентом підлягає міжнародний договір,

ратифікація якого, згідно законодавства, не потребує згоди, прем'єр-міністр інформує про це Сейм.

Прерогативою депутатів, як уже йшлося, є також заслуховування завдань зовнішньої політики, з інформацією про які на засіданні Сейму щорічно виступає очільник МЗС РП. Депутати та сенатори, окрім того, над конкретними питаннями зовнішньої політики постійно працюють у відповідних профільних комітетах Сейму та Сенату. Такими, зокрема, є Комітет у справах Європейського Союзу і Комітет закордонних справ, функціонуючі у структурі Сейму, та Комітет з питань Європейського Союзу і Комітет закордонних справ, що діють у складі Сенату. Згідно встановлених процедур, Комітети, в обох палатах парламенту відповідальні за взаємини з ЄС, мають право безпосереднього звернення до Ради Міністрів. При цьому їх звернення трактується як таке, що відображає позицію всієї палати [8, с. 128].

Безпосереднє здійснення зовнішньої політики держави є компетенцією МЗС РП, яке здійснює загальне керівництво дипломатичною службою, та, будучи «обличчям» і «головом» Польщі за кордоном, забезпечує реалізацію зовнішньої її політики та координує діяльність усіх міністерств і відомств, задіяних у сферу зовнішньої політики. Повноваження профільного міністра, а разом очолюваного ним міністерства, визначені ст. 32 Закону «Про державне управління». На міністра МЗС, окрім того, покладено обов'язок формування (у співпраці з Департаментом стратегії та планування зовнішньої політики та за погодженням Ради Міністрів) завдань зовнішньої та європейської польської політики і не пізніше 20 грудня поточного року їх оприлюднення на засіданні Сейму [3].

Щорічно на постійній основі МЗС РП формує також «Орієнтири зовнішньої політики», характерні обмеженим доступом та застосуванням на рівні непрофільних міністерств задля координації міжнародної їх співпраці. Пріоритети зовнішньої політики Польщі [13], принагідно відзначимо, документального оформлення у вигляді довгострокової стратегії вперше зазнали у березні 2012 р. У реалізації визначених функцій міністр МЗС РП спирається на очолюване ним міністерство, представлене політичним кабінетом і 34-ма структурними підрозділами, у тому числі 14-ма департаментами, що спеціалізуються безпосередньо на зовнішньополітичних питаннях, і трьома, компетенцією яких є питання

співпраці з Європейським Союзом [11].

Проведений аналіз, таким чином, дозволяє зробити деякі висновки: по-перше, наявність дієвих, налаштованих на взаємовигідну співпрацю та взаємодоповнюваних інститутів на всіх рівнях державної взаємодії – від найвищого (президент – уряд – парламент) до регіонального (органи місцевого самоврядування) – є запорукою ефективної зовнішньополітичної діяльності держави; по-друге, інституційно-правове забезпечення зовнішньої політики Польщі, представлене низкою відповідних структур і масивом нормативно-правових актів, впродовж аналізованого періоду забезпечувало досягнення визначених у сфері зовнішньої політики цілей; по-третє, головною рушійною силою закордонної політики Польщі, у тому числі в аспекті прийняття стратегічних рішень, є Рада Міністрів на чолі з прем'єром; по-четверте, брак чіткості у розподілі повноважень між главою держави та главою уряду щодо реалізації зовнішньої політики, характерний аналізованому періоду польської історії, був зумовлений положеннями Конституції РП, які, за потреби, неодноразово зазнавали неоднакового трактування.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баймуратов М.О. Теоретичні аспекти конституційно-правового забезпечення зовнішньополітичної діяльності держави в умовах глобалізації та європейської інтеграції / М.О. Баймуратов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. – Вип. 7. – Маріуполь, 2014. – С. 10-27.
2. Конституція Республіки Польща // Дневник Законов. – 1997. – 16 июля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>
3. Максак Г.А. Європейські практики в реформі дипломатичної служби України / Г.А. Максак // Польський фонд міжнародних та регіональних досліджень. – 2015. – 28 липня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pfirs.org/publikatsiji/item/315-1363.html>
4. Новаковський Є. Закордонна політика Польщі: цілі і очікування / Єжи Марек Новаковський // Український журнал. – 2009. – № 11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrzurnal.eu/ukr.archive.html/765/>
5. Совгіря О.В. Кабінет Міністрів України як суб'єкт здійснення зовнішньої політики держави: теоретичні та практичні проблеми / Ольга Володимирівна Совгіря // Адміністративне право і процес. – № 1 (7). – 2014. – С. 52-59.
6. Bałaban A. Sześć funkcji Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej / Andrzej Bałaban // Przegląd Sejmowy. – 2007. – № 4 (81). – S. 127-150.
7. Banaszak B. O projektach zmiany Konstytucji RP z 1997 r. / B. Banaszak, M. Granat // Przegląd Sejmowy. – 2007. – № 4. – S. 293-309.
8. Chojan A. Polityka zagraniczna współczesnej Polski w świetle uwarunkowań instytucjonalno-prawnych / Adrian Chojan // Myśl Ekonomiczna i Polityczna. – 2013. – № 1. – S. 114-142.
9. Jaskiernia J. Współdziałanie Prezydenta i Rady Ministrów w sferze polityki zagranicznej / Jerzy Jaskiernia // Państwo i Prawo. – 2010. – № 6. – S. 3-18.
10. Mażewski L. Prowadzenie polityki zagranicznej w Rzeczypospolitej Polsce / Lech Mażewski // Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny. – 2009. – Zeszyt 3. – S. 9-18.
11. Ministry of Foreign Affairs Republic Poland. Organisational chart [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ms.gov.pl/en/ministry/organisation/organisational_c

hart_en/organisational_chart

12. Podgórska R. Problem kohabitacji egzekutywy w Polsce i jego implikacje dla polskiej polityki zagranicznej / Renata Podgórska // Polityka zagraniczna Polski w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej, red. R. Podgórska. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009. – S. 167-199.

13. Priorytety Polskiej Polityki Zagranicznej. 2012-2016. – Warszawa, marzec 2012 r. – 29 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ms.gov.pl/resource/aa1c4aec-a52f-45a7-96e5-06658e73bb4e:JCR>

14. Skrzydło W. Ustrój polityczny RP w świetle Konstytucji z 1997 r. / Wiesław Skrzydło. – W.: Oficyna Wolters Kluwer, 2009. – 256 s.

15. Stemplowski R. O konstytucyjnym pojęciu prowadzenia polityki / Ryszard Stemplowski // Przegląd Sejmowy. – 2007. – № 4 (81). – S. 229-254.

16. Szczepanik K. Dyplomacja Polski 1918–2005. Struktury organizacyjne / Krzysztof Szczepanik. – W.: Askon, 2005. – 244 s.

17. Ustawa Konstytucyjna z dnia 17 października 1992 r. o wzajemnych stosunkach między władzą ustawodawczą i wykonawczą Rzeczypospolitej Polskiej oraz o samorządzie terytorialnym // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, dnia 23 listopada 1992 r. – № 84 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dziennikustaw.gov.pl/du/1992/s/84/426>

Буглай Наталя Інституційне забезпечення зовнішньої політики Польщі

Вдало організована зовнішня політика, реалізована шляхом співпраці з іншими країнами та міжнародними організаціями, є важливим чинником прогресивного розвитку будь-якої держави. Розбудова адекватного інституційного забезпечення та механізмів реалізації зовнішньої політики Польщі забезпечило успішне виконання ключових її завдань. Як результат, Республіка Польща посилила свій авторитет на міжнародній арені, отримала надійні зовнішні гарантії національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності.

Ключові слова: інституційне забезпечення, Польща, зовнішня політика, національна безпека, нормативно-правова база

Буглай Наталья Институционное обеспечение внешней политики Польши

Удачно организованная внешняя политика, реализованная путем сотрудничества с другими странами и международными организациями, является важным фактором прогрессивного развития любого государства. Развитие адекватного институционного обеспечения и механизмов реализации внешней политики Польши обеспечило успешное выполнение ее ключевых заданий. Как результат, Республика Польша усилила свой авторитет на международной арене, получила надежные внешние гарантии национальной безопасности, суверенитета и территориальной целостности.

Ключевые слова: институционное обеспечение, Польша, внешняя политика, национальная безопасность, нормативно-правовая база

Buglay Natalia The institutional providing of foreign policy of Poland

The skilfully planned and successfully organized foreign policy realized by a collaboration with other states and international organizations is the important factor of progressive development of any of the states, by the mortgage of strengthening of sovereignty and national identity, defense of national interests and values, providing of safety. It is not an exception from a general rule and Poland: due to fruitful, up to the mark to the organized collaboration with the participants of world concord, governmental Warsaw succeeded to attain the high level of development in the different spheres of state development, to become firmly established as an influential subject of international mutual relations, purchase leadership in the region of Centrally-East Europe.

Capacity of Poland for effective implementation of set foreign policy tasks, except the presence of corresponding normatively-legal soil, also considerably predefined by development of the adequate institutional providing and mechanism of realization. The presence of effective institutes, functioning in the conditions of internal stability and consolidation of leading political forces that certify legitimacy of their activity, and optimal network of diplomatic representative offices, in combination with application of the mechanisms of realization of foreign policy balanced and clearly coordinated, thus, appeared the mortgage of successful implementation of her key tasks. Such, from position of official Warsaw: firstly, providing of reliable external national safe, sovereignty and territorial integrity of the state conducts; secondly, strengthening of authority of the state in the international arena; thirdly, use of international realities for successful realization of home policy aims and tasks; fourthly, forming of the effective system of defence of rights for the Polish citizens by a foreign country.

Keywords: institutional providing, Poland, foreign policy, national safety, normatively-legal base

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 25.10.2016 р.

УДК 327 (477) : 327.7

**АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ
В ЄВРОПЕЙСЬКЕ СПІВТОВАРИСТВО***Ігор Дацків, Надія Пусь*

Тернопільський національний економічний університет
Україна, 46020, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11
e-mail: idatskiv@ukr.net; nadiapus0930@gmail.com

Сучасні тенденції світового розвитку характеризуються глобальною трансформацією усіх країн світу до нового якісного стану, нового типу цивілізації третього тисячоліття. Характерною рисою сучасного світового соціально-економічного та політичного розвитку є бурхливий розвиток інтеграційних процесів у світі та Європі, зокрема. Європейська інтеграція є магістральним напрямом розвитку континенту, який визначить як ситуацію у самій Європі у третьому тисячолітті, так і її місце у світі. Від часу свого заснування 1957 року Євросоюз поступово перетворився на один із найпотужніших фінансово-економічних і політичних центрів світу, першорядний компонент новостворюваної архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських цінностей і стандартів.

Європейський вибір України, який був визначений у початковий період формування основ її зовнішньої політики, став природним наслідком здобуття країною державної незалежності. Він відображає життєво важливі інтереси України, викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу, його ментальності та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною частиною єдиної Європи.

Відтак, євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашій державі гідне місце у сім'ї європейських народів. Європейський напрям зовнішньої політики України – один із шляхів модернізації економіки, подолання технологічної відсталості, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, створення нових робочих місць, підвищення конкурентоспроможності українського виробництва, можливості виходу на внутрішній ринок ЄС [1, с. 13-14].

Метою нашої статті є теоретичне обґрунтування суттєвих суперечностей вступу України до Європейського Союзу. Наукові доробки, пов'язані з вивченням євроінтеграційного шляху розвитку України репрезентувало у

наукових працях А. Костенко [2], А. Баровської [3], Н. Гнидюк [4], С. Василенко [5], А. Миколюка [6] й інших.

У 1990-ті роки викристалізувалася зовнішньополітична орієнтація України у напрямку інтеграції до європейської спільноти. Європейський вибір відкриває нові перспективи для співпраці України з розвиненими країнами континенту, економічного розвитку, соціального й інтелектуального прогресу, зміцнення позицій держави у міжнародній системі координат.

Відтак, для України європейська інтеграція – це шлях модернізації економіки, залучення іноземних інвестицій і новітніх технологій, підвищення конкурентоспроможності українського товаровиробника, можливість виходу на єдиний внутрішній ринок ЄС. У політичному аспекті європейська інтеграція детермінує модернізацію правового поля української держави, демократизацію її політичної й інституціональної систем. Співпраця з ЄС сприятиме наближенню соціальних умов України до високих європейських стандартів, підвищенню рівня життя та статку населення. У культурно-цивілізаційному аспекті євроінтеграція – це шлях до активізації взаємобіччя між українською та західноєвропейською гуманістичною культурами, одночасне становлення України як інтегрованої частини глобального суспільства, так і національної держави [7, с. 71].

Європейська інтеграція на сучасному етапі – це магістральний напрям розвитку континенту, який визначить ситуацію у самій Європі у третьому тисячолітті, так і її місце у світі. З часу свого заснування у 1957 р. (ЄЕС, а сам ЄС – 1991 р.) Європейський Союз поступово перетворився на один із найпотужніших політичних і фінансово-економічних центрів сучасного світу, першорядний компонент новоствореної архітектури європейської безпеки, ядро системи європейських стандартів.

Державна політика України у сфері європейської інтеграції почала формуватися після

проголошення незалежності. Європейський Союз визнав створення нашої держави однією з найважливіших подій в історії сучасної Європи та висловив переконання, демократична сильна Україна зможе зробити значний внесок у загальну європейську стабільність. Про це було зазначено у спільній позиції країн членів Євросоюзу у листопаді 1994 року. До того ж Європейський Союз висловив свій намір підтримувати незалежність, територіальну цілісність і суверенітет України у своєму плані дій для України, розробленому у той час [8, с. 6].

Україна першою серед країн СНД уклала Угоду про партнерство та співробітництво з Європейським Союзом 16 червня 1994 р. Вона була ратифікована Верховною Радою України 10 листопада 1994 р., а набула чинності 1 березня 1998 р. після її ратифікації всіма державами-членами Євросоюзу. Дана Угода стала базовим документом, що визначав правовий механізм двостороннього співробітництва між Україною та ЄС на десять років.

Євросоюз та Україна почали переговори про укладення нової посиленої Угоди про асоціацію, що включатиме і створення Зони вільної торгівлі (за рік до закінчення терміну дії Угоди про партнерство та співробітництво), адже після десятирічного співробітництва між Україною та Євросоюзом у форматі УПС взаємні договірні-правові зобов'язання Сторін потребували суттєвого розширення через досягнення та нові виклики співпраці. Хоча переговори щодо Угоди про асоціацію між ЄС та Україною було офіційно завершено, а її зміст парафоровано 2012 р., наразі важливим є її підписання, адже укладання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, а також її реалізація відповідає державній євроінтеграційній політиці нашої країни [8, с. 6].

Формування та розвиток Європейського Союзу – складний, багатоетапний процес, у ході якого країнам-учасникам доводиться розв'язувати гострі економічні, соціальні, політико-правові проблеми, шукати та знаходити адекватні відповіді на виклики часу. У розвитку європейського інтеграційного процесу можна простежити декілька етапів, кожному з яких були притаманні певні риси й особливості, що знайшли своє відображення в організації Європейського співтовариства, змінах в інституціональній структурі та характері взаємовідносин між країнами-членами, розвиткові права Європейських співтовариств, досягненнях в економічній, соціальній, валютно-фінансовій сферах тощо. За роки свого

існування ЄС перетворюється із суто економічного об'єднання у політичне з єдиним європейським громадянством, єдиною валютою, і навіть бажанням створити єдину конституцію [9, с. 53].

Розширення євроінтеграції на схід, залучення до її процесів нових держав стає все складнішим і довготривалішим процесом, не в останню чергу через те, що відбувається накопичення внутрішньоєвропейських суперечностей. Нерозв'язання цих проблем може призвести до кризи євроінтеграції, подібно до тієї, яка сталася у 70-х рр. ХХ ст.

Сучасна інтеграційна система Європейського Союзу може бути охарактеризована як унікальне утворення, в основі якого поєднуються два різні, але взаємодоповнюючі типи міжнародного співробітництва, – наддержавної організації та міждержавного об'єднання. Відповідно, визначаючи форму устрою сучасного Євросоюзу, можна виділити у ньому риси як федерації, так і конфедерації. Серед федеративних ознак, які фактично притаманні сучасному Євросоюзу, можна назвати такі: 1) система управління ЄС як така є поєднанням принаймні двох управлінських складових; 2) європейські договори поширюють власну юрисдикцію на обидві управлінські складові; 3) наявність положень про спільне управління у галузях, де юрисдикція ЄС та його держав-членів переплітаються; 4) загальноєвропейському праву ЄС притаманне верховенство над законодавством національним; 5) загальноєвропейське законодавство імплементується на основі акомодативної національних рішень, зобов'язуючи при цьому окремі держави-члени визнати результати таких рішень навіть за умов власної незгоди; 6) структура та функціонування інститутів Євросоюзу ґрунтуються не лише на основі мажоритарного представництва, але й на врахуванні позицій так званої «меншості», тобто малих держав у Парламенті та Раді міністрів; 7) суд ЄС є арбітром у конфліктних ситуаціях між євроінститутами та країнами-членами ЄС, а також між громадянами та національними урядами держав-членів; 8) з 1979 року у межах ЄЕС/ЄС шляхом прямих виборів обирається Європарламент, роль якого постійно зростає.

З іншого боку, аналізуючи структуру ЄС, навпаки, можна виділити її конфедеративні риси: міждержавну договірну основу, територіально-національний характер основних складових елементів інтеграційної системи (представлені главами національних держав,

главами урядів держав або міністрами), структуру та характер функціонування окремих його міждержавних органів (Євроради та Ради міністрів) [10, с. 477-478]. Відтак, сучасний ЄС не є ані федерацією, ані конфедерацією, ані звичайною міжнародною організацією, проте поєднує у собі одночасно риси всіх трьох форм зазначених об'єднань.

Однією з проблем, що спричинена поглибленням євроінтеграційних процесів, є обмеження суверенітету країн-членів Європейського Союзу. Питання державного суверенітету тісно пов'язане з феноменом наднаціональності. Наднаціональність передбачає, що рішення приймаються незалежними від держав органами або ж міждержавними органами, ці рішення мають обов'язковий характер і пріоритет над національними законами; коло проблем, якими займаються наднаціональні органи, є попередньо визначеним і не потребує узгодження на міжнаціональному рівні.

Реформаційні процеси в Європі також засвідчують прірву між європейськими чиновниками та громадянами ЄС, які можна розглядати як комунікативну суперечність. Ключовим елементом ефективного управління державою є розуміння громадянами політики країни та задоволення їх діалогом із владою. Однак саме сучасний стан «проекту ЄС» можна охарактеризувати визначальною особливістю: бажання європейського управлінського апарату та населення ЄС не збігаються.

Поряд із єврооптимізмом в європейському інформаційному полі спостерігаються ідеї євроскепсису. Адже як суспільно-політичне явище Європейський Союз не може мати у громадській свідомості однозначних оцінок. Оптимістичне та скептичне бачення майбутнього Союзу знаходить своє відображення приблизно в однакових розмірах [11, с. 58; 12].

У наші дні існують дві моделі розвитку Європи. Прихильники першої вбачають в ЄС лише зону вільної торгівлі та не бажають виходити за ці рамки. Прихильники другої моделі, до якої також належить Німеччина, вважають, що Європа – більш ніж спільний ринок і виступають за розширення її кордонів.

Ще однією суперечністю інтеграції України до ЄС є врахування інтересів і можливостей країн-членів ЄС щодо ймовірного вступу України. У цьому контексті необхідно звернути увагу на основні проблеми, які можуть виникнути внаслідок вступу України до ЄС. Вступ України до ЄС вносить суттєві зміни до внутрішнього політичного балансу, у здійс-

нення спільної політики та розподілу фінансових коштів у межах Спільноти [9, с. 67].

Політична система сучасної України характеризується низкою негативних явищ, а саме: концентрацією значної частини влади у руках партій, перетворення більшості з них на «закриті акціонерні товариства» партійних лідерів і купки олігархів, відсутність чітких ідеологічних відмінностей між політичними партіями, обмеженість інструментів впливу виборців на владу. Крім того, ухвалення політичних рішень часто є продуктом кулуарних домовленостей партійних керівників.

Назрілою проблемою серед політичної групи суперечностей є невиконання представниками державної влади закону. Діяльність представників української влади, державних чиновників поза рамками закону є поширеним явищем. Лише за умови, коли закони мають однакову силу для всіх без винятку членів суспільства, незалежно від їх соціального, політичного чи іншого статусу, можна досягти успіху у забезпеченні вимоги законності на рівні функціонування суспільного організму [13, с. 124].

Серед чинників, що визначають необхідність проведення реформування політичної системи України у контексті євроінтеграції, можна визначити такі: подолання суперечностей демократії та поліпшення її функціонування; заходи щодо усунення найбільш серйозних порушень у діяльності парламентської демократії; зміна методів рекрутування народних представників і посадових осіб; скорочення бюрократичного апарату; скорочення терміну дії депутатських мандатів; вплив на партії ззовні через наукові інститути, фонди тощо; посилення розвитку місцевого самоврядування; поступове впровадження моделі праймериз (первинних виборів) [14, с. 58].

Важливою проблемою у рамках цієї групи є суперечності в інституті громадянського суспільства. Тобто в Україні нині немає сталих комунікацій між державною владою та населенням, не розвинена так звана електронна демократія та не сформований електронний уряд. Проблеми зі становленням демократії, забезпеченням прав людини і верховенства права істотно гальмують процес європейської інтеграції. Навіть поверхові проблеми з реалізацією європейських політичних цінностей можуть зупинити або істотно загальмувати євроінтеграційні процеси [14, с. 60].

Серйозним чинником, що гальмує євроінтеграційні процеси в Україні, є загострення

внутрішніх політичних конфліктів. Сучасний етап державотворення в Україні супроводжується конфліктами між виконавчими та законодавчими функціональними суб'єктами влади, партіями, окремими політичними лідерами, парламентськими фракціями, Секретаріатом Президента й апарату Кабінету Міністрів, між центральною та місцевою владою, державними адміністраціями та місцевими радами тощо. Спостерігається намагання утвердити зверхність однієї гілки влади над іншою. Така ситуація може призвести до руйнування самої демократичної структури, а перманентна боротьба за владу довести до виникнення авторитарної чи тоталітарної сили [9, с. 85].

Таким чином, конфліктність у процесі формування політичної системи зумовлена багатьма причинами, зокрема зміною суспільних відносин, формуванням нових політичних структур, утвердженням і формуванням нової політичної еліти [14, с. 60].

Загалом інерційність у проведенні політичних реформ, загострення внутрішньополітичних конфліктів, нездатність української правлячої еліти обмежити вплив кланових угруповань і бюрократії на політичну систему та відокремити владу від бізнесу суттєво знижують ефективність політичної системи України. Отже, внутрішньоукраїнські суперечності, які виникають на шляху інтеграції України до Європейського Союзу, мають економічний, політичний, соціальний, правовий та інші аспекти. Відтак, аналіз внутрішньоєвропейських суперечностей засвідчує, що на сучасному етапі інтеграції України до ЄС значний вплив відіграють чинники (бар'єри), що не залежать від України, а притаманні самій Європі. Тому, очевидно, Україна не повинна форсувати вступ до ЄС до того часу, поки ЄС перевтомлений процесом розширення та внутрішнім облаштуванням. Справді, із цілої низки внутрішніх причин сьогодні ЄС не готовий брати довгострокові зобов'язання щодо членства інших держав. З іншого боку, розширюючи сфери власного впливу й опановуючи новий геополітичний простір, ЄС впритул наблизився до Східної Європи (зок-

рема до України), із суб'єктами яких змушений взаємодіяти. Але поки що ця взаємодія є малоефективною. У цьому контексті відбуваються пошук теорії розширення ЄС та зміна інтеграційної парадигми.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Пригунов Г. Актуальні проблеми інтеграції України в Європейське співтовариство / Гліб Пригунов // Актуальні проблеми європейської та євроатлантичної інтеграції України: матеріали 6-ї регіон. науково-практичної конф. (14 травня 2009 р. м. Дніпропетровськ). – Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. – 340 с.
2. Костенко А.М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Андріана Миколаївна Костенко. – Львів: Б.в., 2009. – 19 с.
3. Боровська А.В. Механізми реалізації державної інформаційної політики у сфері європейської інтеграції: автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Анастасія Валеріївна Боровська; Акад. муніципального упр. – К., 2010. – 20 с.
4. Гнидюк Н.А. Механізм координації політики європейської інтеграції в Україні: автореф. дис... канд. наук з державного управління: 25.00.02 / Наталія Андріївна Гнидюк. – Одеса: Б.в., 2011. – 18 с.
5. Василенко С.Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Світлана Дмитрівна Василенко; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К., 2002. – 35 с.
6. Миколок А.В. Концептуальні засади євроінтеграційної політики України: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Андрій Васильович Миколок. – К.: Б.в., 2011. – 20 с.
7. Осадча Н.В. Характеристика процесу інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС) / Н.В. Осадча // Економічний вісник Донбасу. – 2011. – № 3 (25). – С. 71-81.
8. Палаганюк Ю.В. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми / Юліана Вікторівна Палаганюк. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – 392 с.
9. Костенко А.М. Інтеграція України до Європейського Союзу: суперечності та шляхи їх розв'язання: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Андріана Миколаївна Костенко; Львівський націонал. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 210 с.
10. Сапсай А. Концепція «багатоукладного федералізму» в контексті формування політичного устрою сучасного ЄС / Артем Сапсай // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 472-488.
11. Лапкин В.В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским сознанием (Предварительные итоги) / В. Лапкин, В. Пантин // Полис. – 2005. – № 1. – С. 50-62.
12. Андрійчук О. Євроскепс як невід'ємна складова Європейської Унії / Олександр Андрійчук [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=40&c=794>
13. Європейська інтеграція / уклад: М. Яхтенфукс; Б. Колер-Кох. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2007. – 394 с.
14. Барановський Ф. Спільність внутрішніх та євроінтеграційних потреб вдосконалення політичної системи України / Ф. Барановський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 4. – С. 57-65.

Дацків Ігор, Пусь Надія *Актуальні питання щодо інтеграції України в європейське співтовариство*

У статті висвітлено основні механізми реалізації державної інформаційної політики України у сфері європейської інтеграції. Проаналізовано суперечності, що виникають у процесі інтеграції України до Європейського Союзу. З'ясовано, що у процесі інтеграції України до Європейського Союзу виникають внутрішньоєвропейські, внутрішньоукраїнські та геополітичні протиріччя.

Ключові слова: Україна, Європейський Союз, інтеграція, геополітика, процес, співпраця

Дацкив Игорь, Пусь Надежда *Актуальные вопросы по интеграции Украины в европейском сообществе*

В статье отражены основные механизмы реализации государственной информационной политики Украины в

сфере европейской интеграции. Проанализированы противоречия, возникающие в процессе интеграции Украины в Европейский Союз. Установлено, что в процессе интеграции Украины в Европейский Союз возникают внутринеевропейски, внутриукраинские и геополитические противоречия.

Ключевые слова: *Украина, Европейский Союз, интеграция, геополитика, процесс, сотрудничество*

Datskiv Igor, Pus' Nadiya *Current issues on integration of Ukraine in the European community*

The article says, however, that European integration and EU membership are a strategic goal of Ukraine – it's the best way to realization of national interests, build economically developed and democratic state, strengthening position in the global system of international relations. The basic mechanisms of implementation of the state information policy of Ukraine in European integration are outlined. The contradictions that arise in the process of Ukraine's integration into the European Union are analyzed. It is shown that during the integration of Ukraine into the European Union appears intra-European, Domestic Ukrainian and geopolitical conflicts.

The conclusion is based on the inertia in political reforms, worsening internal conflicts, inability Ukrainian ruling elite to limit the influence of clan communities' bureaucracy and the political system and separate power from business substantially reduce the effectiveness of the political system of Ukraine.

Keywords: *Ukraine, EU integration, geopolitics, process, cooperation*

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Надійшла до редакції 28.09.2016 р.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930 (477) : 39 : 061.22

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ЕТНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У НАУКОВОМУ ТОВАРИСТВІ ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ (1892-1940) В НАУКОВИХ СТУДІЯХ

Ростислав Конта

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Україна, 01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
e-mail: konrost@ukr.net

Процес організації етнологічних досліджень у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (НТШ) пройшов тривалий період свого становлення у рамках даної організації, що відбилося на програмних засадах Товариства та формуванні методології наукових пошуків. У даному контексті на особливу увагу заслуговує діяльність окремого структурно підрозділу НТШ – Етнографічної комісії, члени якого безпосередньо займалися розробкою теоретичних проблем, пов'язаних з етнологічними дослідженнями. Важливим питанням у межах окресленої нами проблеми є дослідження методології та методів етнологічних досліджень у НТШ, яке має важливе значення, оскільки висвітлює не лише саму систему внутрішньої організації діяльності Етнографічної комісії, але й проливає світло на основні принципи збирання етнографічного матеріалу, його опрацювання та головні підходи до аналізу разом із формулюванням етнологічних теорій і гіпотез.

Складність цієї проблеми пояснюється тим, що не лише члени Товариства використовували різні методологічні прийоми під час роботи з етнографічним матеріалом у різні періоди своєї діяльності (згідно з тогочасними новітніми науковими досягненнями), а й науковці, які проводили аналіз методів і методик роботи етнологів НТШ мали власне бачення предметного поля етнології як науки та її зв'язків з іншими народознавчими дисциплінами, зокрема, з такими, як етнографія, антропологія, фольклористика й ін.

У період діяльності НТШ, фактично, були відсутні ґрунтовні теоретичні узагальнення, які стосувалися вивчення методології та ме-

тодів етнологічних досліджень у цій організації. Автори деяких відгуків на праці етнографів Товариства лише інколи торкалися методологічної складової їх студій і не проливають світло на уявлення про теоретичні підходи членів Товариства до організації народознавчих досліджень.

У радянській історіографії методологічна складова етнологічних досліджень у НТШ розглядалася переважно у контексті боротьби з буржуазними науковими теоріями. Для прикладу наведемо статтю М. Матвійчука, присвячену методології фольклористичних досліджень І. Франка [1]. Якщо усунути ідеологічну складову у зазначеній статті, то можна виділити низку принципово чітких оцінок наукових досліджень вченого у галузі фольклористики, а саме: встановлення автентичності українських народних пісень історичного характеру; вивчення методологічного наукового доробку європейських наукових шкіл і напрямів тощо. Але подібного роду аналіз теоретичної складової фольклористичних праць І. Франка багато у чому був спотворений ідеологічною складовою статті М. Матвійчука, автор якої поставив собі завдання «...показати ту напружену боротьбу, яку вели фольклористи революційно-демократичного табору проти реакційної буржуазної науки» [2].

Радянські вчені переважно обходили своєю увагою НТШ як наукову інституцію, тим паче її етнологічний напрям роботи. Окремі згадки стосувалися лише наукової діяльності вчених, які кваліфікувалися як «революційні демократи» (І. Франко, В. Гнатюк, Ф. Колесса й ін.), без згадки самої організації, в якій вони

працювали. Показовою у цьому відношенні може бути стаття П. Павлія [3], в якій аналіз методології всіх згаданих етнологів-членів Товариства зводився до того, що «дороговказом у всій роботі фольклориста – збирача і популяризатора народної творчості, як і кожного діяча в будь-якій галузі матеріальної і духовної культури, – є найпередовіша теорія сучасності – вчення марксизму-ленінізму, зокрема, вчення про класовість, партійність мистецтва, культури, літератури, науки» [4].

В. Сидельников наголошував на тому, що «віками в народній творчості відбивалася класова ненависть трудящих до експлуататорів і прагнення народів до соціальної і національної незалежності» [5]. Відповідно й осмислення наукової спадщини фольклористів, зокрема і вчених НТШ, полягало у наступному: «Не огульне заперечення фольклористичної спадщини минулого, а критичний перегляд – таким є завдання, що стоїть перед радянськими фольклористами. Ми повинні видати з роз'яснюючими передмовами, післямовама, коментарями вибрані роботи з фольклору... Ів. Франка... Слід видати вибрані роботи радянських фольклористів: ...проф. Ф. Колесси...» [6]. Зрозуміло, що опрацювання етнологічної наукової спадщини, зокрема і вчених-членів НТШ, було можливе лише у межах марксистсько-ленінської методології.

У радянській історіографії, фактично, не досліджувалися та не використовувалися попередні методологічні напрацювання етнологів Товариства, оскільки вони не вкладалися в ідеологічну систему радянської науки. Навіть в узагальнюючих працях з методики етнографічних досліджень переважно не згадувався відповідний теоретичний доробок членів НТШ [7].

Лише в окремих дослідженнях радянських учених, що стосувалися незаборонених імен, можна виявити інформацію про методологічну складову їх робіт. Це, зокрема, дослідження О. Дея та С. Грици, що стосувалися вивчення наукової спадщини Ф. Колесси [8].

На окрему увагу заслуговує праця М. Сиваченка [9], в якій автор розглядає низку методологічних прийомів В. Гнатюка під час аналізу фольклорних текстів: атрибуція фольклорного твору (встановлення його належності народній традиції); вивчення джерелознавчої бази твору, його паралелей у творах інших народів і наявності різних його варіантів і т.д. Автор високо оцінював метод публікації фольклорних матеріалів, який використовував В. Гнатюк, оскільки «він ство-

рював необхідну базу для наукового дослідження, давав можливість те чи те явище фольклору розглядати широко, як у зв'язку з національним фольклорним процесом, так і з фольклорним процесом світовим» [10].

Перехідною у сенсі оцінок методологічних засад наукової діяльності членів НТШ у радянській історіографії можна назвати статтю С. Мишанича [11], яка, з одного боку, переважно позбавлена штампів радянської науки, а з іншого – визнавала фольклористичні праці Ф. Колесси як такі, що ґрунтувалися на помилових методологічних засадах [12].

Із здобуттям Україною незалежності починають виходити ідеологічно незаангажовані праці, в яких йдеться про проблеми методології етнологічних досліджень у НТШ. Це, зокрема, стаття О. Купчинського [13] про В. Гнатюка, в якій автор, фактично, вперше визнав той факт, що вчені Товариства не критикували європейські наукові школи, а, навпаки, використовували новітні на той час методологічні розробки у своїй науковій роботі. Як зазначає О. Купчинський, «сьогодні, з перспективи часу, можемо сказати, що саме орієнтація на досягнення світової фольклорно-етнографічної науки склала у В. Гнатюка одну з основних підвалів трактування ним національного фольклору і народознавства взагалі» [14]. Ми погоджуємося з автором у тому, що вчені Товариства (на прикладі В. Гнатюка) активно використовували популярний на той час історико-порівняльний метод, який дозволяв зробити ґрунтовний аналіз етнографічного матеріалу, виявити джерела його походження та провести паралелі з відповідними матеріалами інших народів.

Одночасно з працею О. Купчинського вийшла стаття Р. Кирчіва [15], присвячена теоретичним засадам української фольклористики, де автор чітко підсумував методологічну складову фольклористичних досліджень у НТШ, яка полягала у плюралізмі та раціоналізмі у дослідницьких підходах, а також пильній увазі до різних течій, напрямів і шкіл тогочасної європейської та світової фольклористичної думки та докладної поінформованості про них [16].

Важливе значення має дослідження І. Денисюка [17], присвячене вивченню фольклористичних концепцій М. Грушевського та І. Франка. Автор дійшов висновку, що «...учені користувалися вже виробленими в європейській науці методами дослідження словесності. Концепцію культурно-історичної школи як

своєї наукової прабазис вони помножили на здобутки компаративізму, міфологічної та антропологічної, а подекуди психологічної школи і на власні методологічні пошуки» [18]. Отже, І. Денисюк ґрунтовно проаналізував методологічні прийоми різних шкіл, які застосовували у своїх народознавчих дослідженнях М. Грушевський та І. Франко, а також виділив специфіку їх методологічних вподобань. Зокрема, автор наголосив на тому, що «обидва вчені критикували крайності компаративізму й водночас глибоко поважали історично-порівняльний метод вивчення і виявлення подібностей і запозичень, як і визначення національної специфіки усної української словесності» [19].

До вивчення проблеми методології народознавчих досліджень у НТШ долучилися також О. Сапеляк і Р. Кісь [20], стаття яких стала найбільш ґрунтовною працею з цієї проблеми за останній період, оскільки у ній в узагальненому вигляді подається оцінка методів і методики наукових досліджень членів Товариства в усіх народознавчих дисциплінах. Автори наголосили на тому, що вчені-етнографи виробляли власні теоретико-методологічні засади, які відзначалися у підході до вивчення народного життя, а саме: застосовували стаціонарний метод дослідження; займалися групуванням матеріалів для ефективного застосування порівняльний студій тощо. Тобто, якщо попередні дослідники торкалися методологічних аспектів наукових досліджень переважно у галузі фольклористики, то О. Сапеляк і Р. Кісь окреслили загальну картину теоретичних підвалин, що лежали в основі всіх народознавчих дисциплін, де етнологія виступала базовою дисципліною.

Методи етнологічних досліджень знайшли своє відображення у праці В. Наулка [21], який проаналізував програмні дослідження культури та побуту українського народу. Його стаття проливає світло на практичну сторону проведення народознавчих досліджень і дозволяє сформувати комплексне бачення конкретних прийомів зі збору етнографічного матеріалу на прикладі експедиційної діяльності Ф. Вовка.

Методологічний аспект наукових пошуків Ф. Вовка досліджувала також О. Таран [22], яка зосередила свою увагу на застосуванні французької школи антропології у НТШ та формуванні на її основі української наукової антропологічної традиції. Як зазначає дослідниця, «саме завдяки Хв. Вовку українська етнографія та антропологія початку ХХ ст. під-

нялась на один щабель з європейськими народознавчими науками того часу» [23]. Зі свого боку ми хочемо наголосити на тому, що етнологічна складова наукових пошуків Ф. Вовка у статті О. Таран залишилася переважно поза увагою, хоча методологічні прийоми досліджень ученого виходили за межі антропологічних знань у сучасному розумінні цього терміну та містили низку характеристик суто етнологічного спрямування.

Методологічні аспекти українознавчих наукових пошуків В. Гнатюка продовжував студіювати О. Купчинський. У 1999 р. дослідник надрукував ще одну статтю [24], яка доповнювала його попередню працю 1992 р. [25]. Як помітно із висновків автора про методологію етнографічно-фольклористичних досліджень В. Гнатюка, вчений у своїх поглядах на зазначену проблему погоджувався з І. Франком. Підтвердженням цьому може бути теза О. Купчинського про те, що «...як прихильник застосування порівняльного методу в гуманітарних і суспільних науках, В. Гнатюк, на відміну від інших учених, не відкидає таких шкіл у науці, як «історична», «антропологічна» чи навіть «міфологічна». Однак «жодна з них не може бути універсальною», хоча у кожній, на думку вченого, можна знайти щось раціональне» [26].

Продовжив тематику своїх наукових досліджень і В. Наулко, який у співавторстві з Н. Руденко надрукував статтю [27], написану на основі епістолярної спадщини Ф. Вовка, що торкалася теоретичних питань визначення предмета й об'єкта етнографічних досліджень, класифікації культурно-побутових явищ, програмності та методики їхнього вивчення. Як зазначили автори, «листи свідчать, що Ф. Вовк був послідовним прихильником комплексного дослідження етнографічних явищ із застосуванням суспільствознавчих та інших наук, зокрема, природничих, знаходячись під впливом, поширеної тоді еволюціоністської школи в етнографії, насамперед, концепцій Е. Тейлора. Він неодноразово підкреслював необхідність дослідження культури та побуту з найдавніших часів до сучасності, з обов'язковим застосуванням природничо-наукових методів і даних археології, фізичної антропології, палеонтології, історії первісного суспільства і навіть геології» [28].

Майже недослідженим до останнього часу були методологічні основи етнографічно-фольклористичної спадщини А. Кримського. Лише у 2004 р. вийшла в світ стаття Н. Каймакан, в якій проаналізовано застосу-

вання теорії міграції сюжетів у працях вченого [29]. У цій праці зазначалося, що А. Кримський протягом усього свого життя цікавився теоретичними проблемами дослідження етнографічного матеріалу та був прихильником теорії міграції сюжетів, яку доповнив власними фундаментальними працями з арабської літератури й усної народної творчості.

У період незалежності продовжували виходити праці С. Грици [30], яка ще у радянську добу вивчала етнографічно-фольклористичну діяльність Ф. Колесси. Досліджуючи систематизацію вченим фольклорного матеріалу, авторка стверджує: «Типовою для його праць є гнучка кореляція поміж не таким уже й великим практичним досвідом збирача фольклору і теоретичним осмисленням матеріалу для віднайдення засадничих прагматичних універсалій, які б працювали на впорядкування та класифікацію цього матеріалу і які б дали ключ до систематики того неосяжного предмету, яким є фольклор» [31]. Водночас С. Грица у своєму дослідженні докладно не розкрила всіх аспектів методів і методології дослідницької діяльності Ф. Колесси як етнографа, а зупинилася на його способах класифікації фольклору.

У працях Я. Гарасима спостерігається поступове розширення наукових інтересів стосовно дослідження методологічних основ творчості окремих етнологів НТШ. Якщо у перших працях учений зосереджував свою увагу на дослідженні методів і методології етнографічно-фольклористичних пошуків І. Франка, то в іншій (пізнішій) статті [32] Я. Гарасим дослідив культурно-історичний підхід у фольклористичних дослідженнях Ф. Колесси.

Згідно з автором, Ф. Колесса вважав, що метод дослідження зумовлений специфікою матеріалу для студій. Тому, досліджуючи українські народні думи, вчений використовував культурно-історичний метод і був одним із найбільш талановитих представників цієї школи. Водночас Я. Гарасим залишив поза увагою методологічні аспекти інших праць ученого етнологічного характеру.

Загалом тематикою наукових досліджень Я. Гарасима була культурно-історична школа в українській фольклористиці, риси якої він виявляв і у діячів НТШ. Цим і зумовлюється односторонність висвітлення методологічної складової народознавчих досліджень учених Товариства. Підсумком же наукових пошуків Я. Гарасима стало написане ним дисертаційне дослідження [33] та навчальний посіб-

ник [34], де висвітлено історію розвитку наукової методології української культурно-історичної школи у фольклористиці з урахуванням наукових досягнень у цьому напрямі І. Франка, М. Грушевського, Ф. Колесси й ін.

У контексті вирішення поставленого нами завдання доцільно наголосити на важливому значенні низки досліджень львівського вченого М. Глушка, праці якого розкривають принципові складові методів і методології етнологічних досліджень у НТШ [35]. У навчальному посібнику з методики польового етнографічного дослідження та низці статей автор окреслює теоретичну основу народознавчих досліджень у Товаристві. М. Глушко проаналізував не лише теорію, але й практику проведення етнографічних та антропологічних експедицій та оцінив наукову цінність зібраного матеріалу. У результаті вчений дав комплексну оцінку методів і методики етнологічних досліджень у НТШ, а також виявив специфіку наукових пошуків у цьому напрямі залежно від поставлених дослідницьких завдань.

Позитивні тенденції стосовно комплексної оцінки методології етнологічних досліджень у НТШ можна простежити у працях Г. Сокіл [36]. Авторка переконана у тому, що діяльністю Товариства українська наука утверджувала свій теоретико-методологічний рівень і виходила на світові обрії [37]. Авторка зауважила, що «знакову роль відіграла «велика трійця» (І. Франко, М. Грушевський, В. Гнатюк), що інтегрувала всесторонню працю на збирацькому, едиційному теоретико-дослідницькому рівнях» [38]. Але, незважаючи на цілісне бачення методологічної складової у діяльності НТШ, Г. Сокіл переважно подавала загальні оцінки теоретичних засад наукової роботи у цій інституції, що не дає змоги простежити характерні риси й особливості застосування різних методик опрацювання етнографічно-фольклористичного матеріалу членами Товариства.

Підсумовуючи вище викладене, слід зазначити, що актуальною залишається потреба більш докладного вивчення методів і методології етнологічних досліджень у НТШ з позиції сучасної науки. Це пояснюється тим, що, як свідчить попередній аналіз історіографії, більшість досліджень стосується методології фольклористичних досліджень. Водночас, як уже було зазначено нами, проблема ускладнюється довільним розумінням предметного поля різних народознавчих дисциплін як са-

мими науковцями НТШ, так і вченими, які аналізували етнологічний науковий доробок його членів. Тому для вирішення поставленого завдання необхідно використовувати сучасні дослідження (зокрема, праці М. Глушка), які торкаються визначення таких дефініцій, як «етнологія», «етнографія», «фольклористика», «антропологія» на період їх використання у науковому обігу членами Товариства.

Крім того, ми можемо стверджувати також про те, що лише найбільш відомі етнологи НТШ (І. Франко, Ф. Колесса, Ф. Вовк і В. Гнатюк) отримали в історіографії більш-менш прийнятні оцінки методологічної складової їхніх праць. Натомість інші етнологи Товариства (як рядові, так і провідні) поки що недосліджені з погляду з'ясування теоретичного підґрунтя їхніх наукових праць. Відсутні комплексні праці, в яких проблема методів і методології етнологічних досліджень у НТШ отримала б системне узагальнення з урахуванням широкої палітри методологічних прийомів, які використовувалися у межах цієї організації різними науковцями.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Матвійчук М. Іван Франко в боротьбі з буржуазними фольклористичними теоріями XIX ст. / М. Матвійчук // Іван Франко: статті і матеріали / МВО СРСР; Львів. держ. ун-т. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту. – 1955. – 36. 4. – С. 75-98
2. Там само. – С. 77.
3. Павлій П.Д. Збирання та публікація зразків народної творчості / П.Д. Павлій // Народна творчість та етнографія. – 1957. – Кн. 2. – С. 16-30.
4. Там само. – С. 17.
5. Сидельников В.М. Критика і фольклор / В.М. Сидельников // Народна творчість та етнографія. – 1958. – Кн. 2. – С. 33-40.
6. Там само. – С. 38.
7. Громов Г. Методика этнографических экспедиций / Г. Громов. – М.: Московский университет, 1966. – 118 с.
8. Грица С.Й. Принципи класифікації і наукового видання української словесно-музичної народної творчості на сучасному етапі: доповіді на VI Міжнарод. з'їзді славістів (Прага, серп. 1968) / С.Й. Грица, О.І. Дей. – К.: Наукова думка, 1968. – 38 с.
9. Сиваченко М.Є. Володимир Гнатюк і деякі питання фольклорної текстології / М.Є. Сиваченко // Сиваченко М.Є. Літературознавчі та фольклористичні розвідки. – К.: Наук. думка, 1974. – С. 402-436.
10. Там само. – С. 435.
11. Мишанич С.В. Текстологія видань українських народних дум / С.В. Мишанич // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 1. – С. 45-53.
12. Там само. – С. 51.
13. Купчинський О. Володимир Гнатюк: біля джерел формування українознавства / Олег Купчинський // Наукове Товариство імені Шевченка і українське національне відродження: Збірник праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. Березень, 1990. – Львів, 1992. – С. 72-89.
14. Там само. – С. 73.
15. Кирчів Р. Розвиток теоретичних засад української фольклористики / Роман Кирчів // Наукове Товариство імені Т. Шевченка і українське національне відродження: Збірник наукових праць і матеріалів Першої наукової сесії НТШ. Березень 1990. Доповіді, повідомлення, матеріали. – Львів, 1992. – С. 147-152.
16. Там само. – С. 151.
17. Денисюк І. Фольклористичні концепції М. Грушевського і І. Франка / І. Денисюк // Михайло Грушевський і Західна Україна: Доповіді і повідом. наук. конф. / Львів, ун-т ім. І. Франка та ін. – (Львів, 26-28 жовт. 1994 р.) / А. Карась (відповід. ред.) та ін. – Львів: Світ, 1995. – С. 229-234.
18. Там само. – С. 230.
19. Там само. – С. 231.
20. Сапеляк О. Комплексність методології українського народознавства кінця XIX – поч. XX ст. / Оксана Сапеляк, Роман Кісь // Народознавчі зошити. – 1995. – № 3. – С. 132-138.
21. Наулко В.І. Програмні дослідження культури та побуту людності України за матеріалами епістолярної спадщини Ф.К. Вовка / В.І. Наулко // III Міжнародний конгрес українців (Харків, 26-29 серпня 1996 року) – Політологія. Етнологія. Соціологія. – Харків, 1996. – С. 92-97.
22. Таран О. Хведір Вовк і французька школа антропології: формування української наукової антропологічної традиції на поч. XX ст. / О. Таран // Україна, українці, українознавство у XX ст. в джерелах і документах: Зб. наукових праць. У 2-х частинах. – К.: НВЦ «Наша культура і наука», 1999. – Ч. 1. – С. 243-251.
23. Там само. – С. 247.
24. Купчинський О. Українознавчі студії Володимира Гнатюка / Олег Купчинський // Київська старовина. – 1999. – № 2 (326). – С. 72-82.
25. Купчинський О. Володимир Гнатюк: біля джерел формування українознавства / Олег Купчинський // Наукове Товариство імені Шевченка і українське національне відродження: Збірник праць і матеріалів першої наукової сесії НТШ. Березень, 1990. – Львів, 1992. – С. 72-89.
26. Купчинський О. Українознавчі студії Володимира Гнатюка / Олег Купчинський // Київська старовина. – 1999. – № 2 (326). – С. 80.
27. Наулко В. Питання української етнографії в епістолярній спадщині Ф.К. Вовка (Волкова) / В. Наулко, Н. Руденко // Народознавчі зошити. – 2001. – № 3. – С. 454-456.
28. Там само. – С. 454.
29. Каймакан Н. Арабський фольклор и теория миграции сюжетов в исследованиях А. Крымского / Н. Каймакан // Східний Світ. – 2004. – № 1. – С. 140-148.
30. Грица С. Класифікаційні засади в працях академіка Філарета Колесси в їх зустрічі з сучасною фольклористикою / Софія Грица // Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX-XX століття: зб. наук. пр. та матеріалів / упоряд. А. Вовчак, І. Довгалюк; відп. ред. В. Івашків; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: [б. в.], 2005. – С. 188-198.
31. Там само. – С. 189.
32. Гарасим Я. Культурно-історичний підхід при вивченні дум у фольклористичних дослідженнях Філарета Колесси / Ярослав Гарасим // Родина Колессів у духовному та культурному житті України кінця XIX-XX століття: зб. наук. пр. та матеріалів / упоряд. А. Вовчак, І. Довгалюк; відп. ред. В. Івашків; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів: [б. в.], 2005. – С. 76-80.
33. Гарасим Я.І. Культурно-історична школа в історії української фольклористики: дис... канд. філол. наук: 10.01.07 / Ярослав Іванович Гарасим. – Львів, 1997. – 196 арк.
34. Гарасим Я.І. Нариси до історії української фольклористики: навч. посіб. / Я.І. Гарасим. – К.: Знання, 2009. – 301 с.
35. Глушко М. Методика польового етнографічного дослідження: навч. посібник / Михайло Глушко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – 288 с.; Глушко М. Антропологічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Михайло Глушко // Вісник Львівського університету. Серія: Історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С. 413-436; Глушко М. Маловідомі і дискусійні аспекти з етнографічної діяльності Наукового товариства імені Шевченка / Михайло Глушко // Народна культура України: традиції і сучасність: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 40-річчю заснування Нац. музею нар. архіт. та побуту України, Київ, 8-10 жовтня 2009 / Нац. музей нар. архіт. та побуту України; уклад. і наук. ред. П.М. Федака. – К.: Задруга, 2010. – С. 171-182.
36. Сокіл Г. Співпраця наддніпрянських фольклористів у Науковому Товаристві імені Шевченка / Ганна Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – Вип. 32. – 2009. – С. 393-398; Сокіл Г. Роль Наукового товариства імені Шевченка в історії української фольклористики (до 140-річчя створення Товариства) / Ганна Сокіл // Народознавчі зошити. – 2013. – № 5. –

С. 775-781.

37. Сокіл Г. Співпраця наддніпрянських фольклористів у Науковому Товаристві імені Шевченка / Ганна Сокіл // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – Вип. 32. – 2009. – С. 397.

38. Сокіл Г. Роль Наукового товариства ім. Шевченка в історії української фольклористики (до 140-річчя створення Товариства) / Ганна Сокіл // Народознавчі зошити. – 2013. – № 5. – С. 780.

Конта Ростислав *Методологія та методи етнологічних досліджень у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові (1892-1940): історіографія*

У статті розглядається питання висвітлення в історіографії методології та методів етнологічних досліджень у Науковому товаристві імені Шевченка у Львові. Розглянуто основні підходи представників різних історіографічних шкіл до тлумачення зазначеної проблеми. Простежено тенденції формування наукових знань про теоретичне підґрунтя етнологічних досліджень у Товаристві.

Ключові слова: історіографія, етнологія, етнографія, фольклористика, метод, методологія

Конта Ростислав *Методология и методы этнологических исследований в Научном обществе имени Шевченко во Львове (1892-1940): историография*

В статье рассматривается вопрос освещения в историографии методологии и методов этнологических исследований в Научном обществе имени Шевченко во Львове. Рассмотрены основные подходы представителей различных историографических школ к освещению данной проблемы. Прослежены тенденции формирования научных знаний о теоретических основах этнологических исследований в Обществе.

Ключевые слова: историография, этнология, этнография, фольклористика, метод, методология

Konta Rostyslav *The methodology and methods of ethnological studies in Shevchenko Scientific Society in Lviv (1892-1940): historiography*

The process of ethnological research in the Shevchenko Scientific Society in Lviv has a long period of its development within the organization. It is reflected in the program and the methodology of scientific research of the Society. Therefore, in the activity of the NTSh can be identified some changes in the organization of scientific work since the reform of the Society in 1892 and ending with its disbandment in January 1940. During that time, there were the programmatic changes in NTSh that can be observed at the level of plans and real measures to improve ethnological research in this organization. An article deals with a problem of coverage in historiography of methodology and methods of ethnological research in the Shevchenko Scientific Society in Lviv. This problem is reflected in the pages of the scientific literature. First of all it is the works relating to the reform of NTSh in nationwide academic organization. Despite the importance of this issue, it is usually was researched in historical works about Society, where the problem of methodology and methods of ethnological research in Society was lighting in general terms. As a result, it made impossible to follow all the twists and turns in the internal organization work in this area including the various points of views on this problem NTSh members. Also it made impossible to follow the foreign factor that was in the difficult circumstances of existence of scientific organization of academic level of the people who had been deprived of their own state. An article deals with a problem of lighting in the historiography the question of reforming the NTSh and changes in its charter in terms of its importance to the organization of ethnological researches in that organization. It is observed the different historiographical schools of interpretation of the problem. It traces the main trends in the development of scientific knowledge about the theoretical basis of ethnological research in the Society. The author also draws conclusions about the prospects for further study of this problem.

Keywords: historiography, ethnology, ethnography, folklore, method, methodology

Рецензенти:

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 08.10.2016 р.

УДК 930.2 : 323.25 (71) (=161.2) «1932/1933»

РОМАН СЕРБИН ЯК ПРЕДСТАВНИК ТОТАЛІТАРНОЇ ШКОЛИ ІСТОРІОГРАФІЇ ГОЛОДОМОРУ

Віктор Гудзь

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 72315, м. Мелітополь, вул. Гетьманська, 10
e-mail: goodz-klio@ukr.net

Зважаючи на те, що у світі налічується до 20 тис. публікацій з історії радянського голоду початку 1930-х років, переважно публіцистичного та компілятивного характеру, зростає необхідність історіографічного осмислення цієї актуальної проблеми та координації її подальших досліджень. Історичні праці з теми Голодомору останнім часом стали предметом дослідження не лише окремих статей, а й монографій і дисертацій. Проте увага авторів зосереджена переважно на сучасному історичному дискурсі навколо причин, характеру та масштабів трагедії голоду 1932-1933 років. Ті ж дослідники, які розглядали наукову й організаційну діяльність української діаспори у 1980-х роках (Ф. Сисин, 1997; В. Марочко, 2003; В. Гудзь, 2004; М. Шитюк і К. Назарова, 2012 та ін.) спеціального завдання охарактеризувати вклад колишнього професора історії Квебекського університету в Монреалі (Канада) Романа Сербина у вивчення та популяризацію концепції голоду як геноциду не ставили. Певний виняток становить публікація К. Назарової, яка піддала критиці ідею Р. Сербина, за «гіперболізацію політико-національного виміру трагедії» [1], позаяк вчений розглядав голод 1932-1933 років в Україні не як локальне явище, а як складову загальної політики радянського режиму.

Тому мета даної розвідки – проаналізувати науковий доробок Романа Сербина як представника тоталітарної школи історіографії Голодомору та визначити його історичну та правову оцінку подій в Україні на початку 1930-х років.

Після Другої світової війни панівною теорією серед американських «радянологів» (дослідників СРСР) стала теорія тоталітаризму. Згідно цієї концепції, під тоталітарною державою мається на увазі система особистої влади диктатора, що спирається на єдину партію з масовою соціальною підтримкою та репресивним режимом. Виходячи з таких позицій, англійський науковець Роберт Конквест у книзі «Жнива скорботи», яка вийшла

друком 1986 р. [2] і мала широкий резонанс у наукових колах і політикумі, характеризував голод 1932-1933 рр. в Україні як сталінський геноцид. У відповідь на концепції радянологів – «тоталітаристів» з'явилися публікації «ревізійоністського» напрямку вивчення історії СРСР. «Ревізіоністи» пояснювали голод 1932-1933 рр. об'єктивними причинами: неврожаєм, слабкістю колгоспів або ж помилками влади та категорично заперечували ототожнення «тоталітаристами» діянь комуністичного та нацистського режимів.

Інші суб'єкти дискусії, здебільшого з поза наукового середовища, вдавалися до політичних інсинуацій на актуалізовану на Заході тему голоду 1932-1933 рр. Так, у нью-йоркському часописі «Сільський Голос» у 1988 р. вийшла друком стаття Джефа Коплона [3]. Американський журналіст стверджував, що «галас» довкола голоду зумовлений намаганням націоналістів відволікти суспільство від пошуків військових злочинців серед української еміграції та заперечити нацистський Голокост. Інший апологет соціалізму, канадський профспілковий активіст Дуглас Тоттл, спромігся на замовну книгу під претензійною назвою «Обман, голод і фашизм: міф про український геноцид від Гітлера до Гарварда». Звинувативши українців у співпраці з фашистами, Тоттл визначив причини голоду помилками уряду, перегинами колективізації, саботажем, посухою, а не злим умислом [4].

У дискусії щодо причин і наслідків голоду в СРСР 1932-1933 років, викликаній публікацією книги «Жнива скорботи» та демонстрацією у Канаді однойменного фільму, приуроченого до 50-річчя голоду, своє вагоме слово сказав канадський українець (народжений на Івано-Франківщині 1939 р.) професор, редактор часопису «Студії Голодомору» (Монреаль), Роман Сербин. Його виступ з критикою спекуляцій на тему Голодомору став одним з перших на Заході. Р. Сербин показав підступність прийомів критиків геноцидної версії Голодомору на трьох прикладах фальсифіка-

цій із роботи Д. Тоттла, які повторили його апологети. По-перше, Р. Сербин відкинув критику Д. Тоттлем використання у фільмі «Жнива скорботи» світлин періоду голоду 1921-1923 років, вказавши на їх значення для ілюстрації антинародної політики радянської влади, дії якої спричинили обидва голодомори. По-друге, історик спростував інсинуації та перекозчення Д. Тоттла щодо начебто заперечення штучного голоду М. Грушевським. По-третє, показано неспроможність пов'язання прихильників версії голоду-геноциду з фашизмом і колабораціонізмом. Як зазначав Р. Сербин, автор опусу, не знаючи історії голоду, виділив їй один розділ, а «шахрайству» і «фашизму» – дев'ять. Тоттл і його однодумці «...мають нахабство осквернити пам'ять мільйонів невинних людей свідомо виморених голодом злочинцями, які ніколи не були покарані за їх диявольський вчинок» [5].

Професор Р. Сербин був послідовним у критиці фальсифікаторів історії голоду 1932-1933 років й у наступні роки. Показовою є його полеміка з іншим представником української діаспори у Канаді – професором університету Людвіга Альберта (Едмонтон) Іваном-Павлом Химкою. Цей фахівець з історії Голокосту у 2006 р. оприлюднив в Інтернеті свої роздуми про єврейський геноцид та український голод [6], навіяні читанням монографій українського історика С. Кульчицького та його шведського колеги Й. Дитча. І. Химка звертає увагу на те, що з 1983 р. серед української діаспори почастішали спроби трактувати Голодомор як акт геноциду, порівняльний з Голокостом. Його непокоїть звинувачення деяких євреїв у причетності до голоду, зокрема, соратника Сталіна Л. Кагановича, а також євреїв, які служили у НКВС, що у підручниках історії України страждання Голокосту «затмарені українськими боротьбою і стражданнями».

У цьому ж стилі І. Химка дорікає С. Кульчицькому, котрий заявив про свій моральний обов'язок перед пам'яттю мільйонів співвітчизників, які стали жертвами терору голодом. Як зауважив Р. Сербин, І. Химка сам виявляє подвійну мораль, коли не визнає Голодомору як геноциду лише тому, що пам'ять про нього використовується як «національний міф» поряд з героїзацією національно-визвольної боротьби ОУН-УПА.

Інша публікація І. Химки у журналі «Критика» присвячена аналізу монографії американського дослідника Східної Європи Тимоті Снайдера «Криваві землі» [7]. І. Химка рею-

мував, що Снайдер не вживав термінів «Голодомор» чи «геноцид» відносно подій 1932-1933 рр., але характеризував їх як «політичний голод», «масове вбивство» хоч і визнавав антиукраїнське спрямування сталінської політики. Власні погляди І. Химка виклав в університетській промові 28 березня 2011 року, перекладеній для часопису «Критика» [8]. І. Химку непокоїло, що до «геноцидної» кампанії «приплітають ...увесь гнів, спрямований на росіян та євреїв», що завищується кількість жертв голоду.

Професор Сербин виділив два «міти», які обурили І. Химку: твердження, що голод в Україні 1933 року був геноцидом і заперечення участі ОУН і УПА у Голокості. Це викликало у Р. Сербина відчуття дежавю та нагадало йому «брехливу» книжку Д. Тоттла 1987 р. І. Химка «...хибно обмежує поняття геноциду до голоду українського селянства, а отже, має з Голодомором концептуальні проблеми». Він не бачить того, що юрист Р. Лемкін зрозумів 68 років тому: «...він трактував селян як частину етнічної та національної групи, а не як соціальну категорію» [9].

Р. Сербин продовжив і конкретизував аналіз ставлення едмонтонського професора до концепції голоду-геноциду у своїй публікації в електронному виданні [10]. Монреальський дослідник викрив намагання І. Химки представити уникнення Т. Снайдером терміну «Голодомор», як заперечення геноцидного змісту цього голоду, і навіть слова Снайдера: «Рафаль Лемкін, міжнародний адвокат, який пізніше винайшов термін геноцид, назвав би український випадок «класичним прикладом радянського геноциду» [11].

Відповідно історик викрив методи І. Химки, за допомогою яких той намагається очорнити Р. Лемкіна та нівелювати геноцидні студії взагалі. Р. Сербин, у відповідь на закиди І. Химки, наголосив, що українці, на відміну від прихильників унікальності Голокосту, не претендують на особливий статус Голодомору, а лише прагнуть співчуття до жертв голоду, суспільної уваги та визнання українського геноциду, як це зроблено у випадку з єврейською й іншими людськими катастрофами.

Науковий доробок Р. Сербина включає також загальну характеристику результатів діяльності української еміграції з донесення правди про Голодомор. Ще у 1968 р. вчений констатував недостатню просвітницьку роботу українців у Великобританії, де ні наукові кола, ні преса, ні політикум не надавали серйозної уваги штучному голоду в Україні поча-

тку 1930-х років через брак інформації та політичний лібералізм [12].

Як випливає з аналізу Р. Сербином французьких публікацій з цієї теми, насамперед – сенсаційної для лівих кіл Франції колективної праці «Чорна книга комунізму» [13], на кінець 1980-рр. історіографічна та суспільна ситуація на Заході в осмисленні радянського голоду кардинально змінилася. Канадський вчений проаналізував характеристику голоду в Україні Н. Вертом, котрий вважав, що голод був навмисно організований Кремлем для покари селян і погубив в Україні 4 із 6 млн. радянських людей. Проте Р. Сербин не погодився з ототожненням редактором «Чорної книги...» С. Куртва єврейського Голокосту з українським Голодомором. На думку Р. Сербина, така позиція С. Куртва лише дає козири опонентам, адже «...цей геноцид є не «українським», а «класовим»» [14], спрямованим проти селянства України.

В іншій статті зі збірки своїх праць – «Українська діаспора й Україна», опублікованій у 1995 р. у газетах Торонто, Парижа та «Молоді України» – Р. Сербин дорікає українській еміграції за недостатню роботу із роз'яснення світовій спільноті трагедії голоду в Україні. «Жидівська діаспора стала частиною проводу західного світу, і її Голокост увійшов у колективну пам'ять і свідомість людства, – пише Р. Сербин. – Українська діаспора залишилась на периферії, і світ не цікавиться її Голодоморами, хоч вони такі самі доречні для аналізу сучасних політичних злочинів (якщо не більше), як жидівський Голокост» [15]. Професор Сербин звинувачує також владу України у бездіяльності щодо донесення правди про Голодомор у республіці та на міжнародному рівні та пропонує координацію зусиль політичних і наукових кіл у цій справі на Батьківщині й у діаспорі.

Як представник «тоталітарної школи» історіографії Р. Сербин виступав не лише адептом геноцидної версії трагедії Голодомору, а й вніс власний вагомий вклад в її розвиток. Його стаття на підтримку геноцидної версії Голодомору у рамках програми «Уроки історії» Міжнародного благодійного Фонду «Україна 3000» була опублікована 28 мовами у збірнику «Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні» [16]. Р. Сербину належить також передмова до англійської публікації праці Р. Лемкіна про геноцид українського народу. На думку історика, Р. Лемкін «...справедливо розширює обговорення українського геноциду за селян, голодуючих в 1932-1933 роках, і

каже про знищення інтелігенції та Церкви, «мозку» і «душі» нації. Він робить акцент на збереження і розвиток культури, вірувань і загальних ідей, які роблять з України "націю, а не маси людей"» [17].

Найбільш чітко своє трактування геноцидної версії подій 1932-1933 рр. в Україні Р. Сербин виклав у статті «Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид», яка практично стала україномовною інтерпретацією позиції вченого, викладеної в «Українському кварталнику» 2006 р. [18]. Спершу вчений проаналізував визначення геноциду самим автором терміну Р. Лемкіним, який наголошував, що геноцид «не обов'язково означає нагальне знищення нації», а, скоріше, передбачає «намір зображувати ним скоординований плян різних дій, скерованих на знищення суттєвих основ національних груп з ціллю анігіляції самих груп» [19]. Р. Сербин прокоментував дефініцію Р. Лемкіна та розглянув «Конвенцію про запобігання геноциду та покарання за нього», яка була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р. Р. Сербин наводить формулювання геноциду у Конвенції та дає своє трактування такої ознаки цього злочину як «намір знищити». Вслід за Р. Лемкіним він пояснює, що «знищення» не означає виключно фізичної ліквідації якоїсь групи. Щодо «наміру», то хоч «уряди зазвичай не проголошують і не документують геноцидні плани за прикладом нацистів» [20], але, як слушно наголосив Р. Сербин, «...архіви зберегли численні закони, директиви та виступи високих радянських службовців, які яскраво свідчать про злочинні інтенції сталінської верхівки» [21]. На доказ свого твердження автор назвав закон «про 5 колосків» від 7 серпня 1932 р., розпорядження про вилучення усього зерна, включно з посівним, про «чорні дошки», блокаду УСРР і Кубані законом від 22 січня 1933 р., про хатні обшуки та конфіскацію усіх харчових запасів, а також відверті вислови членів Політбюро КП(б)У М. Хатаєвича і П. Постишева у 1933-1934 рр.

Крім того, пише Р. Сербин, Конвенція не вимагає інтенції тотального знищення групи та не вказує на потребу визначення мотивів чи причин, що спонукають геноцидира до його злочину, на чому спекулюють критики концепції геноциду. Достатньо самого такого вчинку. За Сербином, іншим ключовим елементом для визнання геноциду є визначення у Конвенції груп жертв: національні, етнічні, релігійні та расові, з яких перших дві харак-

терні для України. На думку вченого, не можна зводити геноцид в Україні лише до Голодомору: «Нищення голодом українських селян було лише частиною геноциду; геноцид був нищенням українців як національної та етнічної групи» [22]. Виходячи з положень Конвенції, як «національну групу» історик трактує не лише хліборобів, що складали три чверті населення УСРР, а й інтелігенцію, урядовців та інших жертв розстрілів, ув'язнень і депортацій, а як «етнічну» – українців Кубані й інших компактних місць їх проживання у РСФРР. Р. Сербин показав, що елементом такого етноциду був не лише терор голодом та асиміляція дітей розстріляних і засланих українців, а й скасування українізації: «Коли в середині грудня 1932 р. ЦК ВКП(б) заборонив публічне вживання української мови, то це була передача не лише дітей, але всього 8-мільйонного українського населення РСФРР з української етнічної групи, яку фактично ліквідувалося, до російської етнічної групи» [23].

На закінчення своєї статті канадський дослідник звернувся до визначення термінології подій 1932-1933 рр. Р. Сербин переконаний: «Правильний термін є Голодомор, який треба вживати не лише в сенсі «морення голодом», але як синонім «геноциду проти українців». В українській мові це слово треба писати з великої букви, як також і в англійській мові, додаючи до нього дефінітивний артикул «the» – "the Holodomor"» [24]. Згідно з уточненням професора у виступі на конференції, термін «Голодомор» придатний і для всього періоду нищення українців комуністичною системою у першій половині ХХ-го століття, як добре продуманої, стратегічно і тактично організованої, і надзвичайно жорстокої щодо методів втілення акції [25]. Як на нас, у такому разі варто розрізняти вживання цього терміну у вузькому сенсі, як це роблять більшість українських фахівців з історії голоду 1932-1933 рр., й у широкому – крізь «тоталітарну» призму бачення Р. Сербина, на яке теж треба зважати, враховуючи штучний характер голодувань 1921-1923 і 1946-1947 рр.

Зусиллями вченого розробка історії голоду в Україні також поповнювалася історичними джерелами. У розпал дискусії про Голодомор у Канаді за його редакцією вийшла збірка значущих статей, які стосувалися цієї проблеми. У ній, крім авторської праці, вміщено статті ще семи науковців [26].

Професор Сербин відомий у наукових колах також ґрунтовними дослідженнями голоду 1921-1923 років в Україні. Впорядкований

ним збірник документів «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» містить 819 статей і повідомлень з цієї теми [27]. Книга є найбільшим за обсягом упорядкуванням періодичних джерел з історії голоду в Україні 1921-1923 років. Виходячи із системної оцінки радянського режиму, історик одним з перших у світовій історіографії провів паралелі між радянськими штучними людоморами 1921-1923 і 1932-1933 рр., назвавши перший з них «генеральною репетицією» Великого голоду початку 1930-х років. «Людина – не природа – була причиною першого масового голоду в радянській Україні. У зв'язку з цим, український голод 1921-1923 дуже відрізнявся від одночасного російського голоду, але був цілком подібним до українського голоду 1932-1933 рр.» [28]. Висновки історика певною мірою співвідносяться з періодизацією «війни більшовиків проти селян» (1917-1933 рр.), в якій відомі дослідники Голодомору А. Безансон (Франція) та А. Граціозі (Італія) виділяють, у різній інтерпретації, по 4 фази. Авторитет вченого у галузі радянської міжвоєнної історії визнаний у наукових колах, що засвідчують і запрошення йому до участі в енциклопедичних виданнях [29].

Канадський історик крім наукової праці, проводить велику організаційну та просвітницьку роботу. Зокрема, він опублікував фотографії подій голоду в Україні 1921-1923 рр., що зберігаються у фонді Міжнародної спілки допомоги дітям із кантонального архіву Женеви, та свої коментарі до них (газета «Кримська Світлиця», 12.03.2004). Вчений, який вважає, що знання про Голодомор – обов'язок кожної свідомої людини, – читає лекції, виступає на конференціях, дає інтерв'ю, скрізь намагаючись догукатися до світу із страшною та повчальною правдою про одну з найбільших трагедій в історії українського народу.

Таким чином, встановлено, що Р. Сербин виявив себе одним із перших історіографів проблеми Голодомору, який продемонстрував кваліфікований методологічний підхід та об'єктивну наукову позицію. Вчений першим серед українських науковців спростував вигадки фальсифікаторів історії голоду 1932-1933 рр. в Україні, що з'явилися друком на Заході у 80-х роках ХХ століття і пізніше.

Історик вніс значний вклад у розробку «геноцидної» версії Голодомору представниками «тоталітарної школи» радянологів Дж. Мейсом і Р. Конквестом і висунув гіпотезу про системне застосування комуністичним режимом засобу голоду у 1921-1923 рр. і

1932-1933 рр. з метою придушення опору владі «неблагонадійних» верств українства. Р.Сербину належить також розвиток ідей Р.Лемкіна та трактування Конвенції ООН про геноцид стосовно подій 1930-х років як серії злочинів сталінського режиму, які поєднували Голодомор з іншими елементами комуністичного геноциду України: нищенням її Церкви, інтелігенції, керівної верхівки, відчуженням дітей тощо.

Дослідження показує, що професійна та громадянська позиція професора Сербина – приклад боротьби цілісної та мужньої особистості за правду про голод в її трактуванні «тоталітарною школою», приклад невтомної наукової та просвітницької роботи з відродження історичної пам'яті народу й утвердження України у світі. Сукупний вклад вченого у розробку історії голоду 1932-1933 рр. в Україні й обґрунтування геноцидного характеру цієї трагедії виглядає найбільш вагомим серед українських дослідників зарубіжжя.

Подвижницька та багатогранна діяльність Романа Сербина у науковій і громадській царині, як і сама особистість видатного вченого української діаспори, не може бути вичерпана якоюсь статтею, а потребує монографічного комплексного та всебічного наукового дослідження із залученням методів історіографії, герменевтики, біографістики, просопографії й інших.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Назарова К.В. Формування концепції голоду-геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960-1980-х рр.) / К.В. Назарова // Мандрівець (Тернопіль). – 2013. – № 2. – С. 41.
2. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine / Robert Conquest. – Oxford University Press, 1986. – 400 p.
3. Coplon J. In Search of a Soviet Holocaust. A 55-Year-Old Famine Feeds the Right / Jeff Coplon // Village Voice. – 1988. – January 12.
4. Tottle D. Fraud, Famine and Fascism: The Ukrainian Genocide Myth from Hitler to Harvard / D. Tottle. – Toronto, 1987. – P. 92-96.
5. Serbyn R. The last stand of the ukrainian famine-genocide deniers [Електронний ресурс] / Roman Serbyn. – Режим доступу: <http://www.infoukes.com/history/famine/serbyn/>. – (Reprinted from «The Ukrainian Canadian». – Montreal: Kobzar Publishing Company Limited, 1989. – February. – P. 7-10, 14).
6. Himka J.-P. Holocaust and Holodomor / John Paul Himka [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pandia.ru/user/publ/17244-Holocaust_and_Holodomor_John_Paul_Himka
7. Химка І. Історія Кривавщини та ліки від «пам'яті» / Іван Химка [Електронний ресурс] // Критика. – Число 5-6 (163-164). – Травень 2011. – Режим доступу:

<http://m.krytyka.com/ua/articles/istoriya-kryvavshchyny-ta-lyky-vid-pamyati>

8. Химка І. Втручання: підважуючи міти української історії XX століття / Іван Химка [Електронний ресурс] // Критика. – Число 5 (175) травень 2012. – Режим доступу: <http://m.krytyka.com/ua/articles/vtruchannya-pidvazhuuyuchy-mity-ukrayinskoyi-istoriyi-xx-stolittya>
9. Сербин Р. Боротьба Івана Химки з «українськими мітами»: хибні методи / Роман Сербин // Критика. – 2012. – № 6. Червень. – С. 15-18.
10. Serbyn R. On the Ukrainian Genocide, Lemkin, and Himkian Dialectics [Електронний ресурс] / Roman Serbyn [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.academia.edu/1233026/>
11. Snyder T. Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin / Timothy Snyder. – New York: Basic Books, 2010. – 448 p.
12. Serbyn R. British Public Opinion and the Famine in Ukraine / Roman Serbyn // New Review: A Journal of East European History. – Vol 8. – № 3 (32). – Toronto, sept. 1968. – P. 89-101.
13. Le Livre Noir Du Communisme: Crimes, Terreur et Repression / S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panne, A. Paczkowski, K. Bartosek, J.-L. Margolin. – Paris: Editions R. Laffont, 1997. – 848 p.
14. Сербин Р. Голодомор 1932-1933: проблема колективної пам'яті / Роман Сербин // За яку спадщину? – К.: [б. в.], 2002. – С. 96.
15. Сербин Р. Українська діаспора й Україна: за партнерські засади співпраці / Роман Сербин // За яку спадщину? – К.: [б. в.], 2002. – С. 103.
16. Сербин Р. Концепція злочину геноциду Рафаеля Лемкіна та його аналіз українського геноциду» / Роман Сербин // Рафаель Лемкін: радянський геноцид в Україні» [редактор Роман Сербин; упорядник Олесь Стасюк]. – К.: Майстерня книги, 2009. – 208 с.
17. Serbyn R. Lemkin on the Ukrainian Genocide [Lemkin on Genocide of Nations] / Roman Serbyn // Journal of International Criminal Justice. – № 7. – Oxford University Press, 2009. – P. 123.
18. Serbyn R. The Ukrainian Famine of 1932-1933 as Genocide in the light of the UN Convention of 1948 / Roman Serbyn // The Ukrainian Quarterly. – Vol LXII. – № 2. – 2006. – P. 181-204.
19. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation-Analysis of Government – Proposals for Redress Raphael Lemkin. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 1944. – P. 80.
20. Kuper L. Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century / Leo Kuper. – Penguin, 1981. – P. 35.
21. Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид / Роман Сербин // Архіви України. – 2008. – № 3-4 (261), травень-серпень. – С. 55.
22. Там само. – С. 57.
23. Там само. – С. 60.
24. Там само. – С. 61.
25. Соколик О. Питання досліджень української історичної правди: Науково-популярна конференція... у Торонто 6 квітня 2013 р. [Електронний ресурс] / Оксана Соколик. – Режим доступу: <http://ukrpohliad.org/ukrayintsi-v-sviti/py-tannya-doslidzen-ukrayins-koyi-istory-chnoyi-pravdy.html>
26. Famine in Ukraine 1932-1933 [eds. Serbyn Roman & Bohdan Krawchenko]. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1986. – 192 p.
27. Serbyn R. The Famine of 1921-1923 and the Ukrainian Press in Canada / Roman Serbyn. – Toronto: Ukrainian Canadian Research & Documentation Centre, 1995. – 700 p., bibliog, facsim.
28. Famine in Ukraine... – P. 15.
29. Serbyn R. Ukraine (Famine) / Roman Serbyn // Encyclopedia of Genocide and Crime Against Humanity, Macmillan Reference USA. 2005. – P. 155-161.

Гудзь Віктор Роман Сербин як представник тоталітарної школи історіографії Голодомору

Роман Сербин першим серед українських науковців спростував вигадки фальсифікаторів історії голоду 1932-1933 рр. в Україні, що з'явилися на Заході у 80-х роках ХХ ст. і пізніше. Історик вніс значний вклад у розробку «геноцидної» версії Голодомору представниками «тоталітарної школи» радянологів. Р.Сербину належить трактування Конвенції ООН про геноцид стосовно подій 1930-х років як серії злочинних дій сталінського режиму. Сукупний вклад вченого у розробку історії Голодомору та обґрунтування його геноцидного характеру є найбільш вагомим серед українських науковців зарубіжжя.

Ключові слова: історіографія Голодомору, Роман Сербин, українська діаспора, радянологія, тоталітарна школа,

геноцид

Гудзь Виктор Роман Сербин как представитель тоталитарной школы историографии Голодомора

Роман Сербин первым среди украинских ученых опроверг измышления фальсификаторов истории голода 1932-1933 гг. в Украине, появившиеся на Западе в 80-х годах XX в. и позже. Историк внес значительный вклад в разработку «геноцидной» версии Голодомора представителями «тоталитарной школы» советологов. Р. Сербину принадлежит трактовка Конвенции ООН о геноциде в отношении событий 1930-х годов как серии преступных действий сталинского режима. Совокупный вклад ученого в разработку истории голода 1932-1933 гг. в Украине и обоснование геноцидного характера трагедии является наиболее весомым среди украинских ученых зарубежья.

Ключевые слова: историография Голодомора, Роман Сербин, украинская диаспора, советологии, тоталитарная школа, геноцид

Gudz Victor Roman Serbyn as a represent of the totalitarian school of the Holodomors historiography

Roman Serbyn proved himself as a consistent researcher problem of the Holodomor, which showed a qualified methodological approach and objective scientific position. The scientist was first among Ukrainian scholars who refuted fabrications of the falsifiers of history famine 1932-1933 on Ukraine, which appeared in the West in the 80s of the twentieth century and later. The historian made a significant contribution to the development of a «genocidal» version of famine by the «totalitarian school» Sovietologists James Mace and Robert Conquest. He hypothesized the systematic application communist regime of the tool famine in 1921-1923 and 1932-1933 for suppress of the resistance «unreliable» Ukrainians layers. R. Serbyn also has development ideas by Raphael Lemkin and interpreted the events of 30 years of XX century aggordingly to of the Convention on genocide as a series of criminal actions of the Stalin's regime. Famine combined with other elements of the communist genocide on Ukraine, its destruction of the Church, intellectuals and the ruling elite, the estrangement of children and so on. All the way of Serbyn's life – an example of coherent and courageous struggle of the individual for the truth about the famine in its interpretation of «totalitarian school», an example of tireless research and educational work on the revival of the historical memory of the Ukrainian people and the strengthening of Ukraine in the world. The total contribution of the scientist to the development history of the famine of 1932-1933 on Ukraine and substantiation evidence genocidal nature of this tragedy is the most important among Ukrainian researchers abroad. Roman Serbyn believes that knowledge about the Holodomor – the duty of every conscious person. He lectures, speaking at conferences, giving interviews, trying bring up to the world terrible and instructive truth about one of the greatest tragedies in the history of the Ukrainian people.

Keywords: historiography of the Holodomor, Roman Serbyn, Ukrainian Diaspora, Sovietology, totalitarian school, genocide

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.10.2016 р.

УДК 94 (477) «1943»

ТРЕТІЙ ВЕЛИКИЙ ЗБІР ОУН(б) 1943 РОКУ: КУРС НА РЕВІЗІЮ БАЗОВИХ ІДЕОЛОГІЧНИХ І ПРОГРАМОВИХ ПОСТУЛАТІВ (СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ)

Василь Ухач

Тернопільський національний економічний університет
Україна, 46001, м. Тернопіль, вул. Микулинецька, 46а
e-mail: vasil.uhach@mail.ru; vasil.uhach@gmail.com

Історична пам'ять, базована на основі об'єктивного пізнання історії, не тільки є своєрідним містком поєднання минулого із сучасним, а й «підказує» осмислений вибір майбутнього [1], особливо коли досвід минулого, історичні уроки враховані.

Злам 1942-1943 років став надзвичайно важливим для всіх суб'єктів українського визвольного руху. Брутальна антиукраїнська політика нацистів, кардинальна зміна на німецько-радянських фронтах, дискусії у фахових військових колах щодо відкриття другого фронту й «архітектури» післявоєнної Європи, активізація радянських партизанських і польських національних сил опору, зустріч з братами з Наддніпрянщини та досвід практичної діяльності були ключовими, з-поміж переліку факторів, які привели українські самостійницькі сили, особливо ОУН(б) не тільки до коригування стратегії і тактики боротьби, але й до ревізії політико-програмових та ідеологічних настанов.

Останні десятиліття ознаменувалося справами сучасної української історіографії системно висвітлити еволюцію ідеологічних і програмово-політичних засад у контексті рішень Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН(б) (далі ІІІ НВЗ ОУН(б). – В.У.) та їх впливу на подальше розгортання національно-визвольної боротьби. Особливо слід виділити праці науковців, які заслужено зайняли «привілейовані» позиції у когорті авторитетних дослідників українського визвольного руху – В. В'ятровича [2], В. Дзьобака [3], А. Кентія [4], Г. Касьянова [5], О. Лисенка [6], І. Патриляка [7], О. Ходановича [8], О. Ленартовича [9], Г. Стародубець [10], Ю. Киричука [11].

Метою статті є висвітлення сучасною вітчизняною історіографією ревізії базових ідеологічних і політично-програмових постулатів започаткованих на Третьому Великому Зборі ОУН(б) у 1943 році.

Поставлена мета зумовлює потребу розкриття наступних завдань: узагальнити пог-

ляди науковців на причини скликання ІІІ НВЗ ОУН(б); проаналізувати чинники, які привели до якісно нових програмових змін; розкрити значення рішень ІІІ НВЗ ОУН(б), що заклав підвалини демократизації організації та подальші зміни в ідеологічній програмі українського визвольного руху (наголосимо, що аналіз цих змін потребує обов'язково динамічного, системного розгляду протягом 20-50-х років ХХ століття – В.У.).

У сучасній українській історіографії усталася позиція, що 1943 рік став роком «інтенсивних політичних дискусій» (Я. Шолох) [12], «внутрішньої організаційної дискусії» (Ю. Щур) [13], «ідеологічних змін» (І. Патриляк) [14], «посилення, оновлення і активізації боротьби» (В. Дзьобак) [3], «новим імпульсом посиленню всіх форм опору...» (А. Кентій) [4].

Як зовнішні, так і внутрішні реалії зумовлювали необхідність серйозного корегування, а то й перегляду як ідеологічних, так і політико-програмових пропагандистських постулатів. На думку В. Дзьобака, це б викликало «загальну демократизацію програми ОУН» (а отже і симпатію у майбутніх потенційних перемовинах із західними союзниками), посилювало б соціальну складову у програмі та пропаганді ОУН(б) (це у свою чергу мало б значно розширити соціальну базу національно-визвольного руху, залучити представників інших національностей) [3].

Отже, «загальна демократизація програми ОУН(б)» і «посилення соціальної складової у програмі та пропаганді ОУН» [14], фокусували спектр ідеологічних змін у націоналістичному русі.

Вітчизняні історики наголошують і на прийнятті Третьою конференцією ОУН(б) важливих рішень з вузлових проблем внутрішньополітичного характеру. Зокрема Г. Стародубець зазначає про претензії на лідерство бандерівської ОУН як «організатора і керівника визвольної боротьби українського народу...» [10]. Червневий 1943 року наказ

Р. Шухевича всім українським повстанським відділам підпорядкуватися Головному військовому штабу (ГВШ), який перебував під контролем бандерівської організації, фактично поклав початок боротьбі в українському повстанському середовищі за загальне лідерство [15]. Власне проведена ОУН(б) з весни 1943 року «об'єднавча акція» значно посилила мілітарні сили бандерівців і фактично зняла питання у суперечці про лідерство в українському національно-визвольному русі [16].

Поділяємо позицію львівського історика Ю. Киричука, який зазначав, що з історичної перспективи політика бандерівського Проводу у питанні підпорядкування мельниківських і бульбівських відділів своєму впливові виявилася правильною хоч і не цілком погоджується з методами її проведення [11]. На жаль, незважаючи на активні спроби пошуку шляхів взаєморозуміння між представниками трьох найвпливовіших суб'єктів українського самостійницького руху – ОУН(б), ОУН(м), Поліської Січі-УПА до згоди не привели [10]. Залишалося, як зазначав Улас Самчук, «право сильнішого» [15]. Безперечно концентрація українських самостійницьких сил в єдиному «кулаці» зцементувала повстанські загони, надавши їхнім діям цілеспрямованості й організованості.

Таким чином у сучасній українській історіографії усталеною є позиція, що на кінець літа 1943 року «ОУН(б) стає майже монопольною силою в українському визвольному русі» [3]. Водночас В. Дзьобак вказує і на нові виклики та завдання, які постали перед ОУН(б): по-перше, необхідно було офіційно оголосити про війну з Німеччиною [3]; по-друге, внести суттєві корективи у чинну програму з метою зробити її більш привабливою для наддніпрянців, відкинувши, з одного боку, радикальні націоналістичні гасла [3] (реалії повсякденної діяльності членів похідних груп ОУН на Наддніпрянщині викликали сумніви та заперечення щодо «програмових і організаційних принципів націоналістичного руху – вождівства, монопартійності, етнічної винятковості» [13]); по-третє, потребою «посилити її соціально-економічну складову, відмовившись від згадок про можливу диктатуру» [3]; по-четверте, «важливо було надати новій програмі ОУН(б) загальнодемократичного звучання, аби її зрозуміли і привітали евентуальні західні союзники...» [3].

В останнє десятиліття авторитетними дослідниками українського визвольного руху зроблено спроби узагальнити погляди на

причини скликання III НВЗ ОУН(б). Тут спостерігається певна поліфонія дослідницьких поглядів. Запорізький історик Ю. Щур вказує на три основні погляди на причини проведення Збору.

Перший належить радянській історіографії і суть його полягає у тому, що III НВЗ ОУН(б) «знаменував собою початок боротьби ОУН з радянською владою і переорієнтував на нового союзника: від Німеччини до західних альянтів» [13].

Другий, опирається на позицію В. Кука, провідника ОУН(б) на південноукраїнських землях, який ключовою причиною проведення Збору називав «проблему переходу націоналістичного підпілля на нові умови діяльності у зв'язку з набутих на Наддніпрянщині досвідом та поверненням радянської влади на зміну німецької» [13].

Третій погляд базувався на твердженнях ще одного активного діяча похідних груп П. Дужого, який стверджував, що «основною причиною був перехід від одностайного керівництва організацією (принцип Провідника) до колегіального (Бюро Проводу)» [13]. Резюмуючи, Ю. Щур називає два останні підходи скликання III НВЗ ОУН(б) правдоподібними і взаємодоповнюючими.

Системний аналіз причин проведення та змін, прийнятих III НВЗ ОУН(б) подає авторитетний київський дослідник ідеології ОУН Г. Касьянов. Історик, прагнучи узагальнити різні версії як науковців так і учасників визвольного руху виділяє головні:

1) реалії радянської дійсності на Західній Україні у перший період радянизації та безпосереднє знайомство з наслідками цієї дійсності на Великій Україні у 1941-1943 роках;

2) практичний досвід набутий учасниками похідних груп ОУН, контакти з патріотично налаштованими наддніпрянцями, що спонукало багатьох молодих, критично мислячих революціонерів «повернутися обличчям до Сходу» і піти на ревізію низки базових ідеологічних і практично-політичних принципів;

3) зміна співвідношення сил у світовій війні на східних фронтах, що реанімувало тему нової зустрічі з комуністичним радянським режимом, активізація радянських партизан в Україні («першою ластівкою», як стверджує історик, став рейд партизанського об'єднання С. Ковпака). Ці реалії також спонукали керівництво революційної ОУН до розширення бази визвольного руху, насамперед збройного;

4) нарешті «дотримання тоталітаристської риторики зразка 1930 років при одночасному

протиставленні себе імперіалізму чи то німецького, чи то радянського, явно не збігалося із таким перспективним завданням, як майбутня репрезентація себе в очах тих, які мали перспективу стати суперником СРСР, і які також на цей час вже переходили в категорії переможних сил» [5]. Г. Касьянов припускає, що спочатку «зміна курсу» та ревізія ідеологічного словника була тактичним кроком для певного кола лідерів революційної ОУН, але подальші реалії визвольної збройної боротьби і створення УГВР з претензіями всеукраїнського репрезентативного самостійного політичного центру визвольної боротьби, стимулювали рухатися далі на шляху детальнішого перегляду світоглядних засад націоналістичного руху [5]. Власне, що і було зроблено в уточненнях і доповненнях до програмових постанов III НВЗ ОУН(б), затверджених конференцією ОУН на українських землях у червні 1950 року [17].

В. В'ятрович аналізуючи формування ідейно-програмових засад визвольного руху 1920-50-х років, з поміж чинників, які привели до якісно нових програмових змін називає, по-перше, перехід націоналістичного руху від стадії підготовки до безпосередньої практичної реалізації власної ідейної платформи у роки останньої світової та потреби її (ідейної платформи – В.У.) конкретизації; по-друге, війна дозволила розширити географію визвольного руху, який репрезентував себе уже як всеукраїнський; по-третє, досвід боротьби у 1941-1943 роках перетворив ОУН чи не на єдиного представника інтересів української нації, а це стимулювало детальнішу увагу приділити окремим аспектам (зокрема соціально-економічним – В.У.) ідейно-програмових положень [2], які до цього часу не знаходили детальної розробки.

Таким чином, скликаний III НВЗ ОУН(б), по-перше, засвідчив готовність нового (у певній мірі ревізійністського) керівництва революційної ОУН адекватно реагувати на нові реалії боротьби і задля досягнення основної мети – незалежної Української Самостійної Соборної Держави (далі – УССД) йти на зміни певних ідеологічних і програмових постулатів; по-друге, Збір схвалив основне завдання революційної ОУН «залучення найширших народних мас до планової, активної боротьби з усіма ворожими чинниками у формі політичних, самооборонних і військових дій» [18]; по-третє, «узаконена» нова стратегія «двофронтової боротьби» з урахуванням подальшого розвитку воєнних дій на східних фрон-

тах передбачала збереження сил самостійницького руху та накопичення ресурсів для боротьби з основним ворогом – Радянським Союзом (вважаємо недостатньо обґрунтованою тезою світлої пам'яті знаного українського історика М. Ковалюка, що «насправді на зборі було взято курс на порозуміння з Німеччиною...» [19]). Можна говорити про певний уніфікований підхід в українській історіографії щодо цього питання, а саме – Збір визнав головним ворогом – СРСР і відкинув пропозицію зосередитися на боротьбі з нацистським окупантом, проте лише з кінця 1943 року керівництво революційної ОУН візьме курс на уникнення боїв з Німеччиною та поступове згортання протинімецької [19] збройної боротьби; по-четверте, Збір зробив серйозний крок у бік прийняття програми революційно-демократичних перетворень [15] (яка визріла у результаті аналізу досвіду боротьби періоду 1941-1943 років), а це свідчить про подальшу еволюцію ідейно-програмових засад визвольного руху [2].

Власне «серцевина» рішень III НВЗ ОУН(б) – нововведення у програмі революційної ОУН, загалом добротно представлена у сучасній українській історіографії. Проте спостерігається і певна фрагментарність в оцінці програмових нововведень III НВЗ ОУН(б) (зрештою вона присутня і при розгляді рішень інших Великих Зборів – В.У.), а це як слушно зауважив В. В'ятрович, заважає об'єктивній оцінці еволюції ідейно-програмових засад українського визвольного руху, які слід розглядати як динамічне гнучке явище на яке впливали як внутрішні, так і зовнішні чинники [2]. Поділяємо позицію історика, що тільки такий підхід дозволить уникнути помилок у спробах дати об'єктивну оцінку еволюції ідейно-програмових засад суб'єктів національно-визвольного руху 1920-50-х років, стане запорукою адекватного розуміння, а отже і визначення місця та значення боротьби сил українського самостійницького руху як у загальноукраїнському, так і загальносвітовому історичному контекстах [2].

Отже III НВЗ ОУН(б) став «завершенням ревізійністських процесів», і «остаточно закріпив демократичний курс реформ організації» (О. Ходанович) [8], «виробив нову соціально-економічну та політичну платформу організації» (О. Стасюк) [26], став «основною віхою на шляху побудови УГВР і остаточного закріплення демократичної платформи» (Я. Шолох) [12], «унормував» демократичний курс програмових засад національно-

визвольної боротьби за самостійну соборну українську державу (В. В'ятрович) [2], «прийняв нову демократичну платформу організації» (К. Кондратюк) [21], «засвідчив докорінну зміну програмових орієнтирів революційних націоналістів» (С. Грабовський) [22], а прийняті ним програмові постанови «мали здебільшого прагматично-практичний, а не аналітично-філософський характер» (Г. Стародубець) [10].

У сучасній вітчизняній історіографії (В. В'ятрович, Г. Касьянов, П. Гай-Нижник, І. Патриляк, О. Гурська) аналіз нової програми дає підстави «означити її як соціал-демократичну» [2]. Основні світоглядні постулати: тези про органічність і вищість нації; про ідеал самостійної соборної української держави не підлягали змінам [5]. Відкинута принцип монопартійної диктатури (ОУН(б) з монопартійної формації «елітарно-орденівського типу» ставала на позиції всенародного руху [23]), запропоновано побудову демократичної правової держави із високими стандартами соціального захисту, заснованої на народовладді [9]. Як зазначає Г. Касьянов «найбільш показовою була зміна акценту в принципі національного колективізму; в ідеологічній преамбулі йшлося про те, що ідеалом нового суспільства є знищення всіх форм класової експлуатації, побудова всенародної держави та «вільна людина...» [5]. В Українській державі майбутній режим ставав «новим ладом» (вже не «націократією»), а згодом в «Уточненнях і доповненнях» до програмових постанов III НВЗ ОУН (1950 р.) – «демократичним ладом» [24].

Нова програма декларувала «свободу політичних і громадських організацій», тезу, яку націоналісти рішуче відкидали ще два роки тому [24].

Незважаючи на помітну у програмі схематичність у розв'язанні соціально-економічних питань, була використана, як зазначають Г. Касьянов, О. Гурська класична схема соціал-демократичного зразка, де держава утримує контроль над стратегічно важливими секторами економіки та соціальної сфери, але не допускаючи при цьому різкої майнової диференціації та свавілля бюрократії [5]. Нові програмові постанови не оминули й оцінки міжнародної ситуації, яка являла собою своєрідну «тріаду»: вичерпання сил імперіалістів, зростання суперечностей між імперіалізмами й активізація боротьби поневолених народів, які, як зазначає В. Дзьобак, мали спричинити у майбутньому новий конфлікт і дати шанс

ОУН і УПА здобути незалежну українську державу [3]. Вітчизняні історики акцентують увагу на тому, що в аналізі міжнародної ситуації керівництво ОУН(б) логічно спрогнозувало біполярність майбутнього світу, розгортання «холодної» війни. Проте, як стверджує В. Дзьобак, керівництво визвольного руху не могло припустити сценарію, за яким західні союзники «на півстоліття «здадуть» половину Європи на милість Кремля» [3] при цьому повторять помилку 20-х років XX ст., коли на поталу більшовицької Росії будуть віддані поневолені народи колишньої царської імперії.

Історики (М. Губарчук, П. Гай-Нижник, О. Стасюк, О. Лисенко) критичні в оцінці системності опрацювання програмових нововведень. Незважаючи на переважання практично-життєвих, аніж теоретичних підходів [23], не знайшли належного опрацювання «питання конституціоналізму, парламентаризму, виборчої та політичної систем, адміністративної та судової організації влади» [25]. О. Стасюк вважає, що демократична риторика революційної ОУН «була скоріше тактичним кроком, своєрідною даниною Сходу України, який категорично відмовлявся ставати під прапори авторитарних і тоталітарних ідей ОУН, але без якого національно-визвольна революція була неможливою» [26].

Вітчизняні історики зазначають, що творці нових програмових нововведень усвідомлювали потребу їх подальшої деталізації та вдосконалення у відповідності новим реаліям життя, подальшої боротьби [25], хоча справедливо наголошують, що ідеологічно-програмові трансформації були для багатьох членів націоналістичного руху незрозумілими, «неприйнятними, зокрема і на психологічному рівні» [26].

Таким чином, проведений аналіз сучасною вітчизняною історіографією еволюції ідеологічних і політико-програмових настанов III НВЗ ОУН(б) дозволяє стверджувати, що Великий Збір ОУН(б) українські історики розглядають як своєрідний рубікон у ланцюжку попередніх подій, який, з одного боку, «унормує» низку важливих, прийнятих раніше рішень, з іншого – стане черговим, проте надзвичайно важливим етапом на шляху еволюції ідейно-програмових засад українського визвольного руху 20-50-х років XX ст.

У контексті подальших досліджень вітчизняним історикам доцільно приділити детальнішу увагу, по-перше, вивченню у контексті української політичної думки (у реаліях жор-

стокої війни – В.У) програмових нововведень, започаткованих III НВЗ ОУН(б) та їх системного аналізу. По-друге, назрів час для системного компаративістського монографічного дослідження етапів еволюції ідейно-програмових постулатів усіх суб'єктів українського національно-визвольного руху. По-третє, невичерпана тема конфліктів у середовищі ОУН, яка для багатьох вчених, як слушно зауважує Я. Шолох, обмежується розколом у 1940 році. Зокрема розкриття конфліктного тла між ОУН (крайовиками і ЗП (Закордонним Проводом) УГВР) та ЗЧ (Закордонні Частини) ОУН.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Горбань Ю.А. Историчне дослідження: імперативи неупередженого пізнання / А.Ю. Горбань, Т.Ю. Горбань [Електронний ресурс] // Историчні науки і біографістика. Електронне наукове фахове видання. – 2009. – № 4. – Режим доступу: <http://arhive.nbuv.gov.ua/e-journals/iN13/2009-4/index.html>
2. В'ятрович В. До проблеми формування ідейно-програмових засад українського визвольного руху 1920-х – 1950-х рр. / В. В'ятрович // Український визвольний рух. Центр досліджень визвольного руху (Львів). – 2007. – Вип. 9. – С. 125-137.
3. ОУН і УПА в 1943 році: Документи. / Упорядник: О. Веселова, В. Дзьобак, М. Дубик, В. Сергійчук; відповід. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 347 с.
4. Кентій А. Військово-підготовча діяльність бандерівських організацій на початку 1943 р. // Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Историчні нариси / Дзьобак В.В., Ільющин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С.В.; НАН України; Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – 494 с.
5. Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд / Г. Касьянов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://falangeorientalblogspot.com/2012/08/1943.html>; Касьянов Г. Ідеологія ОУН: історико-ретроспективний аналіз / Г.В. Касьянов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2004/2/5.pdf>
6. Лисенко О. Військова діяльність Романа Шухевича / О. Лисенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nikp/2008_14/Lysenko.pdf
7. Патриляк І. Проблема державності в ідеологічних концепціях і програмових документах українських націоналістів у роки Другої світової війни / І. Патриляк // Воєнно-історичний меридіан. Електронний науковий журнал. – 2013. – Вип. 1 – С. 114-127.
8. Ходанович О.Л. До питання еволюції ідейно-політичних засад ОУН у роки німецької окупації в Україні (1941-1944 рр.) / О.Л. Ходанович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ngius.jrgua/images/book/4.pdf>
9. Ленартович О.Ю. Національно визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни: монографія / О.Ю. Ленартович. – Луцьк: Волинський нац-ний ун-тет ім. Лесі Українки, 2011. – 410 с.
10. Стародубець Г.М. ОУН(б) в українському національно-визвольному русі на Волині в роки Другої світової війни (1941-1943 рр.) / Г.М. Стародубець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 144 с.
11. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів: Добра справа, 2003. – 464 с.
12. Шолох Я. Прихід до керівництва ОУН-УПА Р. Шухевича в світлі зарубіжної історіографії національно-визвольного руху 30-х – 50-х рр. ХХ ст. / Я. Шолох [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eukraina.com/_id/0/28_upi_00024.pdf
13. Щур Ю. Діяльність ОУН на Наддніпрянщині (1942-1943 рр.) / Ю. Щур [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65416/04-Shchur.pdf?sequence=1>
14. Патриляк І.К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939-1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Часопис, 2012. – С. 295.
15. Кондратюк К. Військово-політична діяльність Романа Шухевича у 1943-1944 рр. / К. Кондратюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65009/14-Kondratiuk.pdf?sequence=1>
16. Патриляк І. Український визвольний рух у 1942 році / І. Патриляк // Український визвольний рух: Науковий збірник. – Львів: Видавництво «МС», 2007. – № 7. – С. 231.
17. Про уточнення і доповнення до програмових постанов III НВЗ ОУН // Програмові постанови ОУН. – Видання ЗЧ ОУН, 1950. – С. 3-4.
18. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 – п.п. 1944 рр.) // Організація український націоналістів і українська повстанська армія. Историчні нариси / Дзьобак В.В., Ільющин І.І., Касьянов Г.В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С.В. – К.: Наукова думка, 2005. – С. 176.
19. Коваль М.В. Україна в Другій світовій війні і Великій вітчизняній війні (1939-1945 рр.) / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 12. – С. 154.
20. Ходанович О.Л. Тактика бойових дій збройних підрозділів ОУН у Західній Україні (к. 1942 – 1943 рр.) / О.Л. Ходанович // Політика, історія, культура. Вісник. – 2010. – № 4. – С. 145.
21. Кондратюк К. Українські національні збройні формування у 1941-1944 роках / К. Кондратюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>
22. Грабовський С. УГВР: погляд з ХХІ століття / С. Грабовський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/chi-superechit-demokratiya-interesam-naciy>
23. Губарчук М. Ідея державотворення в політичних концепціях Організації українських націоналістів / М. Губарчук // Галичина. – 2013. – Ч. 24. – С. 39.
24. Рибак А. Еволюція поглядів діячів ОУН 1940-1950-х рр. на політичний режим майбутньої Української держави / А. Рибак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/7866/1/23.pdf>
25. Гай-Нижник П. Верховне керівництво і партійно-політична система УССД у державницькій моделі ОУН(б) 1940-х – 1960-х років / П. Гай-Нижник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/2016foc.ussd.pdf>
26. Стасюк О. Український визвольний рух середини ХХ століття в контексті українського державотворення / О. Стасюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua>

Ухач Василь Третій Великий Збір ОУН(б) 1943 року: курс на ревізію базових ідеологічних і програмових постулатів (сучасна історіографія)

У статті розкрито підходи сучасних українських істориків до ревізії базових ідеологічних і політико-програмових постулатів націоналістичного руху, започаткованих на Третньому Великому Зборі ОУН(б) у 1943 році. Вказано на перелік проблемних питань, що потребують подальших наукових досліджень.

Ключові слова: Третій Великий Збір ОУН(б), націоналістичний рух, ідеологія, програма, демократизація, історіографія

Ухач Василь Третій Большой Сбор ОУН(б) 1943 года: курс на ревизию базовых идеологических и программных постулатов (современная историография)

В статье раскрыты подходы современных украинских историков к ревизии базовых идеологических и политико-

программных постулатов националистического движения, начало которым положено Третьим Большим Сбором ОУН(б) в 1943 году. Указано на перечень проблемных вопросов, требующих дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: Третий Большой Сбор ОУН(б), националистическое движение, идеология, программа, демократизация, историография

Uhach Vasyli' Third Grand Assembly of UUN (b) 1943: Course on revision of the basic ideological and programmatic tenets (modern historiography)

The article depicts the approaches of modern Ukrainian historians to the revision of basic ideological and political-programmatic tenets of the nationalist movement launched at the Third Grand Assembly of UUN (b) in 1943. Ukrainian historians consider the assembly as a kind of a milestone which on one hand will regulate the norms of a number of important decisions and on the other will be another important step towards the evolution of the ideological and programmatic foundations of the Ukrainian liberation movement of 20-50s of the XX century. The list of problematic issues that require further scientific research is indicated.

Keywords: Third Grand Assembly UUN(b), nationalist movement, ideology, program, democratization, historiography

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 20.10.2016 р.

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

УДК 94 (477.82) «19»

СТАРОЖИТНОСТІ МУЗЕЇВ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ВИСТАВКАХ МІСЦЕВОГО ТА ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО РІВНЯ

Олена Кушпетюк

Луцький інститут розвитку людини університету «Україна»,
Україна, 43020, Волинська область, м. Луцьк, вул. Георгія Гонгадзе, 5
e-mail: OlenaKushpetiuk@i.ua

Помітним явищем сьогодення стало зростання інтересу держави та громадськості до діяльності музейних закладів, які є осередками збереження багатьох історико-культурних надбань нашого народу. У справі активізації роботи сучасних українських музеїв неможливо обійтися без використання кращого досвіду перших музейних закладів. Протягом ХІХ ст. в Україні зародилася та склалася різностороння система історико-краєзнавчих досліджень волинського краю. Вагома заслуга тут належить і музейним закладам регіону, що функціонували при православних церковних осередках. У зазначений період на території Волинської губернії з'явилися та розгорнули діяльність так звані давньосховища. У 1887 році було започатковане давньосховище Володимир-Волинського Свято-Володимирського православного церковного братства. У 1890 році розпочало діяльність давньосховище Луцького Хрестовоздвиженського православного церковного братства, а у 1893 році було відкрите Волинське єпархіальне давньосховище у Житомирі. Працівники цих музеїв доклали чимало зусиль для виявлення, збору та представлення в експозиціях місцевих пам'яток старовини. Адже справа збирання та збереження пам'яток давнього православ'я була оформлена як одне з найважливіших завдань роботи [13, с. 136]. Однак їх діяльність не обмежувалася лише збором, вивченням старожитностей і забезпеченням їм належного зберігання у волинських давньосховищах. Значна увага спрямовувалась на роботу щодо популяризації цих пам'яток шляхом надання експонатів у розпорядження організаторів різноманітних виставок.

Діяльності перших музейних закладів Волині присвячена низка публікацій сучасних авторів. Серед цих робіт вирізняються праці Л. Баженова [1], С. Гаврилюк [5] і статті О. Бірюліної [9, с. 198], О. Василевської [9, с. 93-95], М. Костриці [8], В. Мудрицької [10] й ін. Аналіз робіт, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, свідчить, що загалом науковці досліджували значно ширшу проблематику, тому на зазначені форми роботи музейних закладів звертали увагу лише побіжно.

У статті здійснено спробу проаналізувати зусилля ініціаторів музейних закладів у справі піднесення питомої ваги такого напрямку роботи, як висвітлення історії краю шляхом представлення зібраних і збережених ними пам'яток старовини у розпорядження організаторів різноманітних виставок. Особлива увага приділяється внеску музейних закладів у популяризацію волинських старожитностей шляхом експонування їх на виставках під час проведення загальноросійських археологічних з'їздів.

Важливим напрямом роботи волинських давньосховищ у справі висвітлення історії краю було надання пам'яток старовини краю для експонування на виставках місцевого та загальноросійського рівня. Влаштування виставок місцевого рівня пов'язувалось, як правило, з відвідинами Волині високопоставленими державними особами, ювілейними датами у житті губернії, з бажанням проінформувати громадськість про наявні у музейних закладах колекції й ін. Так, у 1890 році на честь відвідання Волині російським імператором Олександром III у Свято-Троїцькому

соборі міста Луцька було влаштовано виставку церковних старожитностей зі збірок Володимир-Волинського Свято-Володимирського та Луцького Хрестовоздвиженського православних церковних братств. Часопис «Волинские епархиальные ведомости» з цього приводу писав, що цар «...вирішив оглянути виставку церковних старожитностей Свято-Володимирського Православного Братства, яке особливу турботу доклало для того, щоб зібрати у своєму давньосховищі дорогоцінні пам'ятки старовини... До цього зібрання і Луцьке Братство доклало деякі предмети, які воно зуміло за короткий термін (3 міс.) зібрати і тим покласти основу організації у себе такого ж давньосховища» [12, с. 242].

У 1892 році у місті Володимирі-Волинському за ініціативою голови ради місцевого братства, завідувача давньосховищем О. Дверницького було підготовлено та розгорнуто виставку з нагоди 900-річчя утворення Волинської єпархії. Тут експонувалися найцінніші історичні реліквії з колекції братського давньосховища: ікони Божої Матері та Святого Дмитрія з Успенського собору та Дмитріївської церкви міста, колекція рукописів і стародруків, інші пам'ятки [17, с. 527-528].

На загальноросійському рівні старожитності з волинських давньосховищ експонувалися під час проведення археологічних з'їздів. Відомо, що ініціатором організації з'їздів виступило ще наприкінці 1860-х років Московське археологічне товариство, яке зібрало навколо себе науковців і громадських діячів, стурбованих долею пам'яток старовини. Хоча головне завдання археологічних з'їздів полягало у тому, щоб «...пробуджувати інтерес на місцях до вітчизняної археології і закликати до посиленої діяльності місцевих учених» [10, с. 206], однак вони далеко вийшли за межі суто археології та сприяли розвитку інших галузей історичної науки, музеєзнавства та пам'ятокознавства. Учасники з'їздів обговорювали заходи щодо пошуку, вивчення та збереження старожитностей в усіх без винятку тодішніх губерніях Росії. До відкриття археологічних з'їздів влаштовувалися виставки, на яких експонувалися не лише пам'ятки того краю, де відбувався з'їзд, а й старожитності інших регіонів.

На перших археологічних з'їздах волинські старожитності не були широко представлені. Однак питання їх дослідження, збереження й охорони неодноразово піднімалося у повідомленнях учасників з'їздів. Так, вже на I археологічному з'їзді, що відбувся 1869 року у

Москві, піднімалося питання про збереження пам'яток старовини у Волинській губернії. Провідною темою роботи III археологічного з'їзду, що зібрався 1874 року у Києві, стали питання дослідження так званої Київської землі, до складу якої у княжі часи входила і територія трьох повітів Волинської губернії. На з'їзді з доповіддю виступив дійсний член Волинського губернського статистичного комітету Г. Оссовський. Дослідник систематизував дані про знахідки предметів кам'яного віку на території краю [20, с. 171-180]. У рамках проведення з'їзду діяла виставка старожитностей, де були представлені матеріали Волинського губернського статистичного комітету, у тому числі і кам'яні знаряддя праці, зібрані Г. Оссовським на території Ровенського, Дубенського й Острозького повітів Волинської губернії. Питання про потребу історико-краєзнавчого дослідження Волині підняв на з'їзді і секретар Волинського губернського статистичного комітету В. Рогге. Переконавши обґрунтувавши цю тезу, він запропонував один з наступних з'їздів присвятити пам'яткам Волинської землі.

Питання стану дослідження волинських пам'яток і необхідності їх збереження широко піднімалися на VII (Ярославль, 1887 рік), VIII (Москва, 1890 рік), IX (Вільно, 1893 рік), X (Рига, 1896 рік) археологічних з'їздах. Зокрема, на з'їзді в Ярославлі обговорювалася проблема організації місцевих музеїв і потреби вироблення, у зв'язку з цим, положення про засади їх функціонування. З відповідною доповіддю на з'їзді виступила голова Московського археологічного товариства графиня П. Уварова. Доповідь лягла в основу її ж книги «Областные музеи», що побачила світ у 1890 році [21]. У виступі П. Уварова зробила спробу класифікувати місцеві музеї Російської імперії, охарактеризувала кожен тип музейних закладів і навела конкретні приклади такої класифікації по регіонах. При характеристиці таких провінційних музейних закладів, як давньосховища, голова Московського археологічного товариства, як приклад для наслідування, назвала давньосховище Володимир-Волинського Свято-Володимирського православного церковного братства. П. Уварова відзначала, що «засноване воно у 1887 році, розміщене у ризниці собору, давнього храму на Волині, збудованого в XII ст. князем Мстиславом Ізяславичем, і не може не принести користі справі підтримки православ'я на цій здавен російській околиці нашої вітчизни» [19, с. 280]. У додаток до статті П. Уварової у матеріалах з'їзду була надрукова-

на «Краткая опись предметов, поступивших в древлехранилище Свято-Владимирского Братства по 1-е января 1889 года» [19, с. 292-297], яка свідчила, що вже за перший рік існування цей заклад зміг зосередити вартісну колекцію пам'яток церковної старовини. Зокрема, рукописні пам'ятки із цієї колекції вивчав член Смоленського церковно-археологічного комітету Г. Бугославський. І вже на наступному IX археологічному з'їзді, що відбувся 1893 року у Вільно, його реферат про волинські рукописні Євангелія викликав неабияку зацікавленість. На цьому ж з'їзді дослідник, продовжуючи лінію низки доповідачів, звернув увагу на вкрай слабке вивчення у той час волинських пам'яток і закликав докласти максимум зусиль щодо вирішення цієї проблеми. За експонатами музею Свято-Володимирського братства вчений згодом написав працю «Волинские рукописные евангелия и апостолы», яка побачила світ у 1897 році [3].

Найбільше уваги волинським старожитностям було приділено на XI археологічному з'їзді, що проходив у Києві у серпні 1899 року. Ще у січні 1897 року у Москві розпочав свою роботу Попередній комітет для підготовки з'їзду. Дещо пізніше утворився Київський відділ Попереднього комітету, головою якого став професор Київського університету В. Антонович [11, арк. 2]. До початку з'їзду Київський відділ Попереднього комітету розробив спеціальну «Програму для собирания сведений о древностях. (Список вопросов, ответы на которые желательно получить к XI-му Археологическому съезду в 1899 в г. Киеве)». Вона орієнтувала дослідників на пошук відомостей про волинські пам'ятки старовини за трьома основними напрямками: 1) первісні старожитності, 2) історичні старожитності, 3) церковні старожитності. Керуючись цією програмою члени Попереднього комітету прийняли рішення детально ознайомитися з колекціями пам'яток старовини Волині, зробити їх описи та залучити власників цих колекцій до участі у виставці, яка мала працювати у дні роботи з'їзду. З цією метою було організовано низку наукових екскурсій для дослідження волинських старожитностей. І вже влітку 1898 року на Волинь були відраджено кийвські учені – В. Антонович, К. Мельник-Антонович, М. Істомін, та інші, які за дорученням Попереднього комітету здійснювали наукове вивчення Волині [22, с. 915]. На прохання Московського археологічного товариства сприяння у проведенні цих екскурсій надавав тодішній волинський губернатор

В. фон Валь [4, арк. 1].

До збору, опису та вивчення пам'яток старовини й уже наявних на Волині музейних колекцій Київський відділ Попереднього комітету намагався активно залучити місцеву церковну та світську інтелігенцію. У цій справі від імені Попереднього комітету до єпископа Волинської єпархії звертався відомий музеєзнавець, археолог і дослідник історичних старожитностей М. Біляшівський. У листі вченого містилося прохання використати потенціал духовенства для проведення роботи щодо збору відомостей про волинські пам'ятки [2, арк. 1-2]. Дієву участь у виконанні цього завдання взяли і діячі волинського музейництва. Так, наприклад, вивченням старожитностей церков і монастирів Волині займався завідувач Волинського єпархіального давньосховища О. Фотинський [22, с. 915-916]. Влітку 1898 року він супроводжував професора І. Каманіна під час обстежень Загорівського монастиря. Тут були виявлені цікаві рукописні пам'ятки, про які йшлося згодом на з'їзді.

Підсумком відряджень на Волинь членів Київського відділу Попереднього комітету став, окрім наукового обстеження краю, збір відомостей про приватні колекції. Так, ще 5 жовтня 1897 року на другому засіданні Попереднього комітету В. Антонович ознайомив присутніх зі списком відомих колекцій, які необхідно було залучити до участі у виставці. Серед них були названі і колекції тодішніх волинських давньосховищ, що функціонували при православних церковних осередках – Свято-Володимирському та Хрестовоздвиженському православних церковних братствах, Волинського єпархіального давньосховища [18, с. 46]. Ці відомості було передано до Попереднього комітету, що відповідав за організацію виставки, яку згідно з «Правилами XI Археологического съезда» передбачалося розгорнути під час його роботи. Виставка мала складатися з таких відділів (розділів) 1) археологічного (доісторичного – як його називали у той час); 2) церковних старожитностей; 3) історичних старожитностей; 4) книг, рукописів і гравюр; 5) класичних старожитностей; 6) давніх географічних карт і планів. Деякі відділи, насамперед предметів церковної старовини, передбачалося розділити на дві окремі частини й одну з них демонструвати у Київському університеті, а іншу – у церковно-археологічному музеї Київської духовної академії [6, арк. 6-8]. На влаштування з'їзду та виставки Московське археологічне товариство виділило 4 тис. руб. [15, арк. 1].

Ознайомившись зі змістом одержаних даних про колекції волинських старожитностей, члени Попереднього комітету звернулися з листами-проханнями надіслати відібрані комітетом пам'ятки старовини на виставку XI археологічного з'їзду. Так, матеріали архіву Володимир-Волинського Свято-Володимирського православного церковного братства свідчать, що вивчивши надіслані дані та «Краткую опись предметов, находящихся в Древлехранилище Православного Свято-Владимирского Братства в г. Владимире-Волынском», члени Попереднього комітету запросили на виставку 34 експонати давньосховища. Серед них – ікони Благовіщення та Святого Дмитрія, 16 рукописів, 9 стародруків, акварельні малюнки, фотознімки та гравюри. Братчики розглянули це звернення на загальних зборах 30 січня 1899 року й ухвалили переадресувати його на розгляд вищого керівництва, тобто, у даному випадку тодішнього архієпископа Модеста [16, арк. 24-25, 27]. У червні 1899 р. дозвіл з Житомира на тимчасову передачу експонатів братського давньосховища для виставки з'їзду був отриманий. При цьому архієпископ зазначав, що «...будь-яку витрату або пошкодження... братство приймає під свою відповідальність» [16, арк. 7зв.]. Після завершення роботи з'їзду старожитності неущкодженіми й у повному складі були повернуті давньосховищу Свято-Володимирського братства, а голова з'їзду П. Уварова надіслала братству подяку за представлення на виставку таких цінних пам'яток і запропонувала братчикам із колекцією їхнього давньосховища взяти участь у наступному XII археологічному з'їзді, проведення якого планувалося у Харкові [16, арк. 40-41зв.].

Про конкретне представництво волинських старожитностей на виставці під час роботи XI археологічного з'їзду можна дізнатися з часопису «Волынские епархиальные ведомости». На його сторінках було вміщено звіт делегата з'їзду від Волинського церковно-археологічного товариства О. Фотинського про місце пам'яток старовини краю у відділах виставки. Тут, між іншим, зазначається, що «...зробити точний підрахунок змісту на них волинської давнини неможливо» [22, с. 916]. На виставці предметів старовини у церковно-археологічному музеї Київської духовної академії серед майже 20 тис. експонатів частка волинських старожитностей була мізерною. Пам'ятки Волині взагалі не були представлені у таких розділах, як історичні та класичні старожитності [7, с. 8]. Порівняно найкраще ви-

глядала Волинь на тій частині виставки, що була розгорнута у приміщенні Київського університету (відділи – археологічний; церковних старожитностей; книг, рукописів і гравюр; планів і карт). Її склад нараховував, як констатував О. Фотинський, «майже 130 000 номерів», третину з яких становили пам'ятки волинської старовини [22, с. 916]. Щоправда, більша частина цих пам'яток виявилася із приватних колекцій міста Києва. Власне від Волинської губернії історичні реліквії краю на виставці представляли приватні та музейні колекції 12 учасників. Серед яких чільне місце зайняли колекції Волинського єпархіального давньосховища, Луцького Хрестовоздвиженського та Володимир-Волинського Свято-Володимирського православних церковних братств. Однак найбільше пам'яток – 178 – було представлено із зібрань Волинського єпархіального давньосховища [22, с. 916-917]. До кожного з розділів виставки організатори з'їзду склали каталог, в якому вагоме місце займали переліки волинських рукописів і стародруків, а також пам'яток давнього малярства, насамперед іконопису, підготовлені відповідно І. Каманіним і М. Істоміним [7, с. 1-19, 21-31].

Збірки волинських старожитностей, представлені на з'їзді, справили велике враження на голову Московського археологічного товариства. Після закінчення засідань з'їзду П. Уварова у супроводі О. Дверницького й інших волинських краєзнавців здійснила екскурсію по музейних закладах та історичних місцях краю для ознайомлення з цікавими у науковому відношенні волинськими пам'ятками старовини [14, с. 142-143]. Підсумком цієї екскурсії стало звернення до науково-громадських товариств Києва і, насамперед, Історичного товариства Нестора-літописця розпочати серйозне наукове дослідження цих та інших старожитностей.

Отже, волинські давньосховища, що функціонували при православних церковних осередках, значну увагу спрямовували на такий напрям роботи як популяризація зібраних і збережених ними старожитностей. Пам'ятки волинської старовини інтенсивно залучалися до експонування на різноманітних виставках і таким чином інформували громадськість про наявні у музейних закладах колекції та служили вагомим засобом висвітлення минулого краю. Факт їх широкого експонування на наукових виставках говорив про культурно-мистецьку цінність волинських старожитностей і про визнання заслуг музеїв Волині в історико-краєзнавчих дослідженнях регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія / Л.В. Баженов. – Хмельницький: Доля, 1993. – 256 с.
2. Беляшевский Николай Федотович – Епископу Волынской и Житомирской епархии. Письмо с просьбой оказать содействие в собрании памятников старины для предстоящего XI-го Археологического съезда. Из Варшавы. 1 мая 1898 г. – Институт рукопису Национальної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXXI, спр.61, арк. 1-2.
3. Бугославский Г.К. Волыньские рукописные евангелия и апостолы. Печатаются на основании Московского Археологического Общества. Председатель Уварова / Г.К. Бугославский. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1897. – 31 с.
4. Волынский губернатор – Беляшевскому Н.Ф. Письмо об оказании содействия Н.Ф. Беляшевскому и В.Б. Антоновичу при проведении раскопок на территории Волынской губернии. 17 июня 1897 г. Из Житомира в Варшаву. – ІР НБУВ, ф. XXXI, спр.79, арк. 1-2.
5. Гаврилюк С.В. Историчне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): моногр. – 2-е вид., доп. / С.В. Гаврилюк. – Луцьк: РВВ «Веж» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 536 с.
6. Дело об XI Археологическом съезде в г. Киеве в 1899 г. – Державний архів м. Києва (далі – ДАМК), ф.16, оп.429, спр.134, арк. 1-57.
7. Каталог выставки XI-го Археологического съезда в Киеве (В здании Университета св. Владимира). – К.: Типография товарищества И.Н. Кушнерев и К°, 1899. – 242 с.
8. Костриця М.Ю. Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства / М.Ю. Костриця // Краєзнавство. – 2005. – № 1-4. – С. 43-50.
9. Минуте і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 р. / Відп. ред. Г.В. Бондаренко. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 297 с.
10. Мудрицька В. Матеріали археологічних з'їздів як джерело до вивчення історії Волині / В. Мудрицька // Шоста Всеук-

раїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк: Б.В., 1993. – С. 206.

11. Об имеющем быть в 1899 г. в г. Киеве XI Археологическом съезде. 1897 г. – ДАМК, ф.16, оп.336, спр.88, арк. 1-5.
12. Отчёт о деятельности Луцкого Православного Крестовоздвиженского Братства за 1889-1890 братский год // Волыньские епархиальные ведомости. – 1891. – № 7 (часть неоф.). – С. 242-243.
13. Папков А.А. Церковные братства. Краткий статистический очерк о положении церковных братств к началу 1893 года / А.А. Папков. – СПб.: Синодальная Типография, 1893. – 146 с.
14. Поездки гр. П.С. Уваровой в Черниговскую губ. и на Волынь // Археологическая Летопись Южной России. – 1899. – Т. 1 (Октябрь). – С. 141-145.
15. По ходатайству Московского Археологического Общества об отпуске средств на разсылку вещей, оставшихся в Киеве на выставке XI Археологического съезда. 29 декабря 1899 – 27 января 1900 гг. – Центральный державный історичний архів України у м. Києві, ф.442, оп.652, спр.227, арк. 1-5.
16. Православное Свято-Владимирское Братство в г. Владимире-Волынске. 1899 г. – Архив Волинського краєзнавчого музею, РА № 740, РА № 212, арк. 1-61.
17. Празднование 900-летия существования православной епископской кафедры на Волыни // Волыньские епархиальные ведомости. – 1892. – № 17 (часть неоф.). – С. 489-498.
18. Протокол второго заседания Киевского Отделения Предварительного Комитета по устройству в Киеве XI-го Археологического съезда (5 октября 1897 г.) // Киевская Старина. – 1897. – Т. LIX. – С. 43-48.
19. Труды седьмого Археологического съезда в Ярославле, 1887 г. Под ред. графини Уваровой. Т. II. – М.: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1891. – 356 с.
20. Труды третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. Т. Первый. – К.: Типография Императорского университета св. Владимира, 1878. – 352 с.
21. Уварова П. Областные музеи / П.С. Уварова. – М.: Изд-во Московского археологического общества, 1890. – 23 с.
22. Фотинский О.А. Волынь на XI Археологическом съезде в г. Киеве (с 1 по 20 августа 1899 г.) / О.А. Фотинский // Волыньские епархиальные ведомости. – № 33 (часть неоф.). – С. 914-924.

Кушпетюк Олена Старожитності музеїв Волинської губернії на виставках місцевого та загальноросійського рівня

У статті, на основі вагомого фактологічного матеріалу, досліджується внесок музейних закладів Волині у висвітлення історії краю за допомогою представлення зібраних і збережених ними пам'яток старовини на виставках місцевого та загальноросійського рівня. Особлива увага приділяється популяризації волинських старожитностей під час проведення загальноросійських археологічних з'їздів.

Ключові слова: музей, давньосховище, археологічний з'їзд, пам'ятка старовини, виставка старожитностей

Кушпетюк Елена Древности музеев Волынской губернии на выставках местного и общероссийского уровня

В статье, на основании важных фактологических материалов, исследуется вклад музейных заведений Волини в освещение истории края с помощью предоставленных ими собранных и сохраненных памятников старины на выставках местного и общероссийского уровня. Особое внимание уделяется популяризации волинских древностей во время проведения общероссийских археологических съездов.

Ключевые слова: музей, древлехранилище, археологический съезд, древности, выставка древностей

Kushpetiuk Olena This article examines the contribution of museums in Volyn region

The museums of Volyn to elucidated a history of one's own country by means of presentation of the sights of antiquity collected and stored by them on the exhibitions of local and all-russian levels. Arranging exhibitions at local level was associated, as a rule with the visiting of Volyn by high-ranking State persons, commemorative dates in the life of the province, with a desire to inform the community about the facilities in museum available collections etc.

The special attention is spared on popularization of Volyn antiquities during realization of all-Russian archaeological conventions. Attention to, that the most complete ancient of antiquity from museum establishment of Volyn were presented on an exhibition during of XI archaeological convention (Kyiv, August, 1899). The fact of them wide exposure talked about the cultural and art value of Volyn Antiquities and about recognition museums of Volyn province.

Keywords: museum, depository of antiquities, archaeological congress, memorandum of the antique, antiquities exhibition

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт
Кривошея І.І., к.і.н., професор

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

УДК 929 : 624.9 (ПАУКЕР)

ГЕРМАН ЄГОРОВИЧ ПАУКЕР (1822-1889): ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

Олег Стрелко

Державний економіко-технологічний університет транспорту
Україна, 03049, м. Київ, вул. Лукашевича, 19
e-mail: uzt@inbox.ru

Актуальним завданням сучасної української історії науки і техніки є вивчення та систематизація накопичених протягом століть здобутків вітчизняних науковців і техніків та об'єктивна оцінка їх ролі і значення у розвитку різноманітних галузей історії науки і техніки. Особливе місце у цьому ряду займають фахові спроби систематизації знань у галузі залізничного транспорту та будівельної механіки. Знайомство зі станом вирішення цього завдання дозволяє стверджувати, що вагомий внесок у справу ліквідації суттєвих інформаційних прогалин у сфері залізничного транспорту та будівельної механіки було зроблено Г.Є. Паукером. Це відомий вчений і військовий інженер, будівельник і математик, професор механіки Миколаївської інженерної академії у Санкт-Петербурзі, генерал-лейтенант, Міністр шляхів сполучення, викладач механіки та математики [1].

У 1838 р. Г.Є. Паукер вступив разом з Ф.М. Достоевським до Головного інженерного училища у Санкт-Петербурзі, яке закінчив у 1840 році. У 1842 р. закінчив офіцерські курси даного училища. Викладав у ньому – у 1850 р. став ад'юнктом-професором. Згодом був обраний професором Інженерної академії (1886-1882 рр.). Викладав будівельне мистецтво та механіку у Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті (1872-1879 рр.). Почесний член Петербурзької академії наук (з 1882 р.) Міністр шляхів сполучення Російської імперії (1888-1889 рр.).

Наукові праці Г.Є. Паукера в основному присвячені механіці військово-інженерних споруд. Саме він запропонував формулу для визначення глибини закладки фундаментів, спроектував риштування оригінальної конструкції для забезпечення інженерних робіт з реконструкції шпиля Петропавлівської фор-

теці (1855-1856 рр.), металевий купол церкви Катерининського палацу у Царському Селі (1863-1865 рр.); для військової техніки запропонував пристрій для опускання великокаліберних гармат. Побудував склепіння Пулковського телескопу-рефрактора, який обертався. Г.Є. Паукер у 1878 р. був головою Комісії, яка відхилила проект літака, запропонований О.Ф. Можайським [2].

Герман Паукер (1822-1889)

Герман Єгорович постійно збирав відомості про будівельні матеріали з берегів Чорного моря, керував зніманням дна та берегів Керченської затоки, брав участь у проектуванні укріплень Керчі та берегів Чорного і Балтійського морів, у будівництві Миколаївського мосту через р. Неву, у роботах з укріплення Києва та Бобруйська. У 1887 р. перебував у відрядженні з метою оглядин функціонуван-

ня Закаспійської залізниці.

Незважаючи на вагомий внесок Г.Є. Паукера у розвиток будівельної механіки та залізничного господарства, у сучасному періоді розвитку української науки, його ім'я досі залишається на периферії фахового інтересу українських істориків науки і техніки. Слід зазначити, що сьогодні той помітний науковий доробок, який залишив після себе Г.Є. Паукер, передусім стосується будівельної та інженерної діяльності. Інколи згадується у контексті будівництва військово-інженерних споруд. Проте враховуючи обсяги та зміст творчих напрацювань вченого, його науковий спадок потребує ретельного осмислення та систематизації у категоріях історії науки і техніки. Зокрема, окремого дослідження потребує внесок вченого у підготовку фундаментальних підручників і посібників у сфері будівельної механіки.

Метою даної статті є окреслення й аналіз життєвого шляху та наукового доробку професора Г.Є. Паукера у контексті розвитку науки і техніки.

Професійний шлях Г.Є. Паукера визначається кількома напрямками – науково-педагогічним, науково-дослідним і науково-технічним. Кожний з них знайшов відбиття у дослідженнях вченого. Тому фахові здобутки Г.Є. Паукера включають: 1) викладання курсів математики та будівельної механіки у провідних навчальних закладах Санкт-Петербурга та підготовку висококваліфікованих кадрів вищої школи; 2) фундацію окремого наукового напрямку, пов'язаного з дослідженнями будівельної механіки та військово-інженерної спадщини вченого; 3) реалізацію низки проектів, що заклали підвалини інженерної думки у плані формування теоретико-концептуальних засад нової для його часу науки інженерної механіки: а) облаштування казарм для військовослужбовців; б) будівництва Закаспійської залізниці; в) питань покращення інфраструктури багатьох вітчизняних портів і залізниць; г) він відновив гранітний моноліт Олександрійської колони у Санкт-Петербурзі. Аналізу власне перелічених сегментів наукової спадщини вченого і присвячена дана стаття.

Народився Герман Єгорович Паукер 12 жовтня 1822 р. у м. Мітаві, Курляндської губернії, у сім'ї математика й астронома Германа Андрійовича Паукера. З 1834 по 1837 рр. юний Герман Паукер навчався у Мітавській гімназії («Gimnasium illustre»), в якій його батько був викладачем математики. Після сме-

рті Г.Є. Паукера, його учень професор В.Л. Кирпичов опублікував його книгу «Будівельна механіка: Курс Миколаївської інженерної академії» (СПб., 1891) [3]. У кінці даної книги В.Л. Кирпичов надрукував детальну біографію Германа Єгоровича, в якій використав низку цитат із власних спогадів вченого [4]. Ми у своїй статті використовуємо декотрі факти з цих спогадів.

«У 1837 р., влітку, – розповідав про себе Г.Є. Паукер при розставанні у 1882 р. з Інженерною академією, – мене, молодого хлопця, на 15-му році від народження, привезли до Петербурга. Після короткочасної тритижневої підготовки у пансіоні капітана Корі привели на іспит у тодішнє Головне інженерне училище. Іспит у IV-й, кондукторський, клас я витримав, був прийнятий і потім місяці три з новими товаришами щодня являвся у статській сукні в училищі на навчання маршируванню та рушничним прийомам. У грудні витримав іспит у III-й клас, у числі небагатьох кандидатів, і на початку січня поступив у роту й у III-й клас. Пройшли після кондукторських класів і два роки офіцерських (нині академічних) курсів. Закінчив я в них курс у 1842 р. поручиком і був залишений при училищі репетитором (викладачем), а через місяць вже читав свою першу лекцію з диференціального числення, ще юнаком, неповних двадцяти років. Почалася моя викладацька служба, у перші роки якої – та і не тільки у перші, – я, звичайно, вчився сам більше, ніж навчав інших. У цей час при училищі утворився гурток молодих товаришів-викладачів, що працювали сполученими силами й один одного підтримували. Пригадаю з членів цього гуртка А.І. Квіста та М.В. Болдирева. Центром же гуртка та головою наших щотижневих спільних обідів був наш химерний до неосудності малорос, М.В. Остроградський, що любив у вільний час жваву розмову молоді, яка благотворно відбивалася на наш цей близький зв'язок з таким першорядним подвижником європейської науки!» [4, с. 407].

Влітку 1847 р. молодого поручика Г.Є. Паукера відрядили за кордон, зокрема до Франції, де він під керівництвом французьких інженерів вивчав застосування механіки до будівельних робіт. Йому було рекомендовано співпрацювати з видатними вченими та інженерами: Коші, Штурмом, Біне, Ліувілем, Беланже, Якобі, Діріхле й ін.

Після повернення з відрядження, Г.Є. Паукер надрукував дві статті: одну росій-

ською мовою про склепіння в «Инженерных записках» (1849) [5], а іншу французькою мовою про ряди – у журналі Креля [6]. У першій статті, після короткого огляду попередніх робіт зі стійкості склепінь, автор спирається на «принципи можливих переміщень». У другій статті, Герман Єгорович доказує, що ознаки сходження рядів, дані Бертранже та Морганом, представляють звичайні наслідки ознаки Коші, і крім цього узагальнює ознаку Коші. Ці дві статті відразу зробили Г.Є. Паукеру визнання як математика та механіка. Ця елементарна теорія склепінь, дана Г.Є. Паукером, кілька десятків років застосовувалася усіма будівельниками для перевірки решіткових склепінь в усіх куточках Російської імперії.

Головним заняттям Г.Є. Паукера було викладання. Воно поглинало у нього майже весь навчальний час року. Літній канікулярний час він присвячував звичайному знайомству з практикою будівельного мистецтва. Для цього він відвідував різні фортеці та вивчав будівельні справи, а також і сам будував, виготовляв і випалював цеглу.

У 1850 р. Г.Є. Паукер був обраний ад'юнкт-професором будівельного мистецтва у Головному інженерному училищі. Тут він ґрунтовно вивчав хімію, щоб можливо більш повніше та науково роз'яснювати ті питання з будівельної механіки, які мають зв'язок з хімією, як, наприклад, питання про вапно, цемент, цегляне виробництво, фарби, асфальт тощо.

Будівництво риштування на шпилі Петропавлівського собору (1855 рік) зробило його відомим будівельником. Справа у тому, що у 1854 р. хрест на шпилі і сам шпиль почали хитатися від вітру. Інженерний департамент Військового міністерства оголосив конкурс на складання проекту риштувань для знімання з верхівки шпиля хреста й ангела та для огляду шпиля по усій його висоті. Цей огляд повинен був вирішити, чи можна обмежитися одними виправленнями та зміцнення старого шпиля – чи потрібно розібрати старий шпиль і побудувати новий. На конкурсі переміг проект, складений інженер-капітаном Г.Є. Паукером. Ним і були побудовані риштування. Для огляду старого шпиля у 1855-1856 рр. були обрані відразу три комісії, в яких брав участь і Г.Є. Паукер. Комісії визнали за необхідне замінити дерев'яні стропила на залізні, що і було виконано згідно проекту підполковника Д.І. Журавського. При будівництві нового шпиля користували-

ся риштуваннями, побудованими Г.Є. Паукером.

Про дальше життя та діяльність Г.Є. Паукера краще скажуть слова самого Г.Є. Паукера: «Тривало, – говорить Г.Є. Паукер, – моє спокійне, науково-навчальне життя до Кримської кампанії і навіть до здачі Севастополя. У цей час прибув до Петербурга Е.І. Тотлебен, і в очікуванні на літо 1856 р. посиленої атаки Кронштадта сполученими флотами Англії та Франції йому були доручені великі роботи щодо посилення Кронштадтської позиції тимчасовими укріпленнями. У числі декількох інженерних офіцерів був прикомандирований до нього і я. Але до закінчення цих робіт був укладений Паризький мир, роботи були припинені і Е.І. Тотлебен поїхав за кордон, де пробув з лишком три роки. Мене ж за його рекомендацією призначили службу при Його Імператорській Величності великому князеві Миколі Миколайовичі, генерал-інспектору по інженерній частині, відрахувавши з Інженерної академії. Цьому моєму відрахуванню Інженерна академія чинила опір усіма заходами. Але з особливою енергією чинив опір тодішній головний начальник військово-навчальних закладів Я.І. Ростовцев, у підпорядкуванні якого тоді була Академія. Він настійно переконував і вмовляв мене не залишати Академії, навіть просив государя не погоджуватися на моє відрахування. Але коли воно, проте, відбулося, він змінив тон, побатьківськи благословив мене на нову діяльність і сердечно побажав успіху. Служба моя поза Академією спочатку пішла дуже жваво. Жодна технічна справа не потрапляла до вищого начальства, не побувавши раніше у моїх руках. Не знаю, чи приносив я тоді відчутну користь, але на мене ця служба мала великий вплив, змусивши вивчати усі галузі військово-інженерної справи. До того я був майже одностороннім математиком, з цього ж часу став інженером» [4, с. 408].

І далі біограф Германа Єгоровича В.Л. Кирпичов зазначає: «У 1858 р. Г.Є. Паукер оглянув Миколаїв, Вознесенськ, Херсон, південний берег Криму, Керч, досліджував Керч-Єнікальський канал і склав перший проект його укріплень. У тому ж році замість гранітних морських форти Паукер виробив проект земляної морської батареї «Костянтин» у Кронштадті, що слугувала зразком для усіх інших новітніх морських батарей у Кронштадті й Очакові. Коли Паукер запропонував побудувати батарею «Костянтин» на

шарі насипного піску, то йому довелося вислухати цілу низку заперечень з боку інженерів. Так, було висловлено думку, що «пісок, здавлений будівлею форту, видавиться з-під нього убік, будівля зануриться у пісок і при цьому може отримати значні пошкодження» [4, с. 408]. Г.Є. Паукеру нічого не залишалося, як тільки з цифрами у руках довести, що для цього навантаження є межа глибини, за якою витискування піску стає неможливим. Для теоретичного вирішення питання Паукер представив дуже дотепну схему взаємодії двох призм: призми обвалення та призми опору, і виразив математично умови їх рівноваги за допомогою формули, відомої під назвою формули Паукера. Практично правильність формули перевірялася тоді ж, у 1858 р., дослідами у Петропавлівській фортеці. Формулою Паукера зазвичай керуються при визначенні глибини заставляння основ, переважно мостових опор.

У 1859 р. Г.Є. Паукер був призначений виконавцем справ до Комітету, що розглядав стан укріплень Балтійського і Чорного морів. «Але, – говорив Паукер, – недосвідченість життя, незвичка до умов практичної служби узяли своє. Після повернення Е.І. Тотлебена виникли зіткнення і незабаром загострилися до такої міри, що мене чекало або залишити інженерну службу, або служити десь у віддаленому, нікому не цікавому місці Росії, зітліти далеко від усього, що для мене було дорого для підтримки та розвитку розумового життя. Хто ж мене виручив, хто врятував від знегоди і захистив мене? Все та ж незлопам'ятна Академія, від якої я ж було відсахнувся. Академія прийняла мене і навіть відкрила мені ширшу діяльність, ніж колишня. Я був призначений інспектором класів, а через декілька років і ординарним професором» [4, с. 409].

З 1860 по 1866 рр. Г.Є. Паукер займав посаду інспектора класів Миколаївської інженерної академії й училища. У 1866 р. він отримав чин генерал-майора, а вже у наступному році став професором з механіки. Крім цього, починаючи з 1872 і до 1879 року він очолював кафедру будівельної механіки у Санкт-Петербурзькому практичному технологічному інституті. У 1879 р. хвороба змусила припинити лекції у Технологічному інституті, але він не втратив з ним зв'язку, оскільки був почесним членом навчального комітету інституту. Навіть такий перелік займаних Германом Єгоровичем посад у сфері педагогіки засвідчує його активну педагогі-

чну діяльність.

Поряд з активною педагогічною діяльністю Г.Є. Паукер активно займався будівництвом важливих споруд. Починаючи з 1857 р. він працював у Будівельній конторі Імператорського двору – тут він спеціально займався будівництвом палаців. Спочатку він побудував палац для Великого князя Миколи Миколайовича, а згодом і Великого князя – Михайла Миколайовича. Служив у даній конторі Герман Єгорович до 1882 року. Власне у тому році вона припинила існування. Як діяльний член цієї контори, Г.Є. Паукер фактично брав участь у всіх будівельних роботах Двору. З усіх цих робіт відзначимо його особливі заслуги у будівництві залізного купола над церквою Царськосельського палацу. Ним було замінено купол, побудований архітектором Стасовим і який згорів у липні 1863 року. Купол Г.Є. Паукера був першим, побудованим у Росії із заліза. Іншим знаковим будівництвом стали дерев'яні стропила з підвісною стелею, які були спроектовані Паукером для великого манежу лейб-гвардії Кінного полку.

Така діяльність Г.Є. Паукера стала помітною й уряд держави нагороджував його цінними подарунками. Так, він отримав визнання громадськості за участь у перебудові берейторських конюшень (1868 р.), за перебудову головної будівлі Імператорської академії мистецтв (1868 р.), за участь у комісії з облаштування опалення та вентиляції у Зимовому палаці (1873-1877 рр.), за участь у роботах з будівництва клініки Вілліє (1868-1873 рр.).

Г.Є. Паукер був членом Ради Товариства російських залізниць і тому брав діяльну участь у вирішенні багатьох технічних питань залізничної справи. Так, наприклад, за його ініціативою було здійснено удосконалення в облаштуванні усіх малих залізничних мостів у державі. Мало цього, Г.Є. Паукер був активним учасником чисельних комісій, які займалися питаннями покращення роботи різних шляхів сполучень: Маріїнської водної системи, урегулювання Волги та Західної Двіни, портів Лібавського, Ризького, Батумського та залізниць – Закавказької, Владикавказької й інших. Для Петербурзького порту ним було підготовлено оригінальний проект. У жовтні 1882 р. Г.Є. Паукер супроводжував військового міністра під час огляду побудованої військовим відомством Жабінсько-Пінської залізниці.

В.Л. Кирпичов зазначав: «Не було жодного

інженерного питання, до якого б Г.Є. Паукер не відносився із жвавою ретельністю та із самостійним, оригінальним поглядом. Він брав участь у проекті будівлі для Московської виставки 1882 р., у будівництві башти, яка крутилася, для Пулковського рефрактора й у розробці заходів проти пожеж у театрах. Не тільки інженерні, але усякі наукові питання дуже цікавили Г.Є. Паукера. До останніх днів він зберіг юнацьку свіжість і палкість розуму. Недарма за свої бесіди у професорській, у хвилини відпочинку, він заслужив назву «професора професорів». Твердим безкористям Г.Є. Паукер прославився ще на початку своєї будівельної діяльності. Бездоганна чесність і готовність надати допомогу добре були відомі усім, хто звертався до нього у різних питаннях» [4, с. 409].

1 грудня 1882 р. заслужений професор Інженерної академії Г.Є. Паукер був обраний членом Військової ради, і з цього дня припиняється його професорська діяльність. 7 грудня 1882 р. Інженерна академія обрала його своїм почесним членом, а 12 грудня професори та військові інженери на його честь організували святковий обід. Під час обіду чисельні вчені, які сягнули визнання своїми технічними працями (М.П. Петров, О.Р. Шуляченко, Д.С. Заботкін та ін.) захоплено та палко вказували на значення Г.Є. Паукера і на ті важливі заслуги, які зробив він для розвитку інженерної справи.

10 листопада 1882 р. Г.Є. Паукер був призначений почесним членом Ради торгівлі та мануфактур як членом загальної присутності при Військовій раді Комісії з облаштування казарм. 24 грудня 1883 р. Г.Є. Паукер був обраний почесним членом Петербурзької академії наук, а 30 серпня 1885 р. його нагородили діамантовими знаками ордена Олександра Невського. Тут доречно зазначити, що Г.Є. Паукер мав ще такі нагороди: Св. Анни 2 ст. (1854), з короною (1856), Св. Володимира 3 ст. (1864), Св. Станіслава 1 ст. (1868), Св. Анни 1 ст. (1869), Св. Володимира 2 ст. (1872), Св. Олександра Невського (1882); бойова зброя (1878); знак за 15 років відданої служби (1878).

У 1887 р. Г.Є. Паукер був призначений головою комісії для детального огляду та засвідчення Закаспійської залізниці. Окрім огляду цієї залізниці, Герман Єгорович оглянув давню дамбу на р. Мургабі, чітко наголосив на її важливому значенні й активно сприяв її відновленню. Безперечно, така плідна діяльність Г.Є. Паукера спричинила до обрання його

7 листопада 1888 р. Міністром шляхів сполучення Російської імперії. Менш, ніж через п'ять місяців після призначення міністром, 29 березня 1889 р. Г.Є. Паукер помер від запалення легень. 3 квітня його поховали на лютеранському Смоленському цвинтарі у Санкт-Петербурзі. І все ж навіть нетривале керівництво Міністерством шляхів сполучення дозволило Герману Єгоровичу зробити дві дуже істотні та важливі справи, які у подальшому сприяли розвитку залізничного транспорту, зокрема у його економічному сегменті. Г.Є. Паукер передав завідування справами, які стосувалися керівництва діями казенних (державних) залізниць, з Міністерства шляхів сполучення у відання Міністерства фінансів. Для цього були створені: 1) Рада з тарифних справ, 2) Тарифний комітет і 3) Департамент залізничних справ. Відразу, після похорон Г.Є. Паукера (3 квітня), а саме 8 квітня 1889 р. ці структури почали діяти. Друга важлива справа торкалася переведення в інженери шляхів сполучення техніків, які служили у Відомстві шляхів сполучення.

Г.Є. Паукер не був одруженим. Виконуючи його волю, спадкоємці передали Миколаївській інженерній академії величезну бібліотеку, яка займала 7 великих шаф. У його архіві збереглася низка наукових праць, які не були надруковані, що пояснюється нестачею часу при таких значних практичних заняттях і великій вимогливості до друкованого слова. Багато наукових праць при житті вченого й інженера були у літографічному вигляді. Так, наприклад, виконані Г.Є. Паукером і наведені у його записках типи залізних стропил, застосовувалися цілими поколіннями будівельників на практиці.

Наукова громадськість і вчений світ відгукнулися низкою некрологів на смерть Г.Є. Паукера [7-10]. У них зазначалося, що життя та діяльність Г.Є. Паукера буде постійно нагадувати молодим вченим, які готують себе стати інженерами, заслуговують наслідування й образ Германа Єгоровича зібрав воедино – невтомність, енергійність, безкорисність працівника інженерної науки та мистецтва, який віддав усі свої таланти, все життя на служіння Батьківщині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Паукер Герман Єгорович [Електронний ресурс] // Школи военных инженеров в 1701-1960 годах: интернет-сайт. – Режим доступу: http://viupetra2.3dn.ru/publ/pauker_g_e/13-1-0-303
2. Паукер Герман Єгорович [Електронний ресурс] // Биография. Краткая биография: интернет-сайт. – Режим доступу: <http://biography.yaxu.ru/01160173.htm>
3. Паукер Г.Е. Строительная механика: Курс Николаевской

инженерной академии / Герман Егорович Паукер; Под ред. В.Л. Кирпичева. – СПб, 1891. – 410 с.

4. Кирпичев В.Л. Герман Егорович Паукер / Виктор Львович Кирпичев // Паукер Г.Е. Строительная механика: Курс Николаевской инженерной Академии / Под ред. В.Л. Кирпичева. – СПб, 1891. – С. 406-409

5. Паукер Г.Е. О проверке устойчивости цилиндрических сводов / Герман Егорович Паукер // Инженерные записки. – 1849. – Ч. 32, № 1. – С. 1-118.

6. Pauker G.E. Note relative a quelques regles sur la

convergence des series / G.E. Pauker // Journal des mathematiques pures et appliquees de M.A.Z. Crelle. – 1849. – 13 p.

7. Генерал-лейтенант Паукер: Некролог // Русский инвалид. – 1889. – № 71. – С. 3-4.

8. Герман Егорович Паукер: Некролог // Новое время. – 1889. – № 4701. – С. 1.

9. Половцов (Некролог на Паукера) // Отчет по Государственному Совету за 1889 год. – СПб, 1891. – С. 80-82.

10. Герман Егорович Паукер: Некролог // Нива (Санкт-Петербург). – 1888. – С. 1253.

Стрелко Олег Герман Егорович Паукер (1822-1889): життя та діяльність

У статті окреслено внесок професора Г.Е. Паукера у підготовку вітчизняних проектів у сфері будівельної механіки, залізничного транспорту та інженерних споруд у другій половині XIX ст. Надається характеристика наукового доробку Г.Е. Паукера та визначається на цій основі його роль у становленні нової науково-технічної парадигми у Російській імперії, яка згодом, на межі століть, забезпечила модернізацію та розвиток країни.

Ключові слова: Г.Е. Паукер, будівельна механіка, залізничний транспорт, інженер, техніка

Стрелко Олег Герман Егорович Паукер (1822-1889): жизнь и деятельность

В статье описан вклад профессора Г.Е. Паукера в подготовку отечественных проектов в сфере строительной механики, железнодорожного транспорта и инженерных сооружений во второй половине XIX в. Предоставляется характеристика научных работ Г.Е. Паукера и определяется на этой основе его роль в становлении новой научно-технической парадигмы в Российской империи, которая впоследствии, на грани столетий, обеспечила модернизацию и развитие страны.

Ключевые слова: Г.Е. Паукер, строительная механика, железнодорожный транспорт, инженер, техника

Strelko Oleh Herman Yehorovych Pauker (1822-1889): life and activity

This article deals with the contribution of Professor H. Pauker in preparation national projects in the field of structural mechanics, railway transport and engineering structures in the second half of the XIXth century. The characteristic of H. Pauker's scientific heritage has been given. And on this basis his role in formation new scientific and technical paradigm in the Russian Empire and afterwards at the turn of millenniums ensured the modernization and development of the country has been determined.

H. Pauker's scientific publications are mostly devoted to the mechanics of military engineering fortifications. He proposed the formula for determining the depth of laying foundations («Pauker's formula»). He designed forests of original design for carrying out engineering works under the spire reconstruction of Peter and Paul Fortress (1855-1856), metal dome of the Catherine Palace's church in Tsarskoye Selo (1863-1865). For military technique he proposed the device for lowering the large caliber guns. He built the vault for revolving Pulkov's telescope – refractor.

He continuously collected information about building materials from the Black Sea shores, guided the bottom and shores filming of the Kerch Strait. He participated in the design of Kerch fortifications and the shores of the Black and Baltic Seas, in the construction of Mykolaivskiy bridge across the Neva River, in the works on strengthening Kyiv and Bobruisk. In 1887 he was on a business trip for the purpose on inspection of the Transcaspian railway operation.

Keywords: H. Pauker, structural mechanics, railway transport, engineer, engineering

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 26.10.2016 р.

УДК 94 : 341.18 : [502.1+614.25(477) «18/19»

З'ЇЗДИ ПРИРОДОДОСЛІДНИКІВ І ЛІКАРІВ, ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЗАСІБ ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ТА ПОПУЛЯРИЗАТОРСЬКОЇ РОБОТИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Інна Левченко

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди,
Україна, 08400, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 30
e-mail: inna.lewchenko2000@yandex.ru

Щорічні з'їзди природодослідників і лікарів дуже сприяли підтримці високого значення та положення науки у суспільстві та державі. Медицина, тим самим, наблизилася до природознавства впритул і перейняла раціональні, точні засоби дослідження природничих наук. Вона твердо обрала шлях експериментальної та аналітичної роботи. Лікарі, приєднавшись до засідань природознавців, стали для суспільства постачальниками надзвичайно великого масиву наукових праць із галузі природодослідництва.

У статті розглядаються актуальні питання проведення з'їздів природознавців і лікарів, які були ефективним засобом просвітницької та популяризаторської діяльності у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Метою цієї статті стало дослідження ефективності наукових з'їздів вчених для розвитку природничих і медичних знань в Україні у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Окремі питання цієї проблеми висвітлювалися у дослідженнях вченого другої половини ХІХ – початку ХХ ст. А.В. Погожева [8]. Окрему групу досліджень із заданої тематики складають праці науковців кінця ХХ ст., а саме: М.Ю. Караванської [4; 5; 6], С.П. Протько [10], С.П. Рудої [11], В.С. Савчука [12] тощо.

Найбільший вплив природничо-медичних з'їздів слід вбачати у піднесенні ролі міжособистісного спілкування фахівців, бо не можна недооцінювати ту роль, яку у формуванні світогляду вченого відіграє середовище [10, с. 61].

Оскільки саме потреба консолідації наукових сил країни через їхнє персональне знайомство й стала рушієм організації періодичних зібрань природознавців і лікарів, треба наголосити, що це завдання знаходило своє здійснення на кожному такому заході. Зав'язування фахових взаємин, невимушене міжособистісне спілкування стали найбільшими каталізаторами поживлення наукових

досліджень. Загальнодержавні природодослідницькі форуми надали можливість більш тісного фахового спілкування членам численних вузькоспеціалізованих природничих товариств [2, с. 84-99].

Делегати з'їздів природознавців і лікарів, а особливо ініціатори їх проведення (члени природничих і медичних Товариств), вважали справою свого життя повсюдну популяризацію результатів їхніх засідань [12, с. 82-83].

Натхненником і найбільш активним організатором природничих з'їздів на теренах Російської імперії став професор Карл Федорович Кесслер. У 1856 р. він почав цю клопітку справу, подавши відповідне клопотання до міністра народної освіти О.С. Норова, в якому був представлений проект організації з'їзду. У ньому Кесслер вказав на важливість їх проведення для природничих наук.

Підтримка Пирогова була дуже цінною для реалізації мрії К. Кесслера. Був отриманий дозвіл керівництва на проведення з'їзду та надані необхідні кошти. У червні 1861 р. у Києві відкрився перший у Росії з'їзд природознавців і викладачів природничих наук у гімназіях. Організація цілком лягла на плечі К. Кесслера.

Весною 1862 р. К.Ф. Кесслер знову розпочав клопотати про проведення у Києві другого з'їзду. Хоча Пирогов пішов з посади опікуна Київського навчального округу та не мав можливості допомогти, К. Кесслер отримав велику підтримку серед членів Київського товариства природознавців і Київського товариства лікарів. Дозвіл було отримано, і з 11 по 18 червня 1862 р. у Києві відбулося друге зібрання природознавців і лікарів [11, с. 93].

Проведені з'їзди не стали втіленням побажань К. Кесслера, оскільки мали локальний і тематично обмежений характер [5, с. 112-116].

Заслуги та фаховий рівень енергійного науковця, члена Київського товариства природознавців і суспільного діяча Карла Федоровича Кесслера, зокрема його внесок у започа-

ткування природничих з'їздів, ще за його життя були досить високо оцінені освіченою спільнотою. Він був обраний членом-кореспондентом Імператорської академії наук, дійсним членом шести російських природо-дослідницьких товариств і комітетів; почесним членом академії, трьох університетів, двох інститутів і чотирнадцяти природознавчих товариств. На Варшавському форумі була заснована стипендія імені К. Кесслера [3, с. 147-148].

III загальноросійський з'їзд природознавців у Києві відбувся у 1871 р. Його проведення ініціювали делегати II загальноросійського з'їзду у Москві [4, с. 72-75].

Комітет, який займався організацією з'їзду, очолювали представники від Київського товариства природознавців, Київського медичного товариства та Київського відділення Загальноросійського технічного товариства. Головою з'їзду був обраний професор М.П. Авенаріус, який був членом Київського природничого товариства.

Слід зазначити, що відділення наукової медицини за кількістю делегатів переважало відділення інших секцій. Так, відділення наукової медицини представляло 78 чоловік, математики, механіки й астрономії – 35, ботаніки, анатомії та фізіології рослин – 32, а хімії 32 [13, с. 13, 146]. Тому досить природним було те, що Г.Є. Щуровський вніс пропозицію надалі називати подібні з'їзди «з'їздами природознавців і лікарів», оскільки їх діяльність пов'язана не тільки з природознавством, а й з медициною.

Організатори з'їзду розуміли, що проведення закордонних з'їздів відбувається на більш високому рівні, до якого треба наближатися. Але завдяки відданості та наполегливості його ініціаторів, беззастережній зацікавленості вітчизняних натуралістів і лікарів, які вирішили не зважати навіть на епідемію холери, та щедрості можновладних покровителів цього вкрай необхідного заходу, з'їзд був проведений на належному рівні. Фінансова допомога для його проведення надійшла від міністра народної освіти, який двічі перераховував по 2 тисячі руб. (на устрій з'їзду та видання його матеріалів); від київського, подільського та волинського генерал-губернатора, князя О.М. Дундукова-Корсакова (1000 руб.); міського голови П.П. Демидова (1000 руб.) та Київського товариства природодослідників (300 руб.) [8, с. 113].

Загальноросійський з'їзд природознавців і лікарів в Одесі мав пройти у серпні 1881 р.,

але у силу різних обставин його двічі перенесли. Остаточною датою було обрано серпень 1883 р. [7, арк. 72, 80]. Усі викладачі фізико-математичного факультету, представники Бальнеологічного товариства, Товариства одеських лікарів, Товариства природодослідників при Новоросійському університеті увійшли до розпорядчого комітету, який займався організацією проведення з'їзду.

Пленарні засідання відкрилися промовою І. Мечникова, яка була присвячена значенню теоретичної розробки питань природознавства у зв'язку з практичними завданнями. У кінці промови професор Мечников зауважив, що з'їзди природознавців взагалі повинні вважатися настільки корисними, настільки здатні своїми теоретичними розробками сприяти встановленню раціональному світогляду [9, с. 1-6].

Вчені й організатори з'їзду намагались стимулювати роботу делегатів, запровадивши чотири премії у розмірі 500 руб. які мали назву «Кеслеревські премії за дослідження Криму» [9, с. 17, 18].

Варто зауважити, що лікарі на форумі займали небачене досі панівне становище: їх було 349 (51,7%) осіб у той час, коли на попередніх з'їздах кількість медиків коливалась у межах 12,5-37%. Вони провели у загальному підсумку 20 засідань (у тому числі 2 понадномових) [1, с. 622].

Позитивні враження від з'їзду відчули всі його учасники. Отримані знання з природничих і медичних знань науковці готувались передати своїм учням і студентам, які не мали можливості бути присутніми на цьому заході. Наступний з'їзд природознавців і лікарів планувалося провести за більшістю голосів на гостинній українській землі, а саме у великому університетському місті Харкові [9, с. 26].

Х з'їзд природодослідників відбувся 1898 року у місті Києві. Організаційний комітет очолював М.А. Бунге, а інші члени природничого та медичного Товариств надавали допомогу у проведенні цього заходу [6, с. 129]. Проблеми, що становили загальний інтерес, обговорювались на з'єднаних засіданнях з'їзду та місцевих громадсько-наукових організацій: Товариств природодослідників, лікарів, Фізико-математичного товариства.

Сучасники відзначали корисність природознавчих форумів для суспільного життя. На X загальноросійському з'їзді, зокрема, київський міський голова С. Сольський наголосив на тому, що Київ уважно спостерігає за прогресом природознавства у державі та викори-

стосує його надбання з метою кращого благоустрою та природокористування [6, с. 27].

Х з'їзд природознавців і лікарів був провісником не лише популяризаторської, а й науково-технічної думки ХХ ст. Він продемонстрував стрімкий прогрес науки і техніки, що відбувався на зламі століть. На його засіданнях виголошувалися змістовні доповіді, деякі з них стали справжньою подією у житті наукової спільноти. Завдяки подібним форумам представники різних галузей науки могли обмінюватися думками, обговорювати спільні проблеми, намічати шляхи подальшої творчої праці.

Результати популяризації природничих і медичних знань, шляхом проведення всеросійських з'їздів, члени Товариств відчули тоді, коли більше тисячі обивателів ладні були платити гроші, аби відчути себе причетними до процесів, що несли людству зміни у світосприйнятті та способі існування. У громаді стало ознакою доброго тону розуміння прогресивності природничо-історичних досліджень і сприяння їхньому проведенню. Саме тому список добродійників і меценатів з кожним черговим з'їздом ставав дедалі довшим, а відомі вітчизняні та закордонні фірми вважали за честь представити власне наукове обладнання перед учасниками з'їзду. Саме ці фактори додавали ще більших сил активним учасникам природничих і медичних товариств для організації та проведення наукових форумів.

Вітчизняні природничники та лікарі за допомогою з'їздів змогли підняти рівень природознавства, власний престиж в очах зарубіжних колег і зацікавленість громадськості до проведення таких необхідних заходів.

Загальноросійські природо-дослідницькі з'їзди стали одним із суттєвих факторів формування у студентів-природознавців нахилу до професійного заняття наукою. Ще з першого Загальноросійського з'їзду природодослідників професура заохочувала студентів природничих і медичних факультетів приймати активну участь у таких форумах [3, с. 376]. Під впливом цих заходів виховувалися молоді науковці, з яких багато хто своїми дослідженнями уславив власне ім'я. Це стосується членів природничих і медичних товариств України, наприклад, О.О. Борисяка (згодом академіка АН СРСР, директора Палеонтологічного інституту АН СРСР), І.П. Бородіна (академіка Петербурзької АН), К.А. Тімірязєва (член-кореспондента Петербурзької АН, одного з основоположників російської школи

фізіологів рослин), В.О. Кістяківського (академіка АН УРСР та АН СРСР, директора Колоїдно-електрохімічного інституту СРСР), М.В. Бобрецького (відомого українського зоолога-дарвініста), П.А. Тутковського (академіка АН УРСР та АН СРСР), О.О. Коротнева (член-кореспондента Петербурзької АН), І.І. Мечникова (Нобелівського лауреата, почесного члена Петербурзької АН), Л.В. Писаржевського (академіка АН УРСР та АН СРСР, директора Українського інституту фізичної хімії, Лауреата Премії імені В.І. Леніна), С.Г. Навашина (академіка АН СРСР та ВУАН), О.М. Сєверцова (академіка АН УРСР та АН СРСР, одного з засновників еволюціоністичного напрямку у морфології), Д.Н. Синцова (академіка АН УРСР, Заслуженого діяча науки УРСР, директора НДІ математики та механіки Харківського університету), М.В. Цингера (відомого українського ботаніка, Лауреата Премії імені В.І. Леніна), Ф.Н. Шведова (ректора Новоросійського університету, основоположника реології дисперсних систем) і багато інших.

Отже, здійснення великого обсягу роботи членами природничих і медичних товариств в організації та проведенні Всеросійських з'їздів природознавців і лікарів була недаремною. Адже вони відіграли важливу роль у культурно-освітньому житті країни й у науковому розвитку природодослідництва, оскільки перебрали на себе головні функції наукових державних установ.

Ми можемо стверджувати, що з'їзди російських природничників і лікарів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. являли собою свідому та досить організовану наукову громаду, що може слугувати відображенням найбільш характерних рис розвитку вітчизняного природодослідництва та медицини у цілому.

Найбільше значення загальноросійських природничо-медичних з'їздів полягає у піднесенні ролі міжособистісного спілкування фахівців та у консолідації наукових сил країни, що істотно вплинуло на розвиток природодослідництва та медицини в Україні.

Безумовно, участь у роботі з'їздів сприяла вихованню наукової молоді, у числі якої розпочинали свій творчий шлях майбутні видатні діячі українського природознавства та медицини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Врач. – 1883. – Т. 4. – № 28. – С. 621-622.
2. Григорян Н.А. Из истории съездов русских естествоиспытателей и врачей / Н.А. Григорян // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 84-99.
3. Дневник X съезда русских естествоиспытателей и вра-

чей. – К., 1898. – 213 с.

4. Караванська М.Ю. Всеросійські з'їзди природознавців і лікарів на теренах України / Марина Юрївна Караванська // Історія укр. науки на межі тисячоліть: Зб. наукових праць. – К.: АН ВШУ, 2004. – Вип. 15. – С. 72-75.

5. Караванська М.Ю. Перші київські з'їзди природознавців: основні труднощі та недоліки їхнього проведення / Марина Юрївна Караванська // Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія і філософія науки і техніки. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2004. – Вип. 11. – № 4. – С. 112-116.

6. Караванська М.Ю. Природничо-наукові з'їзди в історії української науки (друга половина XIX – початок XX ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.07 / Марина Юрївна Караванська; НАН України, Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва. – К., 2006. – 190 с.

7. Переписка с Министерством просвещения, Новороссийским университетом об учреждении в Одессе VII съезда естествоиспытателей и врачей. Дело канцелярии попечителя Одесского учебного округа. – Державний архів Одеської області, ф.42,

оп.35, спр.2667, арк. 72, 80.

8. Погожев А.В. 25-летие (1861-1886) естественнонаучных съездов в России: исторический обзор деятельности съездов естествоиспытателей и врачей в России и в Западной Европе / А.В. Погожев. – М., 1887. – 394 с.

9. Протоколы 7 съезда русских естествоиспытателей и врачей в Одессе. – Одесса, 1883. – 31 с.

10. Протько С.П. Роль научных обществ в формировании научных традиций: исторические традиции и опыт развития отечественной науки и техники / С.П. Протько // Сборник материалов по науковедению, истории науки и научно-техническому прогнозированию – К.: Наукова думка, 1988. – С. 59-62.

11. Руда С.П. Київські з'їзди природознавців та їх у розвитку науки і освіти / С.П. Руда // Праці Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 2000. – Т.ІV. – С. 85-98.

12. Савчук В.С. Иван Яковлевич Акинфиев. 1851-1919 / В.С. Савчук. – М.: Наука, 1996. – 110 с.

13. Труды III съезда русских естествоиспытателей в Киеве. – К., 1873. – 254 с.

Левченко Інна З'їзди природодослідників і лікарів, як ефективний засіб просвітницької та популяризаторської роботи у другій половині XIX – початку XX ст.

У статті відтворено передумови заснування та хід роботи з'їздів природодослідників і лікарів Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. Авторка намагалась з'ясувати вплив загальноросійських з'їздів природодослідників і лікарів на розвиток науки та поширення природничих і медичних знань у суспільстві, показати ефективність такої форми організації науки як загальнодержавні з'їзди природознавців і лікарів.

Ключові слова: З'їзди природодослідників і лікарів, популяризаторська та просвітницька робота, члени товариств

Левченко Инна Съезды естествоиспытателей и врачей, как эффективное средство просветительской и популяризаторской работы во второй половине XIX – начале XX века

В статье воспроизведены предпосылки основания и ход работы съездов естествоиспытателей и врачей Российской империи второй половины XIX – начала XX века. Автор пыталась выяснить влияние общероссийских съездов естествоиспытателей и врачей на развитие науки и распространение естественно-научных и медицинских знаний в обществе, показать эффективность такой формы организации науки как общегосударственные съезды естествоиспытателей и врачей.

Ключевые слова: Съезды естествоиспытателей и врачей, популяризаторская и просветительская работа, члены обществ

Levchenko Inna Congresses of naturalists and physicians, as an effective means of educational and promotional work in the second half of XIX – early XX century

The article reproduced the prerequisites for the Foundation and work of congresses of naturalists and physicians of the Russian Empire in the second half of XIX – early XX century. The author tried to determine the effect of the all-Russian congresses of naturalists and physicians in the development of science and dissemination of scientific and medical knowledge in society, to show the effectiveness of this form of organization of science as a national Congress of naturalists and doctors.

An important part of the article is available to members of the natural and medical societies, who not only participated in scientific congresses, but and initiated holding of such forums in the Russian Empire. With reference to the source base the article reveals the role of congresses of naturalists and physicians in the development of educational and promotional work, defined the contribution of congresses in the consolidation of Russian scientists, played against the conventions of the State, scientific community and the public.

Keywords: Congresses of naturalists and physicians, popularization's and educational activity, members of the societies

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Погромський В.О., к.і.н.

Надійшла до редакції 28.10.2016 р.

УДК [56:1](44) «18» (092)

**АЛЬБЕР ГОДРІ ЯК ФІЛОСОФ ПАЛЕОНТОЛОГІЇ
(ДО 190-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)***Ганна Дефорж*

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
Україна, 25006, м. Кропивницький, вул. Шевченка, 1
e-mail: deforzhav@rambler.ru

Жан Альбер Годрі (1827-1908)

Жан Альбер Годрі (1827-1908) – видатний французький палеонтолог і геолог XIX ст. [1]. І хоча це визнаний класик палеонтології, його ім'я сьогодні майже забуте. І це при тому, що у свій час він став професором природничої історії Франції. Це був перший палеонтолог, який увійшов до когорти «безсмертних» – членів Паризької академії наук. Те, що його було обрано до складу такого поважного й авторитетного закладу, свідчило про визнання палеонтології як окремої науки з боку видатних представників французької та світової ботаніки, зоології та геології [2, с. 138].

Разом з цим А. Годрі вважається одним з перших палеонтологів-еволюціоністів, його ім'я серед тих, хто започаткував еволюційну

палеонтологію [3, с. 112]. Увесь науковий світ знає його за класичним описом неогенової фауни хребетних тварин, відкритої поблизу с. Пікермі, що у Греції. Власне А. Годрі здійснив один з перших синтезів та узагальнень картини «реальної еволюції», як вона малювалася згідно палеонтологічних даних його часу. Вчений частково поділяв погляди на еволюцію, але заперечував ідею Чарльза Дарвіна про природний добір. Він вважав, що Бог допустив би тільки покращення, а не знищення видів. А. Годрі вбачав призначення палеонтології у доказах розумного задуму. З цього приводу російський вчений-філософ І. Ігнат'єв зазначає: «А. Годрі спирався на філософський фундамент спиритуалістичної онтології у дусі Г.В. Лейбніца, частково піднімаючись до рефлексії богословських проблем» [4, с. 85].

Альбер Годрі займався в основному викопними ссавцями. Він написав чимало наукових праць, з яких у першу чергу слід виділити таку: «Наступність у розвитку тваринного світу у геологічному часі» («Les enchainements du monde animal dans les temps geologiques»), у 3-х томах (1878, 1883, 1890). У цій праці вчений здійснив спробу довести зв'язок між фауною палеозою, мезозою та ссавцями третинного періоду. Однак, на особливу увагу заслуговує праця А. Годрі «Палеонтологія» (Le paleontologie philosophique). Російською мовою ця книга вийшла у світ у 1896 році [5]. Нещодавно серія «Из научного наследия мировой философской мысли», яка видається у Москві видавничою групою «URSS», перевидала дану працю як рідкісну книгу [6]. Назва книги «Философские аспекты палеонтологии» надана видавничою групою – так вона точніше передає назву книги А. Годрі з французької мови.

У даній книзі А. Годрі відзначає, що весь органічний світ представляє собою велике ціле, розвиток якого можна простежити подібно розвитку особини [6, с. 5]. Як зазначає рецензент книги І. Ігнат'єв, «ця холістична,

лейбніцівська настанова різко протиставляла еволюційні уявлення А. Годрі механічним, організоцентричним поглядам Ч. Дарвіна та його послідовників» [4, с. 85]. Це простежується з таких слів А. Годрі: «Стверджують, що тварини, які належали різним геологічним епохам, вступали між собою у боротьбу, причому сильніші долали слабкіших і поле битви залишалося за найкраще обдарованими. Таким чином, згідно цього погляду прогрес представляє рівнодіючу битв і страждань попередніх епох. Не такі уявлення витікають з вивчення палеонтології. Історія світу тварин виявляє еволюцію, в якій все також поєднується, як у послідовних перетвореннях зерна, яке стає чудовим деревом, що покривається квітами та плодами, або яйця, яке перетворюється на складну та чудову істоту... Те ж слід сказати про давні організми: їх функції були менш удосконаленими, але їх органи перебували у відповідності з функціями: все було чудово упорядковано. Геологічний світ не був ареною винищення, а був величною та спокійною сценою» [6, с. 12].

А. Годрі поділяв уявлення Г.В. Лейбніца, що природа є простою, удосконаленою та не робить стрибків. Це зробило його одним з перших градуалістів і прогресистів. У своїй праці А. Годрі зазначав: «розмаїття органічного світу зростало поступово» [6, с. 21]. Або ще такі слова: «У течії віків усякий організм поступово розвивався, допоки не сягнув максимуму удосконалення» [6, с. 22]. Ще таке: «Але розвиток цей протікав нерівномірно, чому сприяли і зовнішні умови» [6, с. 66-67]. Звичайно, ці висловлювання А. Годрі свідчать, що він був дуже близьким до другого закону Ж.Б. Ламарка про прагнення організму до досконалості.

Важливою заслугою А. Годрі є також те, що він вперше зробив у загальнотеоретичній формі еволюційне трактування геологічної послідовності викопних організмів і зробив з неї головний стратиграфічний висновок: стадії еволюції різних груп організмів, які відображені у змінах їх головних структурних типів, «дають чудові способи визначення головних епох» [6, с. 59]. З цього приводу А. Годрі казав: «Якщо палеонтологія дозволяє нам простежити за правильною еволюцією світу, то, очевидно, що стадія розвитку викопних повинна відповідати їх геологічному вікові. Тоді стає зрозумілим, чому якісь викопні не зустрічаються на такому-то рівні. Геологи, які приносять нам кістки хребетних до лабораторії нашого музею для визначення віку пла-

стів, знають, що перша наша турбота полягає зовсім не у тому, чи належать ці кістки будь-якому з численних видів. Ми дивимось, перш за все, яка стадія еволюції, їм відповідає, так само, як стадії, які відзначають зміни організації тварин, у цей же час відзначають головні підрозділи геологічних часів... Цей метод значно менш важкий, ніж можливо було б думати. У природі все просто – кількість типів обмежена. Назви, які наводили природознавство, змушують передбачати складність, яка по суті не існує. Багато форм, мабуть, різних, представляють одну і ту ж форму, яка піддається змінам протягом тривалого часу. Необхідно звикнути до того, щоб стежити за типами у їх перетвореннях і вміти знаходити в них різні епохи» [6, с. 56].

А. Годрі зауважує: «Якщо геолог зустрічає види вже відомі, які надійно характеризують певну епоху, ці види служать для нього кращим посібником. Але живі істоти так швидко змінюються, якщо дивитися за епохою або країною, що часто ми знаходимо нові види, які не сприяють нам при визначенні формації. Тоді дослідження їх стадії еволюції може служити нам вказівкою. Виключаючи вивчення ссавців, це дослідження рідко здатне визначити підяруси або навіть яруси, але вказує на величезні геологічні підрозділи. Однак і це вже важливо. Відмінності між видами представляють собою поділки на часовому циферблаті, які визначають хвилини; стадії еволюції – це цифри, які позначають години» [6, с. 67].

Ця фраза А. Годрі засвідчує той факт, що вчений вже на той час одним з перших усвідомив, що у філогенії слід розрізняти таксони рангу порядків, класів і відділів, які «не обов'язково пов'язані родинними зв'язками, або, у конкретному випадку, перебувають у незвично віддаленій спорідненості» [6, с. 68]. Згідно його висловлювань, вони є фаціями, які характерні для окремих епох в історії світу. А це свідчить, згідно сучасної наукової мови, про те, що вони мають поліфілетичне походження. Тобто родини і роди є рядами видів, які походять один від одного.

Звичайно, А. Годрі не міг висвітлити багато питань еволюційного вчення. Так, питання про рушійні сили еволюції на різних таксономічних рівнях, він взагалі не торкався. Він тільки вказував на можливий вплив різних факторів – від схрещування до Ламаркістського «управління органів», впливу зовнішнього середовища, природного добору та впливу мікроорганізмів.

А. Годрі писав: «Коли вірили у постійність видів і в незалежність їх від попередніх форм, то не турбувалися про їх розвиток. Тепер ми не тільки допускаємо мінливість видів, але вважаємо, що будь-яка зміна мала своє значення. Ця зміна представляє стадію еволюції, так що завдяки зв'язку між видами у послідовні епохи, ми встановлюємо історію родин, як і історію особини. Один загальний план панував в історії організмів: палеонтологія займається вивченням цього плану.

Декарт допускав автоматизм тварин. Він вважав, що Бог рухає ними, діючи прямо на їх органи. Лейбніц поставив на місце цієї теорії вчення про сили, тобто динаміку. Він запропонував, що коли тварини діють, відчувають або роздумують, то це залежить не від прямого втручання Божества, а від дії сил, вкладених богом у цих тварин.

Подібно до Лейбніца я вважаю, що істота характеризується як сила або комбінація сил. Ці сили різні: є такі, які діють, не маючи потреби у речовині: вони утворюють факти чистого розуму. Є і такі, які володіють частинами матерії й утворюють з неї органи. Нам невідомо, якими були перші життєві сили. Архейська група маловідома, а кембрій – найдавніша з добре досліджених формацій – включає багато типів, вже достатньо розвинутих» [6, с. 70]. На думку А. Годрі усі ці сили створює першопричина – Бог [6, с. 71].

«Бог близький до природи, але не зливається з нею, так як історія світу вказує на єдність плану, на незмінну організуючу силу, тоді як палеонтологія дає нам картину безперервної зміни життєвих істот. Ця мінливість протилежна вічному Богові» [6, с. 72].

А. Годрі завершує свою книгу словами: «Усе змінюється або вмирає, гігант і карлик, народ і особина приречені на повільне або швидке зникнення. Найбільш обдаровані мабуть найбільш нездоланні, часто гинуть, не залишивши нащадків. З того дня, коли перше творіння отримало дихання життя, скільки істот загинуло; скільки народжень, скільки любові; скільки нащадків загинуло без сліду! Мінливість є, мабуть, вищий закон природи.

Є щось сумне у цій картині непоясненої смерті стількох істот. Душа палеонтолога, втомлена змінами, пригнічена цією тлінністю, прагне знайти точку опори: вона знаходить її в ідеї безкінечної Істоти, яка, серед цих змін, залишається постійною» [6, с. 72].

Безперечно, А. Годрі був сучасником періоду становлення палеонтології як самостійної науки. Ось чому він дає своє свідчення того,

що, на противагу думкам декотрих ідеологів та істориків науки, процес цей спочатку не мав практичного спрямування. У його основі лежав суто теоретичний, філософський інтерес окремих інтелектуалів. З цього приводу А. Годрі зазначав: «Чиста, або так звана умоглядна наука, дає найбільш цінні дані на той момент, коли про це найменше думають. Не завжди речі, які здаються понад усе більш корисним, приносять найбільшу користь.

Тридцять років тому, коли Л. Рютімейєр* і я почали збирати дані спостережень, які відносилися до зв'язків між ссавцями минулих епох, нами керувала єдина філософська думка. Ми прагнули до ідей простоти та єдності, які здавалися нам верховною ціллю науки. Мене часто підтримувала думка, що ми робили щось практично корисне, не усі у Франції визнавали користь у складанні таблиць послідовних форм, які появлялися у різних геологічних епохах. Еволюційне вчення здавалося суто теоретичним, мало цього, усі вожді французької науки піддали його сумніву. Протягом тривалого часу зоологи Паризького музею відмовлялися розглядати палеонтологію як особливу науку, якій призначалося висвітлити історію творіння. Геологи не більше за зоологів були схильні на користь нової науки...» [6, с. 55].

Таким чином, слід зробити висновок, що А. Годрі як дослідник природи не був неоламаркістом, але він став у Франції першим палеонтологом, хто дав такому поняттю, як *мінливість фаун*, еволюційне пояснення. І тому його вважають основоположником еволюційної палеонтології.

Ось як трактує внесок А. Годрі у розвиток теорії еволюції видатний російський історик біології В.І. Назаров у своїй монографії «Учение о макроэволюции: На путях к новому синтезу» (1991): «Еволюційна ідея в палеонтології з самого початку перемогла у формі дарвінізму. Дарвінівська спрямованість цієї нової дисципліни, закладена у 70-80-х роках ХІХ ст. працями В.О. Ковалевського, Т. Гекслі, М. Неймайра, Л. Вюртенбергера, домінувала аж до початку ХХ ст., і неоламаркісти, такі як Коп, склали тоді серед палеонтологів значну меншість. Вказаними дослідниками були описані перші філогенетичні ряди різних груп тварин. Однак, перебуваючи на позиціях тео-

* Людвіг Рютімейєр (1825-1895) – швейцарський зоолог і палеонтолог, професор зоології і порівняльної анатомії Базельського університету. Вивчав викопних ссавців. Як і А. Годрі, один з перших палеонтологів-еволюціоністів. Поряд з природним добром приймав ламаркіські фактори еволюції, зокрема прагнення до удосконалення.

рії природного добору, вони зовсім не робили спроби уточнити, які з його еволюційних механізмів лежать в основі розвитку видових і надвидових ознак. Їх, у першу чергу, цікавили закономірності (шляхи і спрямованість) морфологічних змін, а не фактори, які їх викликають.

А. Годрі мав на меті представити вимерлі форми не як ізольовані, а як «фази розвитку типів», які продовжують свою еволюцію через безодні геологічного часу. Не займаючись пошуком істинних філогенетичних зв'язків між великими підрозділами тваринного світу та прагнучи зберегти лише зовнішню стрункність своїх висновків, А. Годрі допустив масу грубих помилок і необґрунтованих суджень, але загалом намалював вражаючу та доступну будь-якому освіченому читачу картину неухильного прогресу. У своїй підсумковій праці А. Годрі (1896) детально розглянув шляхи реалізації прогресу, який на його думку складається з «поступового підсилення диференціації та появи нових форм», збільшення розмірів тіла, розвитку рухової активності, чуттєвості та розумових здібностей. Уся історія тваринного світу схожа на послідовні фази розвитку людини протягом її короткого життя. Як би не змінювався вигляд викопних фаун на різних етапах геологічної історії, цей світ, як і світ сучасних організмів, утворює «велику єдність», і одне з основних завдань палеонтології полягає у тому, щоб з'ясувати риси схожості між ними» [7, с. 28].

Таким чином, лейтмотивом еволюційної концепції А. Годрі слугувала ідея «постійної гармонії» і певного «плану» філогенетичного розвитку. Власне ці дві категорії забезпечують, вважав вчений, прогрес незалежно від факторів середовища. А. Годрі з цього приводу зазначав: «В історії тваринного світу є план, палеонтологія повинна вивчати цей план» [5, с. 4]. Звичайно, у трактуванні «плану» А. Годрі проявив себе свідомим теїстом. Він розірвав стосунки з природничо-історичними традиціями та проголосив створювачем цього плану «безкінечну і незмінну Істоту» – Бог виступає першопричиною сил життя, розуму і еволюції. Він не тільки творець органічного світу, але і вічний діяльний агент, який постійно керує справами природи.

В.І. Назаров робить висновок: «Зрозуміло, що при такому погляді на еволюцію А. Годрі мало цікавився природними причинами перетворення видів. Він вважав, що кожний вид був наділений від початку певним запасом «життєвої сили». Коли у ході філогенетичного

розвитку вона витрачається, вид втрачає здатність змінюватися й обов'язково вмирає. Таке уявлення після праць А. Годрі отримало широке поширення серед палеонтологів і панувало протягом декількох десятиліть. Однак, коли А. Годрі зачіпав питання про можливі шляхи перетворення видів при переході від однієї геологічної епохи до іншої, він стверджував, що одні особини, які походять від спільних родичів, змінювалися одночасно, але при цьому залишалися схожими і могли давати плодючих нащадків. Інші особини, народжені від тих же родичів, у силу різних причин відразу ухилялися одне від одного і вже не давали плодючих нащадків. У першому випадку старі види просто перетворювалися на нові, а в другому – зростало видове різноманіття. Згідно нашої думки, уся увага А. Годрі була сконцентрована на надвидовій еволюції – на перетвореннях родів, родин, рядів і класів. Процес виникнення відомих ознак був для нього, як і для усіх палеонтологів того часу, просто недоступним. Тому усі роздуми А. Годрі, які стосувалися видоутворення, відносилися лише до виникнення ознак більш високого систематичного рангу. Не дивно, що А. Годрі негативно відносився як до теорії Ч. Дарвіна, так і до доктрини Е. Копа» [5, с. 29].

Наука, яка займається дослідженнями викопних решток тварин і рослин, називається палеонтологією. У той час як біологія займається вивченням різноманіття існуючих на сьогоднішній день видів та їх способу життя аж до молекулярного рівня, палеонтологія досліджує тваринний і рослинний світ минулого нашої Землі, який за часом перебуває найближче до усіх начал. Ось чому палеонтологію слід розглядати як науку про походження. Під час дослідження викопних решток слід виходити з різних передбачень: або усі живі істоти були створені відразу (модель створення), або вони були створені послідовно. Від палеонтології чекають, що вона підтвердить правильність або доведе помилковість цих протилежних поглядів. У рамках моделі створення палеонтологія робить висновки про те, що серед викопних неможливо віднайти жодних проміжних ланок між класифікаційними типами (їх ще називають основними типами). У межах еволюційної моделі, навпаки, зустрічаються передбачення, що такі проміжні ланки є, і із збільшенням кількості знову відкритих видів їх буде все більше і більше. Палеонтолог і геолог Альбер Годрі належав до прихильників моделі творіння. І про це свідчить його праця «Філосо-

фія палеонтології».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Поленов Б.К. Годри Альбер / Б.К. Поленов // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 86 т. – СПб, 1905.
2. Давиташвили Л.Ш. Альберт Годри / Л.Ш. Давиташвили // История эволюционной палеонтологии до наших дней. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 138-148.
3. Дефорж Г.В. Науковий доробок М.В. Павлової (1854-1938) в контексті розвитку палеозоології: монографія / Відп. ред. О.Я. Пилипчук / Г.В. Дефорж. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – 322 с.

4. Игнатъев И. Рец. на кн.: [Годри А. Философские аспекты палеонтологии; Гельмгольц Г. Философские и научные исследования зрения. 2-е изд., – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 112 с.] // Lethaea rossica, 2011. – Т. 5. – С. 85-89.

5. Годри А. Палеонтология / А. Годри. – СПб: Тип. А. Повороховщикова, 1896. – 74 с.

6. Годри А. Философские аспекты палеонтологии; Гельмгольц Г. Философские и научные исследования зрения. 2-е изд., – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. – 112 с.

7. Назаров В.И. Учение о макроэволюции: На путях к новому синтезу / В.И. Назаров. – М.: Наука, 1991. – 288 с.

Дефорж Анна Альбер Годри як філософ палеонтології (до 190-річчя від дня народження)

У статті висвітлено філософські погляди видатного французького геолога і палеонтолога Альбера Годри на проблеми природничих наук, зокрема, на філософські проблеми палеонтології. Автор простежує перебіг геологічних епох і відмічає послідовні зміни у них, які, на його думку, були хоча і очевидними, але не радикальними. Показано як А. Годри стверджував, що палеонтології не вдалося відкрити жодного нового класу або хоча б підкласу тварин, тому що ще з первісних часів одухотворена природа у загальних рисах була схожою на теперішню. А. Годри зробив низку правильних висновків: про тривалість різних періодів історичного розвитку Землі.

Ключові слова: палеонтологія, філософія, геологія, зоологія, наука

Дефорж Анна Альбер Годри как философ палеонтологии (к 190-летию со дня рождения)

В статье отражены философские взгляды выдающегося французского геолога и палеонтолога Альбера Годри на проблемы естественных наук в частности, на философские проблемы палеонтологии. Автор прослеживает ход геологических эпох и отмечает последовательные изменения в них, которые, по его мнению, были хотя и очевидными, но не радикальными. Показано как А. Годри утверждал, что палеонтология не удалось открыть ни одного нового класса или хотя бы подкласса животных, потому что еще с первобытных времен одухотворенная природа в общих чертах была похожей на нынешнюю. А. Годри сделал ряд правильных выводов, в частности, о длительности разных периодов исторического развития Земли.

Ключевые слова: палеонтология, философия, геология, зоология, наука

Deforzh Hanna Alber Gaudry as a philosopher of paleontology (to anniversary of 190 years from his birth)

The article reflects the philosophical views of the prominent French geologist and paleontologist Alber Gaudry to the problems of natural sciences, in particular, on the philosophical problems of paleontology. An author traces the motion of geological epochs and marks successive changes in them, although being obvious, but not radical in his view. It is shown as A. Gaudry asserted that paleontology did not succeed to open a single new class or even subclass of animals, because going back to primitive times the inspired nature in general looked like present. A. Gaudry did several correct conclusions, in particular, about duration of different periods of historical development of Earth.

During a paleontology chronicle he also worked on the issue whether it is possible after fossils to define that for development of life from more subzero forms to higher the millions of years are necessary. What is more, A. Gaudry said that in an order to examine minerals of animals for the purpose of their origin, it is necessary to know about the processes of formation of siltages.

Keywords: paleontology, philosophy, geology, zoology science

Рецензенти:

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Шкляж Й.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 28.10.2016 р.

УДК 908 (477) : [929]

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ ПАНТУСОВ (1849-1909)*Евгений Горбуров, Кирилл Горбуров*

Николаевская областная организация НСКУ

Украина, 54025, г. Николаев, а/я 33

e-mail: eminak2007@gmail.com

Николай Николаевич Пантусов – известный археолог, ориенталист [1, с. 710], фольклорист, лингвист, этнограф, нумизмат и географ, всю свою жизнь посвятил изучению истории Средней Азии и Казахстана.

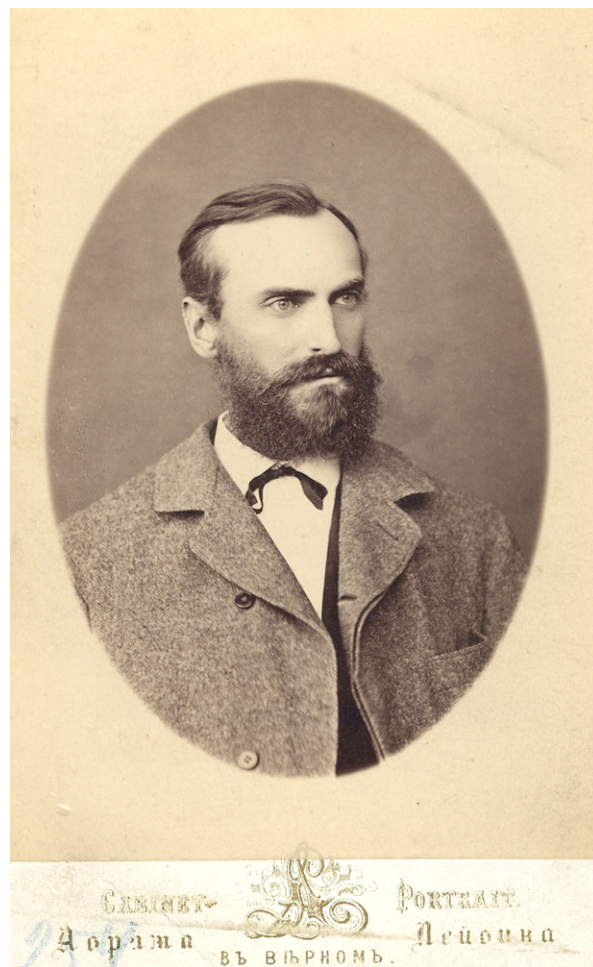
Н.Н. Пантусов родился 11 мая 1849 года в городе Николаеве Херсонской губернии [2, с. 7]. Его отец Николай Васильевич – флотский офицер, капитан I ранга, мать Екатерина – дочь подполковника Д.В. Ворожейкина. Всего в семье Пантусовых появилось на свет 8 детей [3].

Родители дали ему прекрасное образование. Н.Н. Пантусов окончил с серебряной медалью гимназию в Санкт-Петербурге. Затем учеба в Санкт-Петербургском университете. Его товарищем по университету был известный впоследствии иранист Карл Германович Зелеман (1849-1916).

В 1871 году окончил факультет восточных языков Санкт-Петербургского университета по арабско-персидско-турецко-татарскому разряду со степенью кандидата. За сочинение на тему, предложенную его учителем, известным историком Востока профессором В.В. Григорьевым, о географической литературе арабов «с обозначением, как далеко простирались сведения арабских географов в глубь Средней Азии и какого достоинства эти сведения» он был награжден золотой медалью и оставлен для подготовки к профессорскому званию по кафедре истории Востока [4, с. 134].

Замечательное трудолюбие, выдающиеся успехи в учебе сулили ему блестящую карьеру в науке. Но судьба распорядилась по-другому. Устроитель, на то время, Туркестанского края генерал-губернатор К.П. фон Кауфман, желая привлечь к себе лучшие молодые силы для работы в только что завоеванных обширных землях, разослал в высшие учебные заведения, в том числе и в Петербургский университет, приглашения к достойным выпускникам поступить на службу в Туркестанский край. Н.Н. Пантусов принимает решение: теоретические знания, приобретенные в универ-

ситете, применить на практике.

Николай Николаевич Пантусов (1849-1909)

В 1872 году он уехал в Ташкент, чтобы поступить на службу в военно-народное управление Туркестанского генерал-губернаторства. Изучению истории этой древней земли он отдал 36 лет (!) своей жизни. «Его интересовали в Туркестане и древности края, и своеобразные особенности жизни или быта современного населения. К арабистике имели отношение его заметки за этот период по нумизматике и памятникам материальной культуры с надписями, равно как и его сообщения о внутренней жизни разных дервишеских орденов Средней Азии или их связи с

движением в арабских странах» [5, с. 191].

В 1875 году в Кокандском ханстве вспыхнуло народное восстание против жестокого правителя Худояр-хана. Затем оно приняло форму священной войны против русских и стало угрожать столице Туркестанского края – Ташкенту. Русское правительство было вынуждено прибегнуть к силе оружия. Кокандцы были разбиты русскими войсками под командованием генералов К.П. фон Кауфмана и М.Д. Скобелева. В конечном итоге все Кокандское ханство было упразднено и включено в 1876 году в состав российских земель Туркестанского края.

Из завоеванных кокандских и бухарских земель образовано Туркестанское губернаторство. В Кокандском походе принимал участие и Н.Н. Пантусов. Все члены Туркестанского военного округа, как строевые, так и нестроевые – от генерала до рядового солдата, участвовавшие с 5 августа 1875 г. по 15 сентября 1876 г. в покорении бывшего ханства, награждены медалью «За покорение ханства Кокандского». Этой медалью награжден и Н.Н. Пантусов.

Изучение истории края проходило параллельно с чиновничьей работой. Николай Николаевич занимал должность чиновника особых поручений при туркестанском генерал-губернаторе К.П. фон Кауфмане. В 1881 году коллежский асессор Пантусов назначается управляющим канцелярией Государственной комиссии по передаче Илийского края Китаю, ранее оккупированного русскими войсками.

В 80-е годы XIX в. был начальником Кульджинской канцелярии, где стал основателем школы переводчиков с тюркских языков.

И где бы он ни находился, везде изучал попадающиеся ему на глаза артефакты, интересовался у местных жителей историей памятников старины, народными преданиями, передававшимися из поколения в поколение. Нет такой тропинки, такого ущелья на территории Семиреченской области, где бы не побывал он – высокий сухощавый человек с благородной внешностью. Хороший ботаник – всегда описывал и изучал растения, которые встречал впервые. Неплохой геолог – обращал внимание на структуру почв, рельеф местности, активно изучал обычаи и быт казахов. Пекся о благоустройстве и красоте города Верного*, в котором он работал с 1874 г.

– более 30 лет.

Н.Н. Пантусов – известный чиновник Семиреченского областного управления, тайный советник губернатора, неоднократно исполнял должность вице-губернатора области. Исполнение государственных задач в качестве чиновника особых поручений военного губернатора Семиреченской области (с 1885 по 1904 гг.), сопровождавшееся частыми поездками по краю, давало ему возможность в полной мере применять приобретенные в университете познания на практике.

Приведем ниже лишь несколько примеров его исследовательской и научной работы.

В 1897 году Николай Николаевич совершил поездку в урочище Тагмалы-Тас (Капчагай) Копальского уезда Балгалинской волости (вниз по течению реки Или, в 25 верстах от выселка Илийского) и описал изображения, встречающиеся здесь на камнях, отделившись от отвесных скал у берега реки Или. Всего Н.Н. Пантусов зарегистрировал 18 камней, тамг, бурханов, змей и с калмыцкими и тибетскими надписями – молитвенными заклинаниями [5, с. 137].

Посетил также Николай Николаевич Пантусов в 1897 г. и урочище Аир-Кезень (собственно, перевал в Копальском уезде в ущелье Тайчак – в горах Чулак Чулаковской волости, того же уезда).

«На камнях Аир-Кезеня... нашли не особенно обильное количество изображений маралов, козлов», а в глубине Чулакского ущелья «вверху ущелья, кроме надписей тибетских, встречались изображения козлов и других животных, начертанных на развалинах камней... Местные киргизы приписывают эти памятники монголам (калмыкам)» [6, с. 59-62].

В 1897 году вблизи колодца в урочище Караиспе Верненского уезда он встретил сделанное на камне изображение человеческого лица [7, с. 63].

В том же году Пантусов находит изображения маралов и надписи на камнях утесных берегов на правом берегу Куртинского Кепчагая Куртинской волости Верненского уезда.

Открытия и находки в 1885 г. первых надгробных камней побудили Археологическую комиссию поручить производство раскопок на месте несторианских кладбищ близ Пишпека и Токмака своему сверхштатному сотруднику – в будущем активному деятелю и члену Туркестанского кружка любителей археологии (ТКЛА) – Н.Н. Пантусову. Он был первым, кто указал на сирийский язык надписей

* Ныне Алма-ата (каз. Алматы; до 1921 года – Верный; в Средние века на территории нынешнего города Алматы находилось поселение Алмату) – сейчас крупнейший город Казахстана, известный как «Южная столица».

и их принадлежность несторианам.

Н.Н. Пантусов описал как камни-надгробья, так и сами могилы, выраженные курганчиками и в некоторых случаях выложенные жженым кирпичом квадратной формы. Он произвел и подробные раскопки могил со склепами из сырцового саманного кирпича. Примечательно, что Пантусов уделял внимание черепам и другим костным останкам из могил, справедливо полагая, что с течением времени они дадут возможность определить племенное происхождение древних христиан, заселявших Чуйскую долину.

Русские востоковеды того времени сразу оценили научный интерес надписей.

Это лишь небольшая часть того, что сделано Пантусовым в целях сохранения памятников исторического прошлого для нынешних поколений народов, живущих на территории, которые исходил, объездил известный исследователь. За десятки лет часть памятников прошлого пострадала от природных катаклизмов – землетрясений, наводнений, и от рук людей. Благодаря их описаниям, рисункам, фотографиям, они дошли до нашего времени.

Помимо ответственных должностей, которые занимал Н.Н. Пантусов в Семиреченском областном управлении, он руководил работой административных комиссий, съездов казахских биев, а также работой учебных заведений, библиотек, книжного издательства и книжной торговли.

С 1896 по 1907 гг. Н.Н. Пантусов фактически возглавлял Семиреченский областной статистический комитет.

После отъезда в 1899 году из Верного Н.А. Аристова, другого известного исследователя Семиречья, Н.Н. Пантусов оказался единственным в городе крупным ученым, с одинаковым успехом изучающим археологию, этнографию и фольклор Семиречья [8, с. 183].

Надо отметить, что Н.Н. Пантусов был едва ли не первым исследователем-археологом, который настойчиво пропагандировал и внедрял в практику документирования памятников Семиречья техническое новшество XIX века – фотоаппарат. Со временем, изведав сполна при раскопках несторианских кладбищ в Чуйской долине тяготу зависимости от прихоти и мастерства наёмных фотографов, Пантусов при дружеском содействии В.Г. Тизенгаузена в 1895 г. приобрёл собственный фотоаппарат с необходимыми принадлежностями и оставил после себя большую фотоколлекцию: фото верненской ин-

теллигенции, серию портретов жителей края в национальной одежде – казахов, русских, уйгур, дунган, снимки интерьеров общественных зданий, культовых сооружений.

Профессиональную деятельность Н.Н. Пантусова высоко ценили его коллеги. Он был уполномоченным, с 1895 г. – член-корреспондентом Императорской Археологической комиссии. С 19 апреля 1889 г. – действительный член Московского Археологического общества. 9 апреля 1886 г. избран член-корреспондентом, с 30 октября 1896 г. – член-сотрудник Императорского Российского археологического общества.

Николай Николаевич являлся многолетним и профессиональным поставщиком памятников древности научным обществам и музеям Российской империи. В 1898 году по инициативе Пантусова был образован Семиреченский областной музей, основу которого составили его археолого-этнографические экспонаты, 151 оттиск изображений и надписей на несторианских надгробных камнях, а также книги из личной библиотеки и рукописи его научных работ, находки, входящие сейчас в состав коллекций Центрального государственного музея Республики Казахстан.

Н.Н. Пантусов оставил большое количество печатных работ по многим областям его научных интересов – более 110 [9]. Его заслуга перед тюркским языкознанием состоит в публикации образцов таранчинского диалекта новоуйгурского языка и образцов казахского и узбекского языков, а в его книге «Война мусульман» имеется раздел о вспомогательных глаголах уйгурского языка. За труд о песнях таранчей удостоен малой золотой медали Императорского Русского географического общества [10, с. 183].

Одним из увлечений Пантусова было собирание и изучение восточных, в том числе и тюркских, рукописей. В результате его поисков были опубликованы переводы «Записок» Бабура. Несколько уйгурских рукописей он передал библиотеке Казанского университета. В Санкт-Петербургском отделении института востоковедения РАН хранится пять тюркских рукописей из Восточного Туркестана, которые Пантусов в 1886 году переслал в Императорское Русское археологическое общество.

Пантусов открывает для российской востоковедческой науки неизвестные сочинения местных восточных авторов. Благодаря его неустанной деятельности были собраны и впервые опубликованы рукописи современ-

ных ему уйгурских поэтов Билала Назима, Сейит Мухамата Кашгари и др. Текст издания сопровождался переводом, с примечаниями и анализом филологических данных. Современники отмечали высокое научное значение пантусовского труда. Газета «Туркестанские ведомости» писала о бескорыстном вкладе Пантусова в науку, потому как ученый жертвовал на издание этих рукописей свои денежные средства, выделяя их из своего жалования [11].

Известен факт благотворительной деятельности Н.Н.Пантусова. На его деньги в 1892 г. в городе Верном было сооружено здание детского приюта, которое сохранилось до наших дней. Благодаря его заботам и инициативе в области были обустроены курорты, главным образом, на Иссыгатинских минеральных водах, которыми ежегодно пользовались тысячи больных. За любовь к людям и благотворительную деятельность Н.Н. Пантусов награжден Знаком попечительства детских приютов и Золотым перстнем Российского общества Красного Креста.

О высоком чувстве гражданского долга и большой человечности можно привести пример, описанный С.А.Урашевым. «...Исполняя всего лишь попечительские (отнюдь, не служебные обязанности), он чуть ли не в роли подрядчика объехал многие казачьи станицы и переселенческие села уезда с тем, чтобы организовать доставку строительного леса для восстановления разрушенного землетрясением 1887 года учебного корпуса Верненской женской гимназии» [8, с. 184].

Будучи весьма состоятельным, но бездетным человеком, Н.Н. Пантусов еще при жизни позаботился о своих общественных наследниках, которые продолжили бы начатые им дела.

В завещании, составленном им в 1903 году, предписывалось: «Чтобы из принадлежащего мне капитала, состоящего из наличных денег и процентных бумаг, находящихся на хранении в Петербургском Государственном банке и в Ташкентском отделении Государственного банка, в случае моей смерти были произведены следующие выдачи:

Семиреченскому областному попечительству о тюрьмах комитету – 2 тысячи рублей;

Совету Семиреченского местного управления Красного Креста – 2 тысячи рублей;

Попечительскому совету Верненской женской гимназии – 2 тысячи рублей;

Верненскому благотворительному обществу – 2 тысячи рублей;

Албано-Пантусовской школе, находящейся в выселке Охотничьем Джаркентского уезда – 3 тысячи рублей;

Семиреченскому областному статистическому комитету – 2 тысячи рублей;

Верненскому приюту – 10 тысяч рублей» [12, с. 166-173] и т.д. Таким образом, Н.Н.Пантусов распределил 26 тысяч рублей [13, с. 339].

Он был благотворителем всех филантропических обществ, которые действовали в городе Верном и на всей территории Семиреченского края.

Полезная деятельность Н.Н.Пантусова на служебном поприще была оценена по достоинству. Он награжден орденами Российской империи: Св. Владимира, Св. Анны, Св. Станислава, многими медалями, а также был кавалером бухарских, персидских и китайских орденов. Его усердная служба также была отмечена Высочайшими благодарностями и подарками.

К большому сожалению, Пантусов не вел дневников. А ведь, как свидетельствуют современники, он обладал редчайшим даром до краев наполнять каждый свой день кипучей деятельностью и очень любил всякого рода приключения.

В 1908 г. Николай Николаевич Пантусов вышел в отставку и уехал в родной Николаев к родственникам, которые звали его много лет. В одном из писем к друзьям в г. Верный от 4 ноября 1908 года он писал: «Однако теперь страшно скучно здесь от безделья и неимения дел», «...за это время я был в Крыму (Ливадия, Ялта, Гурзуф и проч.), теперь еду в Казань, Петербург устроить дела со своими материалами». «...Правда, у меня и на месте в Николаеве имеется до 20 статей, требующих разработки; но я последнюю откладываю, считаю делом не своим, а делом кабинетных профессоров; своею же задачей считаю собирание материалов в Семиречье и Китае» [14, с. 363-364].

Н.Н. Пантусов очень тяжело переносил наш николаевский климат. «Привыкши быть постоянно на воздухе, я здесь не могу им пользоваться при ветрах. На дворе 3-4 градуса мороза с ветром – совсем дело непереносимое мною, и я сижу целыми днями дома» [14, с. 363-364].

7 июня 1909 г. в возрасте 60 лет прекратилась земной путь известного ученого. Его смерть остается загадкой. Согласно информации С.А. Урашева: «Летом в Крыму он прогуливался со своим племянником, а потом был

найден убитым на железнодорожных путях» [8, с. 185].

Подтверждение информации С.А. Урашева о трагической гибели Н.Н. Пантусова в газетных публикациях городов Николаева и Одессы авторами не выявлено. В этой связи был направлен запрос в Российскую государственную библиотеку (РГБ, РФ, г. Москва) с просьбой просмотреть печатные издания того времени. На наш запрос сотрудник РГБ – главный библиотекарь Е.А. Чибисова сообщила, что были просмотрены газеты «Крымский вестник» (г. Севастополь) за июнь 1909 года, «Семиреченские областные ведомости» (г. Верный) за июнь-июль 1909 года, «Туркестанские ведомости» (г. Ташкент) за июнь 1909 года, «Ведомости Санкт-петербургского градоначальства» (г. Санкт-Петербург) за июнь 1909 года. В них после смерти Н.Н. Пантусова опубликованы несколько статей, в которых упоминаются только его биографические данные (сообщений об убийстве не приводится).

Ныне живущие родственники Пантусова утверждают, что в Крыму Николай Николаевич заболел тифом и умер. Был привезен в Николаев в закрытом гробу и похоронен в семейном склепе Пантусовых на Николаевском некрополе возле храма Всех Святых. В родовом склепе вместе с Николаем Николаевичем Пантусовым похоронены: Сергей Сергеевич Пантусов (19.06.1879-19.01.1937), Вера Карловна Пантусова (1881-1970), Мария Михайловна Пантусова (25.03.1857-26.04.1919), Борис Владимирович Белен-де-Баллю (1906-5.04.1953), Евгения Сергеевна Белен-де-Баллю (Пантусова) (1886-26.04.1965) [15, л. 8] – дочь брата Н.Н. Пантусова Сергея, Ворожейкин (инициалы и даты жизни неизвестны) – по-видимому, кто-то из родственников матери Н.Н. Пантусова.

По неизвестным причинам николаевские, одесские газеты и журналы археологических обществ, которые были просмотрены авторами, не опубликовали сообщение о его смерти. Некролог о его кончине был напечатан в газетах «Туркестанские ведомости», 1909 г., 23 июня (6 июля) (№ 131), с. 560 [2; с. 31-37]; «Семиреченские областные ведомости», 1909 г., 12 июня (№ 47), с. 332-335, а также материал «Памяти Н.Н. Пантусова», напечатанный в «Семиреченских областных ведомостях», 1909 г., 26 июня (№ 51), с. 363-364.

Сегодня труды, жизнь и деятельность Н.Н. Пантусова изучены фрагментарно, свидетельством тому является отсутствие пол-

ного перечня его работ у российских исследователей, наличие «белых пятен» в его биографии. Претендует на полноту собранная турецкой ученой А.Г. Сергкая библиография трудов Пантусова, включающая 111 работ. В библиотеках Украины больше всего работ Пантусова – двенадцать – хранится в Николаевской областной универсальной научной библиотеке. Впервые николаевцы, к большому сожалению, узнали о Пантусове только из материала Г.Д. Зленко, помещенном в энциклопедическом словаре «Николаевцы» [16, с. 256].

Академик Российской академии естественных наук Б.В. Лунин (1906-2001) пишет о Н.Н. Пантусове следующие строки: «Нам не известна судьба его огромного научного наследия, большинство которого так и не смогло увидеть свет. Из краткой некрологии, написанной в связи с его кончиной, мы узнаем, что после него осталось большое количество, никем так и не востребованных, интересных и в то же время ценных для науки материалов, для собирания которых ушло десятки лет жизни исследователя». Это могло произойти потому, что наш известный земляк не создал семью, которая могла бы распорядиться его научным наследием.

В Николаеве сегодня проживают родственники Н.Н. Пантусова: Зоя Борисовна Каширова (Белен-де-Баллю) и Борис Владимирович Каширов.

В июне 2016 года в Николаеве в издательстве П.Н. Шамрая издана книга Е.Г. Горбурова, К.Е. Горбурова и Т.В. Серебряковой «Николай Николаевич Пантусов». Возвращение имени известного земляка на родину в XXI веке состоялось. Он занял достойное место среди наших земляков-археологов – Б.Н. Мозолевского, В.Н. Станко и др.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА:

1. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. 22 «А». – СПб.: Типо-литография И.А. Ефрона, 1897. – 962 с.
2. Горбуров Е.Г. Николай Николаевич Пантусов / Е.Г. Горбуров, К.Е. Горбуров, Т.В. Серебрякова. – Николаев: Издатель Шамрай П.Н., 2016. – 104 с.
3. Христова Н. Спустя сто лет: расследование продолжается / Н. Христова // Вечерний Николаев. – 2016. – 2 июля (№ 71). – С. 3.
4. Крачковский И.Ю. Очерки истории русской арабистики / И.Ю. Крачковский // Избранные сочинения. – Т. 5. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 526 с.
5. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.) / Б.В. Лунин. – Ташкент: Изд-во АН Узбек ССР, 1958. – 320 с.
6. Пантусов Н.Н. Аир-Кезень и Тайчак (Копальского уезда) / Н.Н. Пантусов // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии (ПТКЛА), IV. – Ташкент, 1899; там же – описание фотографий, снятых на Аир-

Кезень и Тайчак.

7. Пантусов Н.Н. Куртынын-Капчагай и Джалпак-тас (Куртинской волости Верненского уезда) / Н.Н. Пантусов // ПТКЛА, IV. – Ташкент, 1899.

8. Урашев С.А. Казахские поверья и приметы из семиреченского собрания Н.Н. Пантусова / С.А. Урашев // Родной край. – 2012. – С. 183-186.

9. Сертка А.Г. Жизнь и деятельность Н.Н. Пантусова. Библиографический список трудов / А.Г. Сертка; Перевод с турецкого Р.Алимова // Государственная публичная историческая библиотека России. Фонд: КХ, Шифр Х 1/887, Инв. № 000314743.

10. Кононов А.Н. Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период / А.Н. Кононов / А.Н. Кононов. – М.: Наука, 1989. – 300 с.

11. Туркестанские ведомости. – 1909. – 23 июня (6 июля)

(№ 131) – С. 560.

12. Урашев С. Из истории Семиреченской области (1867-1914 гг.) / С. Урашев // Высшая школа Казахстана. – 2001. – № 4-5. – С. 166-173.

13. Сообщение о благотворительности, завещании Н.Н. Пантусова // Семиреченские областные ведомости. – 1909. – 16 июня (№ 48). – С. 339.

14. Памяти Н.Н. Пантусова // Семиреченские областные ведомости. – 1909. – 26 июня (№ 51). – С. 363-364.

15. Российский государственный военно-исторический архив, ф.409, оп.1, п/с 1358/1913. – 10 л.

16. Зленко Г.Д. Пантусов Николай Николаевич / Г.Д. Зленко // Николаевцы, 1789-1999: энцикл. слов. / Гл. ред. В.А. Карнаух. – Николаев, 1999. – 376 с.

Горбуров Евгений, Горбуров Кирилл Николай Николаевич Пантусов (1849-1909)

Вперше подається біографія відомого археолога, орієнталіста, фольклориста, лінгвіста, етнографа, нумізмата та географа Николая Николаевича Пантусова, уродженця міста Николаєва.

Ключеві слова: археологія, історія, благодійність, наука, спадщина

Gorburov Evgen, Gorburov Kiril Mykola Mykolayovych Pantusov (1849-1909)

Вперше подається біографія відомого археолога, орієнталіста, фольклориста, лінгвіста, етнографа, нумізмата та географа Миколи Миколайовича Пантусова, уродженця міста Николаєва.

Ключові слова: археологія, історія, благодійність, наука, спадщина

Gorburov Evgen, Gorburov Kiril Mykola Pantusov (1849-1909)

The article tells about the life and work of a talented scientist orientalist Mykola Pantusov. Particular attention is alloted to his research work in Central Asia – Turkmenistan, Kazakhstan, etc. Exploration of these vast territories M. Pantusov alloted 36 years. He created a large collection of rare things of archaeology, ethnography, geology, etc. By him to created a series of works on the history of Central Asia. The big collection antiquities of M. Pantusov formed the basis of Semirechensk Regional Museum, founded by M. Pantusov in 1898.

The authors noted a significant charitable work of the scientist. He not only was a member of several societies, but also took an active part in their activities, supporting them financially.

The researchers said that has not been published to date most of the work of the scientist, but the first work about M. Pantusov («Nikolai Pantusov», Mykolayiv, 2016) has been prepared and published in 2016.

Keywords: archaeology, history, charity, science, heritage

Рецензенти:

Тихонов А.К., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 10.10.2016 р.

НАШІ АВТОРИ

Буглай Наталя – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Герасимов Тимофій – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця)

Горбуров Євген – кандидат історичних наук, доцент, член Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Миколаїв)

Горбуров Кирил – кандидат історичних наук, приватний нотаріус, член Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Миколаїв)

Грубінко Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Гудзь Віктор – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь, Запорізька область)

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль)

Дефорж Ганна – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри біології та методики її викладання Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (м. Кропивницький)

Захарченко Олексій – викладач кафедри історії України Навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (м. Миколаїв)

Колісніченко Анатолій – доктор історичних наук, професор кафедри політології Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Конта Ростислав – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Кравець Юлія – магістр міжнародних відносин, Тернопільський національний економічний університет (м. Тернопіль)

Кушпелюк Олена – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з навчально-виховної та методичної роботи Луцького інституту розвитку людини ВМУРоЛ «Україна» (м. Луцьк)

Левченко Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький, Київська область)

Михайловський Тимур – здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)

Папуга Ярослав – кандидат історичних наук, директор Рудниківського навчально-виховного комплексу (м. Миколаїв, Львівська область)

Петренко Ірина – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (м. Полтава)

Попенко Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь, Запорізька область)

Пусь Надія – магістр міжнародних відносин, Тернопільський національний економічний університет (м. Тернопіль)

Стрелко Олег – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри Управління процесами перевезень Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ)

Ухач Василь – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль), докторант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г.Сковороди (м. Переяслав-Хмельницький, Київська область)

Шеретюк Руслана – доктор історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне)

ОСНОВНІ ВИМОГИ до наукового рівня й оформлення статей до журналу «ЕМІНАК»

1. У вступній частині статті обґрунтовується актуальність обраної теми, науково-теоретична та практична значимість у світлі основних завдань сучасної історичної науки.

2. Дається короткий огляд того, що вже зроблено з даної проблеми дослідниками, наскільки ця тема висвітлювалася в літературі. Вказати, що саме спонукало автора вдатися до цієї теми (абсолютне невисвітлення, нез'ясовані окремі питання, положення попередніх дослідників, які вимагають уточнення, незгода автора з загальноприйнятими науково-теоретичними положеннями, абсолютно новий погляд на проблему тощо).

3. Автор повинен коротко сформулювати мету своєї статті та її основні завдання.

4. Виклад змісту статті має бути логічно послідовним, із зазначенням часу і місця події, персоніфікований (там, де потрібно). Кожне положення статті має бути обґрунтоване конкретним фактичним матеріалом з посиланнями на джерела та літературу.

5. Стаття не повинна бути перевантажена однорідним, малозначущим чи випадковим фактичним матеріалом. Численні факти одного порядку необхідно зводити у таблиці, які повинні мати заголовок та вказівку на джерела, на підставі яких зроблені таблиці, графіки, діаграми тощо.

6. Стаття мусить носити творчий, самостійний характер, повинна виключати будь-яку спробу плагіату. При використанні ідей, думок, положень інших авторів слід обов'язково посилатися на них.

7. Дискусійні моменти, підняті у статті, сприятимуть підвищенню її наукового рівня, власна думка автора свідчитиме про свіжий, неупереджений погляд на проблему.

8. Подана до друку наукова праця має закінчуватися висновками, до яких дійшов автор, досліджуючи обрану ним тему. Ці висновки мусять засвідчити ту новизну, той внесок, який вніс автор у розв'язання тієї чи іншої проблеми.

9. До статті додаються короткі біографічні відомості (ПІБ, рік народження, науковий ступінь, звання, місце роботи, основні наукові інтереси, тема дисертаційного дослідження або основний напрямок роботи, домашню та робочу адреси, контактний телефон).

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ:

1. Матеріали приймаються в електронному вигляді (редактор MS Word) на диску CD-R (RW) (бажана відправка на e-mail: alextrigub@ukr.net).

2. **Параметри оформлення тексту:** формат аркуша – А-4 (210x297мм), верхнє, нижнє та праве поля – 20 мм, лівє поле – 30 мм, розмір символу (кегель) – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, гарнітура «Times New Roman». У лівому верхньому кутку – індекс УДК, далі по центру – назва статті,

наступний рядок – ім'я та прізвище автора, наступний – місце роботи у називному відмінку, далі – адреса місця роботи, й останній рядок – електронна адреса автора. Далі – текст статті.

3. Обсяг статті не повинен перевищувати 1 др. аркуша (40 тисяч знаків з пробілами).

4. Назва файлу тільки латинськими літерами, бажано прізвище автора (напр., Iwanow_Kyiv); прослідкуйте, щоб на диску, що надходить до редакції, не було зайвих файлів.

5. Стаття має бути написана літературною українською чи англійською мовами, мати **КОРОТКУ АНОТАЦІЮ ТА КЛЮЧОВІ СЛОВА – УКРАЇНСЬКОЮ, РОСІЙСЬКОЮ ТА АНГЛІЙСЬКОЮ МОВАМИ** (перекладаються також ім'я та прізвище, назва статті).

6. Оформлення посилань: посилання наскрізні у квадратних дужках, тобто – [1]... [2] і т.д. (**ЗАБОРОНЯЄТЬСЯ** робити автоматичні кінцеві посилання, в окремих випадках дозволяється підсторінкове посилання); В кінці тексту: **Література:** іде нумерований список посилань. Література повинна бути оформлена з усіма бібліографічними відомостями: автор, назва, місце видання, вид-во, рік видання, сторінка на яку Ви посилаєтесь (за останніми вимогами ВАК).

Наприклад: в тексті ...[1] ...[2].

Відповідно у списку літератури:

1. Білокінь С. Розгром Київського Єпархіального Управління 1923 року / Сергій Білокінь // Київська Старовина. – 1999. – № 1. – С. 101.

2. Держархів Дніпропетровської області (далі – ДАДО), ф.П-1, оп.1, спр.1602, арк.98.

3. Грушевський М. Історія України-Руси / Михайло Сергійович Грушевський. – К.: Либідь, 1996. – С.351-354.

7. Бібліографічний список озаглавлюється – **Література, АБО Джерела та література**. Опис видання подається із дотриманням усіх бібліографічних вимог (прізвище та ініціали автора, назва роботи, місце видання, видавництво, рік, сторінку чи аркуш на який ви посилаєтесь).

8. Фотографії, малюнки, схеми тощо подаються окремим файлом формату .tiff, .jpg, .jpeg. Якомога вищої якості (не менше 200 dpi).

З більш детальними вимогами до оформлення посилань, статей та їх приклади й актуальні умови публікації Ви можете ознайомитися на сайті журналу за адресою <http://www.eminak.mksat.net>

Науковий щоквартальник
«ЕМІНАК»

№ 3 (15) (липень-вересень) 2016
Том 2

Комп'ютерний набір – Смирнов Л.І.
Комп'ютерна верстка та макетування –
Смирнов О.І.

Оригінал-макет підготовлений у
«Творчій майстерні Науково-дослідного центру
"Лукомор'є"»

Інститут історії, політології та права,
площа Адміралтейська, 1, м. Миколаїв, 54003

Здано до набору 01.11.2016 р. Підписано до друку 09.11.2016 р. Папір офсетний. Формат 60x84/8. Гарнітура «Cambria». Друк лазерний. Обл.-вид. арк. 13,85. Наклад 100 прим.

Віддруковано з готового оригінал-макету
на власному обладнанні Науково-дослідницького центру
"Лукомор'є" «Державного підприємства «Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"»
Інституту археології НАН України